

Mgr Szymon Pogwizd

*Zbieżności leksykalne gwar
wschodniosłowackich z językiem polskim
na tle ogólnosłowiańskim ze szczególnym
uwzględnieniem języków
wschodniosłowiańskich – w ujęciu
diachronicznym*

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem
dr hab. Marioli Jakubowicz, prof. IS PAN

INSTYTUT SLAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK
KRAKÓW 2023

Spis treści

UWAGI WSTĘPNE.....	3
ROZDZIAŁ I. DZIEJE WSCHODNIEJ SŁOWACJI I SPECYFIKA DIALEKTU WSCHODNIOŚLÓWACKIEGO	8
I.1. HISTORIA ZIEM WSCHODNIOŚLÓWACKICH W KONTEKŚCIE KONTAKTÓW Z JĘZYKIEM POLSKIM.....	8
I.2. ZARYS DIALEKTOLOGII JĘZYKA SŁOWACKIEGO	18
I.3. OMÓWIENIE TEORII DOTYCZĄCYCH POCHODZENIA DIALEKTÓW WSCHODNIOŚLÓWACKICH	22
I.4. ZAGADNIENIE GWAR GÓRALSKICH NA POLSKO-SŁOWACKIM POGRANICZU	28
PODSUMOWANIE:	39
ROZDZIAŁ II. WSCHODNIOŚLÓWACKO-POLSKIE ZBIEŻNOŚCI LEKSYKALNE I SEMANTYCZNE	41
II.1. ARCHAIZMY LEKSYKALNE	42
II.1.1. wsch.-sła. <i>hrad</i> ‘opad atmosferyczny w postaci bryłek lodu’ : pol. <i>grad</i> ‘ts’	42
II.1.2. wsch.-sła. <i>pokriva</i> : pol. <i>pokrzywa</i> (og.-sła. <i>žihl'ava</i>).....	45
II.2. DAWNE INNOWACJE LEKSYKALNE	51
II.2.1. wsch.-sła. <i>mentel', myntel'</i> ‘motyl’ : młp. <i>mętel, myntel</i>	51
II.2.2. wsch.-sła. <i>gacek</i> : pol. dial. <i>gacek</i>	55
II.3 ARCHAIZMY SEMANTYCZNE.....	62
II.3.1. wsch.-sła. <i>rucac</i> ‘rzucać, miotać (np. kamień)’ : pol. <i>rzucać</i> ‘ts’	62
I.4. INNOWACJE SEMANTYCZNE.....	66
II.4.1 wsch.-sła. <i>cma</i> ‘nocny motyl’ : pol. <i>ćma</i> ‘nocny motyl’	66
II.4.2. wsch.-sła. leksem <i>skurka</i> (<i>skura</i>) / <i>skorka</i> : pol. <i>skórka</i>	69
II.4.3. wsch.-sła. <i>jarec</i> ‘jęczmień’ : pol. dial. <i>jarzec</i> ‘ts’	73
II.4.4. wsch.-sła. <i>čapac</i> ‘strącać owoce z drzewa (przy pomocy kija lub kamieni)’ : pol. dial. <i>ciapać</i> ‘ts’ : ukr. <i>čanamu</i> ‘ts’	77
II.4.5. wsch. sła. <i>trimac</i> ‘trzymać, hodować’ : pol. <i>trzymać</i> ‘ts’	80
ROZDZIAŁ III. WSCHODNIOŚLÓWACKO-POLSKO-WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE ZBIEŻNOŚCI LEKSYKALNE I SEMANTYCZNE	85
III.1. ZBIEŻNOŚCI ODZIEDZICZONE Z JĘZYKA PRASŁOWIAŃSKIEGO (ARCHAIZMY)	86
III.1.1. wsch.-sła. <i>chmura</i> ‘chmura, obłok’ : pol. <i>chmura</i> ‘ts’	86
III.1.2. wsch.-sła. <i>tuñi</i> : pol. <i>tani</i> : ukr. dial. <i>туніи</i> ‘tani dostępny’	91
III.1.3. a) wsch.-sła. <i>šliskac še</i> : pol. <i>ślizgać się</i> : brus. <i>слизгацця</i> b) wsch.-sła. <i>šlisko</i> : pol. <i>ślisko</i> : ukr. ukr. <i>слизько</i>	96

III.2 DAWNE INNOWACJE LEKSYKALNE.....	103
III.2.1. wsch.-sła. <i>pluta</i> : pol. <i>pluta</i> : brus. dial. <i>πλύμα</i>	103
III.3. INNOWACJE SEMANTYCZNE	109
III.3.1. wsch.-sła. <i>chudoba</i> ‘zwierzęta gospodarskie, inwentarz’: pol. dial. <i>chudoba</i> ‘inwentarz żywy’: brus. <i>xyδόβα</i> ‘zwierzęta gospodarskie’	109
III.3.2. wsch.-sła. coll. <i>zrno</i> (<i>zerno, zarno, zjerno</i>) ‘zboże’ : pol. <i>ziarno</i> ‘ts’	114
III.3.3. wsch.-sła. <i>šćiplak, šćipak, šćipaŭka, šćipalka</i> ‘skorek pospolity <i>Forficula auricularia</i> ’ : pol. <i>szczypawka, szczypawica</i> ‘ts’	119
III.3.4. wsch.-sła. <i>brud</i> : pol. <i>brud</i> : ukr. <i>бруд</i>	123
III.3.5. wsch.-sła. <i>bridky</i> : pol. <i>brzydki</i> : ukr. <i>брудкіў</i>	127
III.3.6. wsch.-sła. <i>hodovac</i> : pol. <i>hodować</i> : ukr. <i>зодувати</i>	133
PODSUMOWANIE:	137
ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW	141
BIBLIOGRAFIA.....	144
SKRÓTY (SŁOWNIKI – ATLASY)	144
SŁOWNIKI – ATLASY	146
POZOSTAŁA LITERATURA	150

UWAGI WSTĘPNE

CEL I PRZEDMIOT PRACY

Celem pracy jest stworzenie listy zbieżności leksykalnych i semantycznych wschodniosłowacko-polskich. Będzie on realizowany przez odnalezienie w ekscerpowanych źródłach jednostek leksykalnych dyferencyjnych na tle całego języka słowackiego, to jest charakterystycznych jedynie dla obszaru wschodniej Słowacji, mających dokładne, bądź bardzo bliskie, odpowiedniki w leksykonie polskim. Każdy z odnalezionych wyrazów będzie przeanalizowany pod kątem historii, zasięgu geograficznego w ramach gwar wschodniosłowackich oraz pod kątem jego usytuowania w rodzinie języków słowiańskich przy pomocy analizy etymologicznej. Celem tej analizy ma być ustalenie, jaki jest stosunek danego leksemu wschodniosłowackiego do jego polskiego odpowiednika. Podstawowym zadaniem będzie tu określenie, czy chodzi o wspólny archaizm, wspólną innowację, czy też o zapożyczenie z jednego języka do drugiego. Pomocne w rozwiązaniu tego zagadnienia będzie również ustalenie geografii leksemu na gruncie wschodniosłowackim oraz polskim (np. powszechność w gwarach polskich i ograniczony zasięg w gwarach słowackich wyrazu *cma* ‘nocny motyl’ skłania do uznania go za polonizm).

Przedmiotem badania są leksemy występujące na obszarze wschodniosłowackim przy jednoczesnym braku poświadczeń w języku literackim oraz w innych dialektach słowackich (dopuszcza się obecność w pojedynczych punktach należących do gwar środkowosłowackich, na obszarach przylegających do terenów gwar wschodniosłowackich, np. w narzeczu gemerskim, liptowskim lub w gwarach góralskich na tym terenie). Drugim warunkiem zakwalifikowania danego wyrazu jako przedmiotu badań jest występowanie jego odpowiednika w języku polskim. W tym celu materiał wschodniosłowacki porównuje się z materiałem języka ogólnopolskiego oraz dialektów, ze szczególnym uwzględnieniem gwar małopolskich. Spełnienie obu warunków pozwala na uznanie danego leksemu za zbieżność wschodniosłowacko-polską. Osobny rozdział poświęcony jest zbieżnościom wschodniosłowacko-polsko-wschodniosłowiańskim, czyli tym leksemom, które poza dialektem wschodniosłowackim i językiem polskim występują też na obszarze ukraińskim, białoruskim i sporadycznie również w zachodniej części gwar rosyjskich. Istotne jest w tym wypadku ustalenie, czy wyraz w językach wschodniosłowiańskich (białoruskim i ukraińskim) jest rodzimy czy należy go zakwalifikować jako częsty w tych językach polonizm.

UKŁAD PRACY

Pierwszy rozdział pracy jest poświęcony zagadnieniom wprowadzającym do późniejszej analizy oraz naświetlającym jej tło. Omówiono historię terenów wschodniosłowackich, kładąc nacisk na ich kontakty z ziemiami polskimi. Przedstawiono zarys podziału języka słowackiego na dialekty. Omówiono historię badań nad pochodzeniem dialektów wschodniosłowackich ze szczególnym uwzględnieniem polemiki prowadzonej przez słowackich i polskich uczonych. Wreszcie skupiono się na zagadnieniu „gwar góralskich” na pograniczu polsko-słowackim. Choć tzw. gwary góralskie pozostają poza obrębem dialektu wschodniosłowackiego, to zagadnienia związane z nimi pozostają w ścisłym związku z tematem pracy, ze względu na regularne nawiązania do nich w literaturze dotyczącej badanego w rozprawie zagadnienia.

W rozdziale drugim i trzecim niniejszej pracy omówiono dwadzieścia wybranych jednostek leksykalnych stanowiących przykłady zbieżności wschodniosłowacko-polskich (Rozdział II) oraz zbieżności wschodniosłowacko-polsko-wschodniosłowiańskich (Rozdział III).

Analiza poszczególnych jednostek leksykalnych jest przeprowadzana w sposób następujący:

Pierwszym krokiem jest ustalenie zasięgu geograficznego badanego wyrazu w gwarach słowackich. Jednocześnie przedstawione są ich odpowiedniki semantyczne w języku literackim oraz w innych dialektach, świadczące o tym, że poza dialektem wschodniosłowackim dane pojęcie jest wyrażane w inny sposób.

Następnym etapem jest ukazanie w miarę możliwości historii badanego wyrazu, ustalenie czasu pierwszych zapisów w źródłach i próba stwierdzenia, czy na wcześniejszych etapach rozwoju języka słowackiego leksem ten również był ograniczony do terytorium wschodniosłowackiego, czy też występował szerzej. Należy podkreślić, że z uwagi na skąpość materiałów źródłowych¹ nie zawsze ustalenie tego faktu było możliwe.

W kolejnym kroku następuje analogiczne scharakteryzowanie wyrazu polskiego będącego dokładnym albo bliskim odpowiednikiem leksemu słowackiego. Również w tym wypadku bierze się pod uwagę jego występowanie w słownikach języka literackiego (przy uwzględnieniu kwalifikatorów typu „gwarowy”, „książkowy”, „dawny” itp.), słownikach

¹ Problem stanowił też częsty brak lokalizacji danych cytowanych przez *Historický slovník slovenského jazyka*.

historycznych i gwarowych. Na tej podstawie ustala się chronologię oraz geografie wyrazu polskiego.

Następnie badana jednostka leksykalna jest porównywana z odpowiednikami w innych językach słowiańskich, szczególnie z grupy zachodniosłowiańskiej: czeskim, górnolужицьким i dolnołużyцьким, ale niekiedy także z językiem słoweńskim, który niejednokrotnie wykazuje zbieżności właśnie z grupą zachodniosłowiańską. W rozdziale trzecim szczególnemu uwzględnieniu podlegają języki wschodniosłowiańskie, przede wszystkim ukraiński i białoruski.

Ostatni etap opracowania jednostki leksykalnej stanowi ustalenie jego etymologii w oparciu o istniejące opracowania. Obejmuje ono omówienie rozwoju formy i znaczenia na tle prasłowiańskim i indoeuropejskim.

W podsumowaniu każdego działu związanego z konkretną jednostką leksykalną są zawarte wnioski wypływające z przeprowadzonej analizy.

PODZIAŁ NA ZBIEŻNOŚCI LEKSYKALNE I SEMANTYCZNE

W pracy zostały uwzględnione zbieżności dwojakiego typu. Pierwszy typ stanowią zbieżności określane jako leksykalne. Polegają one na nieobecności danej formy w języku słowackim poza dialektem wschodniosłowackim przy jej obecności w języku polskim (a w trzecim rozdziale w polskim i językach wschodniosłowiańskich). Drugi typ określony jako zbieżność semantyczna dotyczy sytuacji, gdy leksem wschodniosłowacki pojawia się w języku literackim albo w innych dialektach, ale w odmiennych znaczeniach. Jednocześnie znaczenie polskie (i analogicznie wschodniosłowiańskie w rozdziale trzecim) pokrywa się ze znaczeniem wschodniosłowackim. Zbieżności leksykalne i semantyczne są omawiane w kolejnych podrozdziałach rozdziałów drugiego i trzeciego.

WYKORZYSTANE MATERIAŁY

W niniejszej pracy analizie poddano warstwę leksykalną wspólną dla języka polskiego oraz narzeczy wschodniej Słowacji. Prace badawcze prowadzone są przede wszystkim na podstawie materiału zgromadzonego w atlasach językowych: „Atlas slovenského jazyka”, dalej [ASJ], „Общекарпатский диалектологический атлас” i „Общеславянский лингвистический атлас” [OLA]. Dodatkowym źródłem są słowackie słowniki gwarowe a) zawierające leksykę całego obszaru słowackiego: „Slovník slovenských nářečí” pod redakcją I. Ripki [SSN] oraz mający również historyczną wartość „Slovenský slovník z literatury aj

nářečí” [Kálal 1924], b) słowniki poświęcone specjalnie dialektalnemu obszarowi wschodniosłowackiemu: „Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese” autorstwa Ferdinanda Buffy [Buffa], „Slovník šarišských nářečí” tegoż autora [Buffa 2004], „Vychodnoslovensky slovník” Ondreja Halagi i inne. Wschodniosłowackie wyrazy zestawia się z zachodnio- i środkowosłowackim słownictwem gwarowym [źródło: SSN] oraz ze słowackim językiem literackim w oparciu o słowniki eksplikacyjne języka słowackiego „Slovník slovenského jazyka” opracowany w drugiej połowie XX-ego w. przez zespół naukowy pod przewodnictwem Štefana Peciara oraz nowysz „Slovník súčasného slovenského jazyka” pod naukowym kierownictwem Kláry Buzássyowej i Aleksandry Jarošowej [SSSJ] oraz słownik historyczny tego języka „Historický slovník slovenského jazyka”, pod redakcją Milana Majtána [HSSJ].

Dialektalne materiały porównawcze dla języka polskiego zaczerpnięto przede wszystkim z gwar małopolskich: „Słownik gwar małopolskich” [Wronicz 2018], „Słownik gwary orawskiej” Józefa Kąsia [Kąś 2011], J. Zborowski, „Słownik gwary Zakopanego i okolic” [Zborowski 2009], Z. Szewczyk, „Słownik gwary Lachów Sądeckich” [Szewczyk 2014] i inne. Wykorzystano także słowniki i atlasy zawierające leksykę całego polskiego obszaru dialektalnego: „Słownik gwar polskich” Jana Karłowicza [Karłowicz 1900–1911], „Słownik gwar polskich” opracowywany w Zakładzie Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN [SGP], Kartoteka „Słownika gwar polskich” [SGP PANKart], „Mały atlas gwar polskich” [MAGP].

Dla języka literackiego wykorzystano ogólnie używane słowniki języka polskiego: „Słownik języka polskiego” pod redakcją J. Doroszewskiego [SJP PAN], „Słownik języka polskiego” pod redakcją M. Szymczaka [SJP PWN], „Słownik współczesnego języka polskiego” pod redakcją B. Dunaja [Dunaj 1996] oraz elektroniczny „Wielki słownik języka polskiego PAN”, pod redakcją P. Źmigrodzkiego [WSJP PAN]. Dla stanu historycznego eksцерpowano słowniki poświęcone leksyce poszczególnych epok: „Słownik staropolski” [SStpol], „Słownik polszczyzny XVI wieku” [SP XVI], kartotekę „Słownika języka polskiego XVII wieku i I. połowy XVIII wieku” [KartXVII].

W trzecim rozdziale, w którym przedmiotem analizy są również języki wschodniosłowiańskie, oprócz słowników języka ogólnego „Словник української мови” [SUM] i „Глумачальны слоўнік беларускай мовы” [TSBM] posłużono się dodatkowo źródłami dziś już historycznymi zawierającymi leksykę zarówno języka literackiego, jak i gwar: „Словарь української мови” [Грінченко 1907–1909], „Малоруско-німецький словар” [Желеховский 1886] „Словник староукраїнської мови XIV–XVст.”, red. Л.Л.

Гумецька, І.М. Керницький для języка ukraińskiego i słownikiem historycznym języka białoruskiego – „Гістарычны слоўнік беларускай мовы” [HSBM].

Poza wymienionymi tu podstawowymi źródłami wykorzystane zostały dalsze źródła leksykograficzne, dotyczące różnych języków słowiańskich, wymienione w odnośnym dziale „Bibliografii”.

ROZDZIAŁ I. DZIEJE WSCHODNIEJ SŁOWACJI I SPECYFIKA DIALEKTU WSCHODNIOŚLÓWACKIEGO

I.1. HISTORIA ZIEM WSCHODNIOŚLÓWACKICH W KONTEKŚCIE KONTAKTÓW Z JĘZYKIEM POLSKIM

OSADNICTWO SŁOWIAŃSKIE NA TERENIE SŁOWACJI

Najdawniejsze słowiańskie osadnictwo na terenie Słowacji początkowo koncentrowało się wokół kilku ośrodków. Przede wszystkim były to dorzecza rzek Nitra, Wag, Hron. Od IX w. zauważalny zaczyna być wzrost demograficzny. Szacuje się, że pod koniec IX w. na terenie Słowacji mogło żyć od 120 do 130 tysięcy osób. Oprócz dominującej ludności słowiańskiej prawdopodobna wydaje się obecność w tym okresie etnicznego substratu wywodzącego się z ludów osiadłych tu od czasów Rzymskich. Alexander Ruttkay stwierdza, że obcy element, który mógł się pojawić w wyniku działań wojennych czy politycznych nie miał wielkiego znaczenia z punktu widzenia demografii. Ani badania archeologiczne, ani analizy antropologiczne nie potwierdzają obecności większych grup Awarów czy ludów turkijskich [Ruttkay 2003: 223]. Badania archeologiczne wykazują, że osadnictwo w regionie wschodniej Słowacji było rzadsze niż np. w Nizinie Naddunajskiej [Ruttkay 2003: 225–226]. Po rozpadzie Państwa Wielkomorawskiego w X i XI w. na teren południowej Słowacji zaczęli przybywać Węgrzy w kilku falach (omówionych niżej). Przejmowali pod swoją kontrolę dawne ośrodki administracyjne Państwa Wielkomorawskiego, takie jak Nitra, Bratysława czy ziemie położone nad Hornadem (późniejszy komitat abowski) [Ruttkay 2003: 229; Čaplovič 1991: 75]. Część dawnej słowackiej arystokracji uległa madziaryzacji, obejmując urzędy w nowym państwie.

RÓŻNICE W ROZWOJU ZIEM PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ SŁOWACJI A RESZTY KRAJU

Niezupełnie jasna jest kwestia zależności wschodniej Słowacji od Państwa Wielkomorawskiego. M. Slivka i Vallašek, opisując najdawniejsze dzieje ziemi zemplińskiej, wchodzącej w skład największego komitatu we wschodniej Słowacji zauważają, że rozwój gospodarczo-polityczny tych ziem różnił się bardzo od sytuacji na południowo-zachodniej Słowacji. Odrębna była zarówno kultura materialna, jak i duchowa, np. inny sposób pochówków (na wschodzie dominowały pochówki ciałopalne). Odrębności te zaczynają zanikać dopiero na przełomie XI i XII w. w związku z ekspansją państwa węgierskiego oraz

szerzeniem się chrześcijaństwa. Odmienny był także sam proces chrystianizacji [Slivka, Vallašek, 1982: 289, 291].

Podporządkowanie polityczne ziem słowackich przez Madziarów było długotrwałym procesem, zachodzącym na poszczególnych ziemiach słowackich w różnych okresach [Uličný 2013: 24–30]. Najstarsze madziarskie groby z przełomu IX i X w. odkryto dotychczas wyłącznie na obszarze wschodniej Słowacji. Znaleźiska z terenów południowej Polski mogą wskazywać, że część przedstawicieli tej najstarszej fali węgierskich wojowników mogła przez jakiś czas przebywać w okolicy Karpat [Ruttikay 2003: 225–226]. Druga fala przodków dzisiejszych Węgrów po przekroczeniu tego pasma górskiego powędrowała na zachód nad rozlewiska Dunaju. Pojedyncze groby lub niewielkie cmentarze, datowane na okres późniejszy niż lata dwudzieste X-ego w., świadczą o stałej obecności zbrojnych konnych drużyn. W latach 930–940 na północ postępowały kolejne większe grupy ludności madziarskiej. Ich zasięg nie przekroczył jednak w tym czasie linii dzisiejszych miast Bratysława – Hlohovec – Nitra – Levice – Lučenec – Rimavska Sobota. We wschodniej Słowacji nie odkryto śladów tego prądu kolonizacyjnego. Obszar zajęty przez madziarskich wojów to około 7500 km², czyli około jednej siódmej całej powierzchni Słowacji, co stanowiło jedną czwartą ziem zdalnych nie tylko do wykorzystania rolniczego, ale również do sezonowego pasterstwa. Na znacznej części najurodzajniejszych gleb, gdzie odnotowuje się gęste osadnictwo ludności słowiańskiej, brak grobów madziarskich sprzed połowy X w. (m.in. na Nizinie Wschodniosłowackiej) [Ruttikay 2003: 225–227; Uličný 2013: 25].

Bliższe kontakty między przodkami Słowaków i Węgrów można zaobserwować dopiero od II połowy X w., głównie w południowych częściach Słowacji. Świadczy o tym specyficzny typ pochówków (tzw. belobrdský typ) odkryty na obszarach, gdzie koegzystowały oba żywioły. Od drugiej połowy X stulecia ślady odrębności etnicznych na tym terenie zacierają się. Na terenie wschodniej Słowacji nie odkryto dotychczas tego typu pochówków. Począwszy od XI – XII w. w południowych częściach Słowacji następował proces madziaryzacji ludności [Ruttikay 2003: 225 - 227]. Zarówno na terenach na północ od określonej strefy wpływów węgierskich, jak i na całym terytorium wschodniej Słowacji, zachowały się niewielkie obszary, znajdujące się pod panowaniem słowackiej arystokracji [Ruttikay 2003: 227]. Stosunki z Madziarami najprawdopodobniej przybierały tu różne formy. Począwszy od konfliktu zbrojnego, poprzez płacenie daniny w celu utrzymania pokoju, aż po okazjonalne sojusze. Ślady madziarskiej kultury materialnej są tu słabo widoczne [Ruttikay 2003: 227].

O stosunkach przodków Słowaków i Węgrów sporo mówi charakter pożyczek językowych. Liczne dawne słowizmy w języku węgierskim zdają się wskazywać, że słowiańska ludność podbita przez Madziarów stała w pewnych sferach życia na wyższym stopniu rozwoju cywilizacyjnego niż ugrofińscy przybysze. Wśród pożyczek zaadaptowanych przez Węgrów można wymienić leksykę dotyczącą następujących aspektów: sprawy państwowe i polityczno-społeczne: *király* (sł. *król*), *udvarnok* (sł. *dvorník*); budownictwo: węg. *gerenda* (*hrada*); przedmioty codziennego użytku, np. węg. *asztal* (sł. *stół*), węg. *padló* (sł. *podłaha*); rolnictwo: *szálma* (sł. *slama*), *széna* (sł. *seno*) [Uličný 2013: 59]. Postać zapożyczonych wyrazów sugeruje raczej prasłowiańską chronologię, na co wskazuje np. ślad dawnej samogłoski nosowej w wyrazie *gerenda* (psł. **gręda*) czy postać przejęta przed pojawieniem się metatezy w wyrazie *szálma* (psł. **solma*). Można zaobserwować także wpływ języka węgierskiego na słowacki. Madziaryzmy w języku słowackim są mniej liczne niż pożyczki słowiańskie w węgierskim i dotyczą na ogół innych dziedzin życia niż powyższe słowizmy w węgierskim. Można wśród nich wymienić np. węg. *deres* (sł. *dereš*) ‘biały koń’, *gulyáshús* (sł. *gul’aš*) ‘gulasz’, *boszorkány* (sł. *bosorka*) ‘wiedźma’ itd. [Uličný 2013: 29–30].

Istotny dla niniejszych rozważań jest fakt, że pomimo madziaryzacji części Słowaków oraz stosunkowo późnej chronologii słowackiego języka literackiego, słowackie dialekty nieprzerwanie istniały i ewoluowały, sięgając prawdopodobnie poza granice współczesnej Słowacji.

Jak zauważa A. Ruttkay, rozwój ziem wschodniosłowackich oraz północnosłowackich w X w., czyli przed ustanowieniem trwałych ośrodków władzy węgierskiej, był odrębny od pozostałych obszarów Słowacji. Ziemie te pozostawały w silnych relacjach z południową Polską oraz Śląskiem. Oprócz śladów relacji kulturowych z Polską, zauważa się także wpływy Rusi Kijowskiej oraz Bałtów. W rozwoju architektury widać wpływy zarówno zachodniego, jak i wschodniego chrześcijaństwa [Ruttkay 2003: 227].

POLSKIE PANOWANIE NA SŁOWACJI

Istotnym momentem we wspólnych polsko-słowackich dziejach była wyprawa wojenna Bolesława Chrobrego około 1000 roku, w wyniku której obszar dzisiejszej Słowacji, mający sięgać na zachodzie aż po Dunaj, a na wschodzie po rzekę Ciseń, został włączony do Państwa Polan. Polacy sprawowali władzę na tych ziemiach mniej więcej do 1018, kiedy Węgrzy wsparli militarnie polskiego księcia Bolesława, gdy ten wyruszył na wyprawę wojenną do Kijowa. W zamian za to oddał im teren zagarnięty w czasie wyprawy wojennej sprzed

kilkunastu lat. Decyzja ta spowodowana była zapewne trudnością w utrzymaniu regionu oddzielonego naturalną przeszkodą w postaci łuku Karpat oraz chęcią utrzymania dobrych stosunków z południowym sąsiadem. Koniec okresu polskiego panowania na tych ziemiach nie został ujęty wprost w dokumentach dyplomatycznych. Pewne wskazówki dają wzmianki z drugiej połowy XI w. oraz początku XII w. w listach węgierskich królów dotyczących majątku klasztorów na terenie Słowacji [Uličný 2013: 25–26].

A. Ruttkay powątpiewa w trwałe zajęcie całego obszaru dzisiejszej Słowacji przez Chrobrego. Zauważa, że sprawowanie władzy przez Polaków na południowych ziemiach przez taki okres powinno zostawić ślady, takie jak np. usunięcie węgierskich wojów. W południowej Słowacji brak pochodzących z tego okresu śladów zmian demograficznych czy osadniczych [Ruttkay 2003: 227–228]. Autor przypuszcza zatem, że polskie zdobycze wojenne mogły obejmować tylko północną Słowację. Na taki stan rzeczy wskazują umocnienia z przełomu X i XI w. linii, do której sięgała utrwalona władza węgierska [Ruttkay 2003: 229]. Niemniej jednak ekspansja Węgrów i trwałe umocnienie węgierskiej władzy królewskiej na tych ziemiach nastąpiło po odzyskaniu tych ziem około roku 1018. Słowacja pozostała pod panowaniem węgierskim aż do zakończenia pierwszej wojny światowej w 1918 roku.

Śladem związków kulturowych z okresu polskiego panowania na Słowacji może być postać św. Świerada. Według legendy miał on wywodzić się z Polski. A. Ruttkay zauważa, że jako Polska mogła być tutaj rozumiana zajęta przez Bolesława Chrobrego północna część Słowacji, np. ziemia liptowska, która wykazuje szczególnie silne związki ze św. Świeradem [Ruttkay 2003: 229]. Pochodzenie tej postaci do dziś stanowi nierozwiązany problem badawczy. Chęć rozwikłania niejasności związanych z osobą św. Świerada zaowocowała monografią zbiorową pt. „Święty Świerad i jego czasy”, opartą na materiałach sympozjum naukowego zorganizowanego w Tropiu, w jednej z najstarszych parafii małopolskich - miejscowości, gdzie, według tradycji, znajdowała się pustelnia św. Świerada, skąd miał wyruszyć na misję chrystianizacyjną na Węgry [Pietrzak S. (red.) 2001]. Szczególnie interesująca w tej publikacji wydaje się analiza imienia *Świerad* przeprowadzona przez Leszka Bednarczuka. Autor na podstawie analizy faktów językowych opowiada się za małopolskim pochodzeniem świętego² [Bednarczuk 2001: 190 – 217].

² L. Bednarczuk sprowadza imię świętego z Tropia do psł. postaci *Вхерадь*. Po zaniku jeru słabego powstała grupa *vš-*, w której zaszła przestawka, dając w Małopolsce postać *Świerad*. Imię w takiej postaci miało zostać przejęte do języka słowackiego (w którym nie zachowała się pierwotna postać bez przestawki obecna natomiast w polskim, czeskim, dolnołużyckim i serbochorwackim). W wieku XII w dialekcie środkowosłowackim nastąpiła dyspalatalizacja, w wyniku której *e* przeszło w *o* w wyniku sąsiedztwa samogłoski wargowej lub płynnej. Powstała

POWSTANIE WSCHODNIOŚLÓWACKICH KOMITATÓW

Podział administracyjny Węgier, w tym także ziem obecnej Słowacji, zaczął kształtować się bardzo wcześnie, bo już od XI wieku. Podstawowymi jednostkami były komitaty. Oprócz tego terminu o łacińskiej proveniencji, w określeniach dotyczących powyższej jednostki administracyjnej, w słowackiej nomenklaturze stosowano również synonimiczne terminy *župa* oraz *stolica*. Stanowiły one ośrodki władzy królewskiej o znaczeniu politycznym, gospodarczym i militarnym. M. Vojna zauważa, że stolice rozwijały się z królewskich komitatów, stanowiących najważniejsze jednostki administracyjne oparte na systemie zamków [Vojna 2018: 11]. Budowle te były miejscami, w których sprawowali władzę najwyżsi królewscy urzędnicy, nazywani żupanami [Uličný 2013: 62]. Rozlokowanie twierdz, które Arpadowie obsadzali swoimi wojownikami, częściowo pokrywało się z istniejącymi wcześniej na tych ziemiach księstwami [Uličný 2013: 63]. System zamków na wczesnofeudalnych Węgrzech był obszernym majątkiem królewskim. Na terytorium obecnej Słowacji stanowił on pod koniec XI w. 85% całej powierzchni gruntów. Każda stolica dzieliła się na powiaty (sł. *slúžnovský okres*). Pierwotnie były to cztery powiaty w każdym komitacie, ale z czasem ich liczba ulegała zmianie [Vojna 2018: 11].

Na badanym w tej pracy wschodniosłowackim terytorium funkcjonowały następujące komitaty:

KOMITAT NOVUM CASTRUM

Za pierwszą wzmiankę o tym komitacie uważa się zapis w liście króla Beli II z 1138 roku. Z *Novum Castrum* (węg. *Újvár*) wyodrębniły się trzy późniejsze komiaty: Abowski, Szaryski oraz Heweski (Hevešská župa, Hevešská stolica), leżący w granicach dzisiejszych Węgier [Čovan 2011: 96; Vojna 2018: 11].

KOMITAT ABOWSKI (Abovský komitát, Abovská župa, Abovská stolica)

Na ziemiach w dorzeczu Hornadu znajdował się ośrodek władzy prawdopodobnie już w czasach Państwa Wielkomorawskiego [Čaplovič 1991: 75]. Od połowy XIII w. węgierską nazwę *Újvár* rozszerzono, dodając słowo *Aba* (węg. *Abaujvár*), co można przetłumaczyć jako ‘abowski nowy zamek’. Historycy wiążą pochodzenie tej nazwy z osobą króla Samuela Aby,

w ten sposób forma *Svorad* trafiła do starowęgierskiego jako *Zourad / Sourad*, a po monoftongizacji dyftongów w XIV w. *Szórád* [Bednaruczuk 2001: 190–217].

panującego w latach 1041–1044 [Uličný 2013: 62]. Od połowy XVII w. centrum tego regionu stały się Koszyce.

KOMITAT SZARYSKI (Šarišský komitát, Šarišská župa, Šarišská stolica)

Pierwsze zapisy z początku XIII w. świadczą o tym, że pierwotnie obszar ten należał do Komitatu Abowskiego, określanego w tym czasie jako *Novum Castrum* [Uličný 2013: 69]. Badania archeologiczne wykazują, że Dolina Popradu na Spiszu była dość gęsto zaludniona znacznie wcześniej [Ruttkay 2003: 225]. Proces formowania się odrębnego Komitatu Szaryskiego miał miejsce najprawdopodobniej w latach 20 i 30 tego wieku. Zamek Szarysz, pochodzący z przełomu XII i XIII w. był zatem najpierw siedzibą szaryskiego żupana dworskiego, a następnie żupana Komitatu Szaryskiego (pierwsza wzmianka, potwierdzająca istnienie tego urzędu pochodzi z 1247 roku). Sam Komitat Szaryski zostaje wymieniony w dokumentach po raz pierwszy w 1261 roku [Uličný 2013: 69].

KOMITAT SPISKI (Spišský komitát, Spišská župa, Spišská stolica)

Pierwsza wzmianka o tej jednostce administracyjnej pochodzi z 1198 r., gdzie została określona łacińskim wyrażeniem *terra Scepusiensis*. Nazwa komitatu wywodzi się od nazwy zamku, który stanowił czasową siedzibę króla oraz miejsce urzędowania żupana spiskiego. F. Uličný zwraca uwagę na fakt, że, mimo iż nazwa ta ma słowacki rodowód³, jej pierwotna przynależność do zamku oraz całego województwa wzbudza pewne wątpliwości. Dzięki badaniom archeologów ustalono, że najstarsze murowane części zamku pochodzą z XII wieku. Można jednak przypuszczać, że wcześniejsza drewniana budowla istniała już w wieku XI [Uličný 2013: 69–70]. Jednym z ciekawszych epizodów w historii Spiskiego Zamku związanych z Polską był ślub córki księcia krakowskiego Leszka z Kolomanem, synem króla węgierskiego Andrzeja II.

KOMITAT UNG (Užský komitát, Užská župa, Užská stolica)

W kronikach węgierskich z połowy XIV w. pojawiają się zapisy świadczące o tym, że ziemie podporządkowane Zamkowi Uskiemu (węg. *Ungvár*, sła. *Uh*) oraz Borżawa (sła. *Boršava*) w 1085 r. zostały spustoszone w wyniku najazdu obcych wojsk. Najstarsze zapisy o istnieniu tego komitatu pochodzą z 1214 roku. Zamek Uski pojawia się w kronice z przełomu XII i XIII w. oraz w powieści historycznej napisanej około 1200 roku przez Anonima

³ Więcej informacji na temat pochodzenia nazwy Spiszu wraz z przeglądem dotychczasowych hipotez można znaleźć w pracach W. Sowy, który zajmuje się etymologią tego toponimu [Sowa 2004: 70-79; 2007: 69-82].

Węgierskiego [Slivka, Vallašek 1982: 291; Uličný 2013: 72]. Istnienie tej budowli przed XII w. mogą potwierdzić jedynie badania archeologiczne [Uličný 2013: 72].

KOMITAT ZEMPLIN (Zemplínsky komitát, Zemplínska župa, Zemplínska stolica)

Komitat ten miał największą powierzchnię spośród wszystkich słowackich żup. Pod koniec XIX stulecia liczył 6269 km², rozpościerając się od rzeki Cisy na południu aż po północną granicę Słowacji [Slivka, Vallašek 1982: 289; Vojna 2018: 11]. Komitat Zemplinski w źródłach pojawia się po raz pierwszy w liście króla Andrzeja II z 1214 roku. Trzeba zatem przyjąć, że ta jednostka administracyjna funkcjonowała już w XII w., a być może nawet znacznie wcześniej, bo w połowie XI wieku. Główny ośrodek sprawowanej władzy stanowił zamek Zeplin powstały na miejscu wcześniejszego grodu. O *castrum Zemlun*, *Zemlin* pisze po raz pierwszy Anonim Węgierski we wspomnianej już powieści, w której pojawił się także Zamek Ungvár [Slivka, Vallašek 1982: 291; Uličný 2013: 73]. W korespondencji pisze się o tej twierdzy od 1217 roku. Badania archeologiczne potwierdziły istnienie osady i grodu od IX wieku [Uličný 2013: 73].

OSADNICTWO POLSKIE NA TERENIE PAŃSTWA WĘGIERSKIEGO

F. Uličný zauważa, że, według zapisu kronikarza Szymona z Kezy z 1283 r., na teren Węgier już od czasów księcia Gejzy (od drugiej połowy X w.) przybywali osadnicy z Polski. Oprócz dobrowolnych osadników sporą część polskich przybyszów stanowili jeńcy wojenni. W 1021 r. kronikarz Kosmas pisał, że Brzetysław, po odparciu polskiego ataku na Morawach, pojmał wielu polskich wojów, po czym sprzedał ich na Węgry [Uličný F. 2013: 184].

Badacz zauważa, że w dokumentach węgierskich z tego okresu brak nazw miejscowych utworzonych od łacińskiego etnonimu *Polonus* używanego na Węgrzech. Natomiast występują nazwy utworzone od węgierskiego etnonimu *lengyen* (późniejsze *lenhyel*). Przykład stanowi tu wieś Lengyend w północnych Węgrzech, wzmiankowana już w 1217 roku. Na Słowacji w powiecie Banská Bystrica znajduje się miejscowość Ladzany, która w XIII w. była określana jako Lengen lub Legen. Założenie tej osady przez polskich jeńców lub osadników jest potwierdzone w źródłach historycznych. Autor wspomina także o polskich sługach sprowadzanych na Ziemię Liptowską w XIII wieku [Uličný 2013: 184].

POLSKIE WPŁYWY NA TERENIE WSCHODNIEJ SŁOWACJI

W źródłach historycznych niejednokrotnie pojawiają się wzmianki na temat polskiej ludności, która zaczęła przybywać na teren wschodniej Słowacji przynajmniej od XIII wieku. Liczne przywileje, nadawane przez osoby sprawujące władzę na tych ziemiach, zachęcały osadników z Polski do przeniesienia się na południe. Przybysze to przede wszystkim chłopi i rzemieślnicy ale są wśród nich także przedstawiciele wyższych warstw społecznych. Podobne zjawisko ma miejsce w sąsiednim Liptowie. Potwierdzają to konkretne dokumenty historyczne, takie jak np. przywilej wydany przez Belę IV w 1261 r., w którym mówi się wprost o kolonistach z Polski. Napływ polskiej ludności na te ziemie potwierdza także nagroda przyznana w 1256 r. żupanowi Jordanowi za różne zadania wykonywane w Polsce i na Rusi Czerwonej, a szczególnie za sprowadzenie na Spisz ludzi z okolicznych ziem i różnych krajów [Stanisláv 1935: 7]. Dokumenty sądowe oraz pisma potwierdzające nadania ziem wskazują na obecność polskiej szlachty na tych terenach już od XIII wieku. Polscy koloniści, kupcy itp. przynosili ze sobą na wschodnią Słowację swoją kulturę, styl życia, budownictwo, rzeźbiarstwo, sztukę użytkową.

J. Stanisláv zwraca również uwagę na olbrzymi udział polskiego kupiectwa w handlu na terenie wschodniej Słowacji. W XV w. polscy kupcy osiągnęli pewną przewagę nad kupcami z Bardejowa i Koszyc. Odbywały się nawet zjazdy polskich oraz węgierskich (tzn. bardejowskich i koszyckich) przedstawicieli tej profesji, w czasie których rozwiązywano spory. Ważnym ośrodkiem handlu z Polską była również Lewocza. Węgierscy kupcy często odwiedzali Kraków. Potwierdza to zakaz stawiania ich przed krakowskim sądem wydany przez króla Węgier. Poza oficjalnym traktem kupieckim, wiodącym do Koszyc, funkcjonowały również nielegalne ścieżki, biegnące np. w stronę Humennego. Kupcy przyłapani na tym procederze często byli karani więzieniem i utratą towaru [Stanislav 1935: 4].

Wschodniosłowacko-polskie kontakty o charakterze handlowym i osadniczym zaowocowały wspólną leksyką z zakresu rzemiosła, budownictwa itp.: wsch.-sła. *cug* ‘zaprzęg’ : pol. dawn. i dial. *cug* ‘ts’ (og.-sła. *záprah*), wsch.-sła. *lancux* ‘łańcuch’ : pol. *łańcuch* ‘ts’, (og.-sła. *ret’az*), wsch.-sła. *dile* ‘belki w oborze na których stoi bydło’ : pol. *dyl* ‘gruba tarcica’ (og.-sła. *mostiny*) wsch.-sła. *štaxita*, *štaxitka* ‘element płotu’ : pol. *sztacheta* ‘ts’ (og.-sła. *latka* (na płote)), wsch.-sła. *kl’amka* ‘klamka’ (og.-sła. *kl’učka*) : pol. *klamka* ‘ts’, wsch.-sła. *kešeň*, *kešeňa*, *kešenek* ‘kieszeń’ : pol. *kieszeń* ‘ts’ (og.-sła. *vrecko*) itd. [ASJ IV]. Wyrazy te są zapożyczeniami, najczęściej pochodzącymi z języka niemieckiego.

ZASTAW MIAST SPISKICH

Istotną rolę we wspólnej polsko-wschodniosłowackiej historii odegrał zastaw 13 miast, dwóch dominiów oraz kilkunastu wsi spiskich, które stanowiły zabezpieczeniem pożyczki udzielonej Zygmuntowi Luksemburskiemu przez Władysława Jagiełłę.

Warto zaznaczyć, że sprawa zastawu miast spiskich nie była pierwszym wydarzeniem łączącym ten obszar z dziejami Polski. Samuel Cambel przytacza opinie historyków na temat pierwotnej przynależności części Spisza do Polski i stopniowej utraty tych ziem na skutek ekspansji węgierskiej. Wskazywać na to mogą pewne fakty, takie jak to, że na południe od dzisiejszej granicy znajdują się miejscowości, których nazwy wskazują na ich pierwotną rolę strażnic przygranicznych, np. Straże przy Popradzie, Strażki przy Keżmarku itd. Ponadto Prałatura spiska (do której miała należeć również część ziem dzisiejszego Szarysza) była prawdopodobnie pierwotnie podporządkowana biskupstwu krakowskiemu [Cambel 1906: 15–18].

Kolejnym faktem była przynależność Podolińca, jednego z miast wchodzących w skład zastawu, do ziemi sądeckiej. Najpóźniej od 1257 r. Podolińcem władała Święta Kinga, żona Bolesława Wstydliwego. Od 1280 r. miasto należało do klasztoru klarysek w Starym Sączu. Jeszcze w 1301 r. Podoliniec zaliczany był do kasztelani sądeckiej, po czym przeszedł pod panowanie Węgierskie [Jop 2013: 31–32].

Zastawione grody spiskie miały być zabezpieczeniem pożyczki, jakiej udzielił Władysław Jagiełło cesarzowi Zygmuntowi Luksemburskiemu. Obydwaj władcy spotkali się 15 marca 1412 r. na zamku w Lubowli, gdzie podpisali traktat o wzajemnej przyjaźni. Następnie odbyli wspólną podróż po państwie węgierskim, w trakcie której przyszły cesarz namówił króla do przekazania mu ogromnej, jak na owe czasy, sumy 37 tysięcy kop groszy praskich. 8 grudnia 1412 r. Zygmunt wystawił w Zagrzebiu dokument, w którym zobowiązał się, że wymienione miasta pozostaną we władaniu Polski, dopóki król węgierski nie wykupi ich, spłacając pożyczoną kwotę. Jagiełło zobowiązał się do szanowania miejscowych praw i nadanych wcześniej przywilejów, a po spłacie pożyczki, do niezwłocznego zwrotu tych miast Węgrom [Grodziski 1999: 67–68]. Dzięki temu znaczna część Spisza znalazła się pod panowaniem Rzeczypospolitej na niemal 360 lat, aż do czasu rozbiorów Polski. Strona węgierska niejednokrotnie podejmowała próby odzyskania tych ziem. Starał się o to np. król węgierski Maciej Korwin, jednak postanowienia pokoju podpisanego w 1474 r. pozostawiały przedmiot zastawu pod polskim panowaniem. Sejmy węgierskie od poł. XVII do II poł. XVIII w. ponad

dwudziestokrotnie bezskutecznie domagały się od króla wykupu zastawu. Warto podkreślić, że Spisz w Państwie polskim miał specyficzny status. Nie był wymieniany w tytulaturze królów polskich jako ziemia koronna. W miastach spiskich obowiązywał odrębny ustrój prawny, a tamtejsza szlachta nie brała udziału w sejmikach i sejmie Rzeczypospolitej. Władcy węgierscy często podkreślali formalną przynależność Spisza do Węgier [Grodziski 1999: 68–70].

W praktyce podporządkowanie tych miast nie było równoznaczne z wcieleniem ich wraz z przylegającymi ziemiami do Polski. Zastawione miasta miały charakter polskich enklaw rozmieszczonych na węgierskim terytorium, czy też polskich nieruchomości na terenie Węgier. Prowadziło to do rozmaitych komplikacji administracyjno-prawnych, a czasem do ścierania się decyzji na temat Spiszu wydawanych przez władców Polski i Węgier. Całość zastawu tworzyła starostwo niegrodowe pod rządami starosty. Dobra te były administrowane na zasadach podobnych do obowiązujących w królewskich miastach. Miejscowa ludność mogła zanosić za pośrednictwem starosty prośby i skargi, które trafiały do samego monarchy. Z uwagi na pozyskiwane stąd duże dochody, przydzielano je w dożywotnią dzierżawę zasłużonym dostojnikom [Grodziski 1999: 69–70].

Grody spiskie spełniały także pewną funkcję militarną, np. w 1587 roku podczas konfederacji warszawskiej sejm postanowił, że na zamku w Lubowli będzie stacjonował garnizon. Wojska polskie odgrywały istotną rolę w utrzymaniu bezpieczeństwa. Stanowiły przeciwwagę dla zbójnictwa tatrzańskiego. Sprawę komplikował fakt, że przedostanie się sił zbrojnych do poszczególnych miast wymagało przekroczenia granicy i przemarszu przez terytorium węgierskie. Odrębność tych ziem dobrze ilustrują wydarzenia z czasów potopu szwedzkiego, kiedy to Szwedzi, po zdobyciu Krakowa, zatrzymali się w Piwnicznej, nie chcąc naruszać granicy węgierskiej. Dzięki temu Jerzemu Lubomirskiemu udało się ukryć insygnia koronacyjne na zamku w Starej Lubowli [Grodziski 1999: 71–73]. W kwietniu i maju 1769 r. miasta spiskie zostały obsadzone wojskami austriackimi, a granice zostały oddzielone kordonem wojsk, co stanowiło bezpowrotny koniec polskiego panowania na tych ziemiach [Grodziski 1999: 73].

I.2. ZARYS DIALEKTOLOGII JĘZYKA SŁOWACKIEGO

PODZIAŁ DIALEKTÓW SŁOWACKICH

Dialekty języka słowackiego dzielone są na trzy grupy zachodniosłowacką, środkowosłowacką i wschodniosłowacką (sła. zapadoslovenská, stredoslovenská, východoslovenská). Wśród prac dotyczących dialektów słowackich można wymienić *Nárečový výskum* i *Slovenské nárečia. Príručka pre terenny výskum* Konštantina Palkoviča [Palkovič 1974 i 1981]. Współcześnie najczęściej wykorzystywanym opracowaniem jest *Slovenská dialektológia* Jozefa Štolca [Štolc 1994]. Štolc zauważa, że często wytyczenie ścisłych granic pomiędzy dialektami przysparza trudności. Niektóre zjawiska przenikają bowiem do sąsiedniego areału gwar, np. zdarza się, że cechy charakterystyczne dla dialektu środkowosłowackiego można zaobserwować na obszarze zachodniosłowackim lub wschodniosłowackim [Štolc 1994: 60].

Dialekt zachodniosłowacki tworzą następujące gwary:

Grupa północna: podgrupa górnotrenczyńska (hornotrenčianske nárečová podskupina): (kysuckie (kysucké nárečia), górnokysuckie (hornokysucké nárečia), gwara dolnotrenczyńska (dolotrenčianske nárečia), powaska podgrupa (považská nárečova podskupina) w skład, której wchodzi: považské nárečia, podjavorinské nárečia, myjavské nárečia,

Gupa południowo-wschodnia (ponitrianska): gwara środkokownitrianska (stredonitrianské nárečia), gwara dolnonitrianska (dolnonitrianske nárečia),

Grupa południowo-zachodnia: gwary okolic Trnawy (nárečia trnavského okolia), gwara zahorska (záhorské nárečia),

W **dialekcie środkowosłowackim** wyróżnić można następujące gwary:

Grupa północna: gwary liptowskie (liptovské nárečia), orawskie (oravské nárečia), turczańskie (turčianske nárečia), górnolitrianskie (hornolitrianske nárečia),

Grupa południowa: gwary zwolenskie (zvolenské nárečia), tekowskie (tekovské nárečia), hontiańskie (hontianske nárečia), nowohradzkie (novohradské nárečia), ipelskie (ipeľské nárečia), gemerskie (gemerské nárečia, które dzielą się na: nárečia západného, stredného i východného Gemera).

Omawiane w tej pracy **gwary wschodniosłowackie** dzielą się w sposób następujący:

Grupa zachodnia (západná skupina východoslovenských nárečí) składająca się z gwar spiskich (spišské nárečia), które podzielić można na: nárečia juhozápadného, stredného, juhovýchodného Spiša⁴ oraz gwar abowskich (abovské nárečia: východoabovské i západoabovské),

Grupa środkowa (stredná skupina východoslovenských nárečí): gwary szaryskie (šarišské nárečia: nárečie stredného i severného Šariša), gwary zemplinskie (zemplínske nárečia),

Grupa wschodnia (východná skupina východoslovenských nárečí): gwary sotackie (soatácke nárečia), gwary uskie (užské nárečia) [Štolc 1994: 60–125].

SPECYFIKA DIALEKTU WSCHODNIOŚLOWACKIEGO

Samuel Cambel wśród komitatów w których występuje dialekt wschodniosłowacki wymienia następujące: Szaryski, Spiski, Abowski, Zemplinski i Uski [Cambel 1906: 5]. Charakterystyczne jest, że zasięg poszczególnych gwar wschodniosłowackich pokrywa się z grubsza z wymienionymi powyżej komitatami.

Samo określenie „východoslovenské nárečia” zaczęło być używane przez XIX-wiecznych slawistów, którzy jako pierwsi zajmowali się badaniem tych dialektów (Juraj Palkovič, Jan Kollar, Paul J. Šafařík, Ľudovít Štúr, František Pastrnek i inni) wymieniali po prostu poszczególne nazwy geograficzne, nie określając ich nazwą zbiorczą [za: Tóbiš 1965: 235].

W drugiej połowie XX w. najczęściej uwagi gwarom wschodniosłowackim (będącym jego gwarami ojczystymi) poświęcił językoznawca słowacki Ferdinand Buffa [np. Buffa 1953; 1967; 1969; 1978; 1986; 1998; 2004]. Między innymi wyodrębnił on cechy wyróżniające gwary wschodniosłowackie.

Wśród najważniejszych cech dialektu wschodniosłowackiego wymienia się:

- realizację danych grup *ořt- ořt-* jako *rot-*, *lot-*⁵ [Buffa 1967: 265],
- brak w dialekcie wschodniosłowackim dyftongów i samogłosek długich, które występują na pozostałym obszarze. Zamiast nich funkcjonują wyłącznie samogłoski krótkie, np. *wsch.-sła.*

⁴ Podziałowi gwar Spisza J. Štolc poświęcił osobny artykuł [Štolc 1939-1940], do którego po siedemdziesięciu latach nawiązała G. Múcsková [Múcsková 2009].

⁵ Podobne formy występują także w dialekcie zachodniosłowackim. W dialektach środkowosłowackim typowe są formy z *a* [Buffa 1967: 265]

brazda (og.-sła. *brázda*), wsch.-sła. *luka* (og.-sła. *lúka*), wsch.-sła. *kuň / koň* (og.-sła. *kôň*), wsch.-sła. *šaha* (og.-sła. *siaha*) [Buffa 1967: 264, Štolc 1994: 107],

– umiejscowienie akcentu wyrazowego na przedostatniej sylabie. Jak zauważa Ferdinand Buffa jest on znacznie silniejszy i bardziej wyrazisty niż akcent środkowosłowacki⁶ i towarzyszy mu charakterystyczna intonacja [Buffa 1967: 264],

– realizacja dawnych jerów (*ъ, ъ*) najczęściej jako *e*, np. *oves, deska, ocet, blazen, len, orel*, choć występują tutaj wahania, np. *zdexnuc* ale *zdoxnuc, orol* i *orel, se mnu* i *so mnu*. Zdzisław Stieber zauważa, że występowanie samogłoski *o* jest częstsze np. w gwarach spiskich na pograniczu z Liptowem [Štolc 1994: 106, Stieber 1956: 71, Buffa 1967: 265],

– brak sonantów *ɹ* i *ʃ*, które są realizowane jako: *ar, er, ir, ri, al, el, il, ol, ul, lu, li*, np. w wyrazach: *zarno* (por. og.-sła. *zrno*), *tvardi* (og.-sła. *tvrďý*), *kark, perši* (por. og.-sła. *prsia*), *vjerba, verba, virba, serco, xerbet, halboki, hl'iboki, polno, pulno, volna, jablučko, dluho, slunklo, žolti, bolxa, bl'ixa, velk, vilk* itd. [Štolc 1994: 107, Buffa 1967: 266],

– występowanie tzw. dziekania (sła. dzekanie) to jest występowanie *c* oraz *z* zamiast miękkich *t'* i *d'*, np. *zeci, cixo, volac* [Štolc 1994: 107, Buffa 1967: 266],

– na miejscu dawnej krótkiej samogłoski nosowej *ę* występuje *e*, np. wsch.-sła. *dzešec* (og.-sła. *desat'*), wsch.-sła. *dzekovac* (og.-sła. *d'akovat'*), wsch.-sła. *presc* (og.-sła. *priast'*), wsch.-sła. *peta* (og.-sła. *päta*). Kontynuanty długiego *ē* po spółgłoskach wargowych realizują się jako *ja*, np. *pjati, pamjatka*, po pozostałych samogłoskach jako *a*, np. *častka, zajac, prahac* [Štolc 1994: 106, Buffa 1967: 265],

– zmiana pierwotnego *e* (względnie *ě*) na *a* lub *o*, np. wsch.-sła. *večar* (og.-sła. *večer*), wsch.-sła. *bl'adi f* (og.-sła. *bledý*), wsch.-sła. *cali* (og.-sła. *cely*), wsch.-sła. *čarni* (og.-sła. *čierný*), wsch.-sła. *pčola* (og.-sła. *včela*), wsch.-sła. *čolo* (og.-sła. *čelo*)⁷ [Buffa 1967: 265],

– po pierwotnych miękkich spółgłoskach wargowych występuje *ja*, np. wsch.-sła. *zarabjác* (og.-sła. *zarábat'*), wsch.-sła. *stavjác* (og.-sła. *stavat'*) [Štolc 1994: 106, Buffa 1967: 266],

⁶ Niektóre gwary środkowosłowackie również mają akcent na przedostatniej sylabie. Akcent inicjalny powszechnie występuje jedynie w dialekcie zachodniosłowackim. W dialekcie środkowosłowackim spotyka się oba wymienione typy [Buffa 1967: 264].

⁷ F. Buffa zauważa występowanie zmiany o podobnym charakterze w dialekcie środkowosłowackim. Proces ten jednak zachodził w innych wyrazach, często w takich, w których wschodniosłowackie odpowiedniki zachowywały pierwotne *e*, np. śrdk.-sła. *bolast'*, wsch.-sła. *bol'esc* [Buffa 1967: 265]

- występowanie miękkich *ś* oraz *ź*, które rozwinęły się z pierwotnych *s* oraz *z*, np. wsch.-sła. *sused* (og.-sła. *sused*), wsch.-sła. *šivi* (og.-sła. *sivý*), wsch.-sła. *šac* (og.-sła. *siat*), wsch.-sła. *švet* (og.-sła. *svet*), wsch.-sła. *šima* (og.-sła. *zima*), wsch.-sła. *vžac* (og.-sła. *vziat*), wsch.-sła. *želeni* (og.-sła. *zelený*)⁸ [Buffa 1967: 266],
- na miejscu pierwotnych grup spółgłoskowych *šč*, *ždž*⁹ w dialekcie wschodniosłowackim występują *šč*, oraz *ždž*, np. wsch.-sła. *ešče* (og.-sła. *ešte*), *ščipac* (og.-sła. *štípat*), wsch.-sła. *ščasce* (og.-sła. *štastie*) [Štolc 1994: 107, Buffa 1967: 266],
- obecność miękkiego *ň* przed sufiksem *-ský*, np. wsch.-sła. *koňski* (og.-sła. *konský*), wsch.-sła. *baňski* (og.-sła. *banský*), także w przypadkach, gdzie *n* w rzeczowniku od którego utworzono dany przymiotnik nie jest miękkie np. wsch.-sła. *paňski* (og.-sła. *panský*), wsch.-sła. *sloveňski* (og.-sła. *slovenský*) oraz w przymiotnikach typu wsch.-sła. *nižni* (og.-sła. *nižný*), wsch.-sła. *višni* (og.-sła. *vyšný*) wsch.-sła. *predni* (og.-sła. *predný*) [Buffa 1967: 267],
- zębowo-dziąsłowa wymowa *-l* w wygłosie wyrazów np. *mal*, *vidzel*, *robil*¹⁰ [Buffa 1967: 266],
- zakończenie rzeczowników rodzaju nijakiego na *-o*, np. wsch.-sła. *vajco* (og.-sła. *vajce*), wsch.-sła. *pl'eco* (og.-sła. *plece*), wsch.-sła. *l'ico* (og.-sła. *lice*), wsch.-sła. *pol'o* (og.-sła. *pole*) [Štolc 1994: 106, Buffa 1967: 266],
- występowanie formy wołacza, np. wsch.-sła. *kovaľu!* (og.-sła. *kováč!*), wsch.-sła. *leňochu!* (og.-sła. *leňoch!*), wsch.-sła. *šestro!* (og.-sła. *sestra!*)¹¹ [Buffa 1967: 266],
- w dopełniaczu l. poj. rzeczowników rodzaju męskiego zakończonych na *a* występuje końcówka *i*, np. wsch.-sła. *gazdi* (og.-sła. *gazdu*), wsch.-sła. *družbi* (og.-sła. *družbu*) [Buffa 1967: 268],

⁸ W pozostałych gwarach słowackich nie występuje podobna realizacja. Tożsame zjawisko można zaobserwować w sąsiednich gwarach polskich i ukraińskich. F. Buffa zwraca jednak uwagę na różnice w fonetyce i zasięgu tych głosek w sąsiednich dialektach polskich i ukraińskich [Buffa 1967: 266].

⁹ Grupy te zachowały się w dialekcie zachodniosłowackim [Buffa 1967: 266].

¹⁰ Podobna realizacja głoski *l* występuje w dialektach zachodniosłowackich, natomiast w środkowych spotyka się w wygłosie wymowę niezgłoskotwórczego *u*, np. *mau*, *vid'eu* [Buffa 1967: 267].

¹¹ Formy wokatywne występują także w gwarach zachodniosłowackich. W dialekcie środkowosłowackim używa się w tej funkcji mianownika [Buffa 1967: 268].

I.3. OMÓWIENIE TEORII DOTYCZĄCYCH POCHODZENIA DIALEKTÓW WSCHODNIOŚLÓWACKICH

Na przestrzeni lat w pracach naukowych wielokrotnie podejmowano zagadnienia dotyczące gwar wschodniej Słowacji.

Wydaje się, że mimo zainteresowania tematyką gwar wschodniosłowackich oraz jej związków z językiem polskim wśród slawistów, zagadnienia zbieżności leksykalnych i słotwórczych pomiędzy nimi nie zostały dostatecznie zbadane. Dużą wagę przypisywał temu zagadnieniu Z. Stieber, co ilustruje jego następująca wypowiedź:

Uderzające podobieństwo gwar całego wielkiego obszaru wschodniosłowackiego do gwar polskich, z którymi ten obszar od wieków nie sąsadował, stanowi niewątpliwie jeden z ciekawszych problemów językoznawstwa słowiańskiego o dużym znaczeniu teoretycznym. Stąd nie należy go bagatelizować ani zbywać kilku słowami [Stieber 1974 (1950): 192–193].

Z pochodzeniem dialektów wschodniosłowackich łączy się zagadnienie proveniencji całego języka słowackiego. Obecnie badacze są zgodni co do genetycznej przynależności języka słowackiego do grupy zachodniosłowiańskiej. Warto jednak wspomnieć, że w pierwszej połowie dwudziestego wieku było to przedmiotem dyskusji. Jak referuje R. Krajčovič [Krajčovič 1974: 13–16, Krajčovič 1988: 10–11], istniały teorie o niehomogennej i homogennej podstawie języka słowackiego. Za podstawą niehomogenną zachodnio-południowosłowiańską opowiadali się np. Samuel Czambel [Czambel 1906] i István Kniezsa, przy czym ten ostatni był zdania, że w okresie przedhistorycznym (i częściowo historycznym) przez teren obecnej Słowacji przechodziła granica prasłowiańskich grup językowych zachodniej i południowej [Kniezsa 1948: 139–147]. Z kolei inni językoznawcy, będący zwolennikami proveniencji niehomogennej, uważali, że drugą podstawą obok zachodniej jest podstawa wschodnia. Pogląd ten reprezentował przede wszystkim rosyjski slawista Samuil B. Bernstein, który wyraził w publikacji „Очерки сравнительной грамматики славянских языков”. Badacz uważał, że gwary zachodniosłowackie są genetycznie związane z morawskimi, wschodniosłowackie nie są genetycznie słowackie, ale wywodzą się częściowo z polszczyzny (gwary spiskie, szaryskie), a częściowo z języka ukraińskiego (Zemplín) [Бернштейн 1961: 38].

W opozycji do nich stali uczeni (zwłaszcza słowacy i czescy), którzy opowiadali się za homogenną podstawą języka słowackiego, uważając, że wywodzi się on w całości z zachodniej prasłowiańszczyzny. Również w obrębie tej hipotezy można było obserwować podejścia bardziej i mniej skrajne, w zależności od poglądów na wewnętrzne podziały dialektalne w obrębie grupy zachodniosłowiańskiej. Zdecydowanym zwolennikiem hipotezy o

wspólnej podstawie języka czeskiego i słowackiego był F. Trávníček, który pisał wręcz o tożsamości genetycznej obu języków [Trávníček 1935: 17]¹².

Zarówno zwolennicy teorii o homogennej podstawie języka słowackiego, jak i ci badacze, wedle których jest ona heterogenna, zauważali występowanie elementów charakterystycznych dla narzeczy lechickich w dialektach wschodniej Słowacji. Kwestia genezy wschodniosłowackich narzeczy przez wiele lat była przedmiotem ożywionej dyskusji. Zbieżności w rozwoju fonetycznym dialektów wschodniej Słowacji z językiem polskim skłaniały niektórych językoznawców do przypisywania im polskiej (lechickiej) proveniencji. Na początku XX wieku Samuel Cambel opowiadał się za polskim pochodzeniem tych narzeczy [Cambel 1906: 29–30]. W swojej pracy cytuje podział już w 1826 roku wprowadzony przez językoznawcę czeskiego P. J. Šafaříka, w którym dialekty wschodniosłowackie określone są jako odmiana polsko-słowacka zawdzięczająca swe powstanie sąsiedztwu z Polską i trzydziestu latom panowania polskiego na Spiszu:

„Die polnisch-slovakische Varietät in einem Theil von Arva, ganz Zipsen, Schárosch, Abauj und Zemplin [...], deren entstehen sowol der Nachbarschaft mit Polen, als auch drei Hundert Jahre lang dauernden Herrschaft derselben in Zipsen zuzuschreiben ist.” [Šafařík 1826: 377-378 (za: Cambel 1906: 115)].

Za częściowo polską proveniencją tych gwar opowiadali się również inni autorzy prac poświęconych pochodzeniu języka słowackiego, np. wybitny sławista Z. Stieber niejednokrotnie zajmował się tym zagadnieniem i poświęcił mu kilka swoich prac, opublikowanych w czasopismach polskich i słowackich [Stieber 1974 (1933, 1935 1938: 1950)]. Innym zwolennikiem teorii o polskim pochodzeniu dialektów wschodniosłowackich był Mieczysław Małecki, który stwierdza, że dialekt wschodniosłowacki, według większości językoznawców (w tym słowackich) należy zdefiniować jak słowacko-polski dialekt mieszany [Małecki 2004 (1938): 51– 52].

Do przypuszczeń na temat polskiego pochodzenia gwar wschodniosłowackich skłaniały badaczy liczne zbieżności fonetyczne, wśród których najczęściej wymienia się:

- daleko idące zgodności iloczynowe istniejące na długo przed zanikiem iloczynu polskiego i wschodniosłowackiego; dziś wyrażone w barwie samogłosek;
- zbliżony do polskiego rozwój sonantów r i r (analogiczny do tego, jaki zaszedł jedynie w gwarach polskich) $\text{r} \rightarrow ar$, $\text{r} \rightarrow er/ar$; l $\rightarrow lu$, l $\rightarrow il, el$, np. *kark, verx, verba/virba, slup*,

¹² Krytycznie o tym podejściu wyraził się Krajčovič [1974: 24–25].

vilk/velk wobec środkowo- i zachodniosłowackiego *kǫk, vǫx, vǫba, stǫp, vǫk*¹³ (warto zauważyć, że do analogicznego rozwoju sonantów doszło również w nieistniejących już gwarach wschodnio-dolno-łużyckich, co zapewne należy tłumaczyć wpływem polskich gwar Dolnego Śląska przed germanizacją tych terenów;

- występowanie w niektórych wyrazach przegłosu polskiego, np. *pčola* (og.-sła. *včela*);
- przykłady polonizmów fonetycznych występujących tylko w niektórych wyrazach, ale za to na całym terytorium gwar wschodniosłowackich, np. *chłop, pan młodi, pani młoda, smrot* (og.-sła. *chlap, mladý pan, smrad*);
- obecność nieznanego gdzie indziej wzdłużenia zastępczego (poza polskim obszarem językowym wraz z Kaszubszczyzną i gwarach laskich na polsko-czeskim pograniczu), powstałego na skutek zaniku jerów słabych, np. *vul/vola, nuž/noža*;
- istnienie palatalnych *ś, ź* mających takie samo pochodzenie, jak fonemy w języku polskim. Na obszarze czesko-słowackim, łużyckim i kaszubskim miała miejsce odwrotna tendencja, gdzie dawne półmiękkie *s', z'* stwardniały. [Stieber 1974 (1950): 191–203; Krajčovič 1974: 13–28, Štolc 1994: 106–109; Bednarczuk 2018: 184–185].

Zdzisław Stieber początkowo zakładał polskie pochodzenie gwar wschodniej Słowacji, względnie istnienie na tych terenach polskiego substratu. W referacie pt. „Z historycznych zagadnień dialektu wschodniosłowackiego”, opublikowanym w „Sprawozdaniach Polskiej Akademii Umiejętności”, powoływał się zauważone już przez J. Polivkę uderzające podobieństwo w rozwoju psł. sonantów w gwarach wschodniosłowackich i w języku polskim [Polivka 1907: 22–42]. Badacz sugerował, że powyższe zbieżności polsko-wschodniosłowackie mają archaiczny charakter i nie mogły pojawić się na skutek późnośredniowiecznej kolonizacji polskiej w Słowacji wschodniej [Stieber 1935: 115–117].

Należy zauważyć, że Z. Stieber [1974 (1950): 192, 201] zmienił swoje stanowisko na temat polskiego pochodzenia gwar wschodniosłowackich, określając je w jednym ze swoich artykułów jako „jeden z największych słowiańskich dialektów mieszanych czy przejściowych”. Nieco dalej w tym samym tekście stwierdza że:

Cała dotychczasowa analiza dialektu wschodniosłowackiego prowadzi do wniosku, że jest to dialekt w zasadzie niewątpliwie słowacki, jednak obfitujący w niewątpliwie cechy polskie. Cechy te są częstsze w słowackich dialektach Szarysza niż w pokrewnych im gwarach spiskich, zaś w obrębie Szarysza największe ich zagęszczenie

¹³ Na temat specyfiki rozwoju sonantów w dialekcie wschodniosłowackim na tle języka polskiego i gwar ukraińskich pisali m.in. Štolc 1937, 1939/1939, Buffa 1967: 267, Buffa 1969: 395–418.

obserwujemy w mowie starszego pokolenia we wsiach na północ od Bardiowa. Fakt ten jest ważny, przemawia bowiem przeciw znanej hipotezie, że cechy polskie szerzyły się na wschód Słowacji od miast spiskich (niemieckich zresztą!). Będących przez dłuższy czas w posiadaniu Polski [Stieber 1974 (1950): 201].

Ożywioną polemikę ze Zdzisławem Stieberem prowadzili Nicolaas van Wijk, Vladimír Šmilauer, Jan Stanislav, István Kniezsa oraz inni językoznawcy, którzy stanowczo sprzeciwiali się tej hipotezie [Krajčovič 1974: 13–28; Štolc 1994: 140–143, Kotulič 2017¹⁴: 15–18]. Niestety, dyskusje te często wykraczały poza ramy nauki i przybierały znamiona sporów narodowościowo-politycznych. Zwolennikami teorii o słowackim pochodzeniu gwar wschodniosłowackich były: I. Kniezsa [1935], F. Trávníček [1935: 17], V. Šmilauer [1933: 28–33], N. van Wijk [1924 i 1927], J. Stanislav [1935: 5 i 1956: 247–251]. Dyskusję nad tym zagadnieniem przypomniał Anton Habovštiak w publikacji dotyczącej dialektologii słowackiej w latach 1938–1953 [Habovštiak 1954: 83–84]. Badacz wymienia pracę Jozefa Liški, stanowiącą odpowiedź na tezę Z. Stieberta o polskim pochodzeniu gwar wschodniosłowackich. J. Liška analizuje w niej polskie zjawiska, dowodząc, że trafiły one do dialektu wschodniosłowackiego w późniejszym okresie [Liška 1944]. Kolejną pracą, która dowodziła słowackiego pochodzenia gwar wschodniosłowackich była publikacja Jozefa Štolca, zwracająca uwagę na rozwój prasłowiańskich sonantów w dialekcie wschodniosłowackim na tle języka polskiego i dialektów ukraińskich¹⁵ [Štolc 1937, 75–96 i 1938/1939, 50–76].

Choć od rozpoczęcia się polemiki między uczonymi słowackimi i polskimi minęło wiele lat, jedyną istotną zmianą w ich poglądach jest wspomniana wyżej modyfikacja pozycji Z. Stieberta. Ogół badaczy słowackich nadal opowiada się za słowackim pochodzeniem omawianych gwar, a liczne wpływy polskie tłumaczą późniejszymi kontaktami, np. osadnictwem polskim [np. Krajčovič 1974: 23–24; Štolc 1994]. J. Štolc konstatuje, że późniejsze badania nad gwarami wschodniosłowackimi pozwoliły stwierdzić, że większość „pozornie polskich” zjawisk wykazuje wiele odrębnych cech w stosunku do języka polskiego [Štolc 1994: 140–143]. F. Buffa stwierdza, że nikt obecnie nie kwestionuje słowackiego pochodzenia gwar wschodniosłowackich. Potwierdzają to przede wszystkim liczne zjawiska językowe łączące ten obszar z innymi dialektami słowackimi. Natomiast peryferyjne położenie dialektu wschodniosłowackiego oraz wielowiekowy bezpośredni kontakt z językiem polskim i

¹⁴ Praca „Historicke hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nářečí” stanowiła dysertację przygotowaną przez Izydora Koruliča w 1957 roku. Publikacja została zaprezentowana szerszemu gronu czytelników dopiero po upływie sześćdziesięciu lat. Maszynopis udostępniony przez rodzinę zmarłego profesora przygotował do druku dr Siniša Habijanec.

¹⁵ Na temat specyfiki rozwoju sonantów w dialekcie wschodniosłowackim na tle języka polskiego i gwar ukraińskich Štolca pisał m.in. F. Buffa [Buffa 1967: 267, Buffa 1969: 395–418].

ukraińskim sprawiły, że niektóre procesy językowe przebiegały inaczej niż na pozostałym obszarze słowackim [Buffa 1967: 264]

Od zdania językoznawców słowackich odbiega stanowisko Leszka Bednarczuka, który, nawiązując w pewnej mierze do zdania Zdzisława Stiebera, uważa że rzeczonych zjawisk nie należy przypisywać ani wpływowi słowackiemu, ani polskiemu, ale trzeba przenieść je na czas wspólnoty zachodniosłowiańskiej:

Zarówno wspólne innowacje fonetyczne, jak i zbieżności w słownictwie omawianych obszarów, pochodzą z epoki przedpiśmiennej, kiedy kształtowały się dopiero etnolekty zachodniosłowiańskie, lepiej więc mówić nie o wpływie polskim, tylko o komponente lechickim w dialekcie wschodniosłowackim. [2018: 185]

Autor próbuje wyjaśnić obecność wymienionych zjawisk istnieniem pralechickiej fali językowo-osadniczej, która, przekroczywszy Karpaty, dotarła do Bramy Morawskiej i wytworzyła pewne cechy dialektu wschodniosłowackiego i gwar laskich [Bednarczuk 2018: 185].

Znaczną część wymienianych przez Z. Stiebera zjawisk występujących w języku polskim i gwarach wschodniosłowackich można łączyć z okresem przedpiśmiennym, poprzedzającym czas kształtowania się języków zachodniosłowiańskich (np. rozwój sonantów, występowanie przegłosu zbliżonego do przegłosu polskiego). Jednak wiele spośród wymienianych przez niego argumentów spotkało się z krytyką naukową. Według badaczy słowackich przeszkodę w przyjęciu hipotezy o polskim pochodzeniu gwar wschodniosłowackich stanowi przede wszystkim niekonsekwencja w występowaniu zjawisk fonetycznych o charakterze polskim oraz wczesne poświadczenia wyrazów cechujących się rozwojem typowym dla całego obszaru języka słowackiego, np. w nazwach miejscowych *Gradna*, *Mohylka*). Polonizmy fonetyczne występują obok wyrazów, w których miał miejsce rozwój typowy dla języka słowackiego. Dobrą ilustrację stanowi różnicowanie nazw nowożeńców (og.-sła. *mladoženich*, *mladucha*). Na terenie Słowacji wschodniej, obok dominujących tu postaci rodzimych: *mladi*, *mlada*, w części gwar szaryskich, a także na południu Zemplina (pow. Trebišov i Michalovce), czyli właściwie w pobliżu granicy

węgierskiej napotykamy formy *mlodi* i *mloda*¹⁶ [ASJ IV 372, 373, ASJ IV Komentáre 242–243]¹⁷.

Po dokonaniu głębszej analizy okazuje się, że niektóre spośród zjawisk określanych jako polskie wykazują pewne odrębności w rozwoju. |Odmienne spojrzenie na podkreślany przez Stiebera rozwój prasłowiańskich sonantów zaprezentował J. Štolc, który zauważył, że rozwój występujący w polskim jest typowy także dla języków wschodniosłowiańskich. Ponadto część zmian, która zaszła w dialekcie wschodniosłowacki wskazuje na odrębny przebieg tego procesu [Štolc J. 1937, 1938/1939; Buffa 1967: 266].

Poza tym niektóre z wymienianych wschodniosłowackich zjawisk fonetycznych występują także w innych dialektach słowackich. Na przykład przejście *t'*, *d'* w *c*, *cz* nie ogranicza się wyłącznie do obszaru wschodniej Słowacji, a występuje w mniejszym zakresie również w dialektach centralnych (wschodni Liptov, Štrba, Lučivná, górny Hornád) i na zachodzie (gwary górnotrenczyńskie) [Štolc 1994: 36]. Akcent na przedostatniej sylabie występuje także w niektórych gwarach środkowosłowackich [Buffa 1967: 264–265].

Ponadto, obok starszych zjawisk językowych, podobieństwa występują także w procesach późniejszych, które miały miejsce już w okresie historycznym (np. zanik iloczasu¹⁸ czy powstanie *ś*, *z*¹⁹). Podobieństwa te nie mogły powstać wskutek kontaktów ze stadium kształtowania się języków zachodniosłowiańskich.

Należy zauważyć, że w ostatnich dziesięcioleciach temat pochodzenia gwar wschodniosłowackich poruszany jest rzadko [Bednarczuk 2007 i 2018, Buffa 1998]. Badania dotyczące tego obszaru najczęściej koncentrują się na poszczególnych gwarach, zjawiskach czy zagadnieniach leksykalnych [np. Chochol 2004, Chochol M. 2005, Kováčová V. 2007a,

¹⁶ Na powyższe wschodniosłowackie formy (oraz inne z polskim rozwojem grupy *-TorT-* typu *smrod*, *chlop*) zwrócił uwagę J. Stanislav, pisząc o nich w sposób następujący:

„Slovom uvedený polonizmus vyskytuje sa popri oboch týchto dôležitých komunikačných tepnách, staršej i mladšej. Tento fakt dostatočne vysvetľuje existenciu foriem *mlodi* (*pan*), *mloda* (*panna*) na východnom Slovensku. Ba povedali by sme skoro, že by sme sa čudovali, keby takéto dôležité cesty nenechali v jazyku nejakú stopu. Podobných skúseností pri podobných okolnostiach má lingvistická geografia dost” [Stanislav 1935: 5–17].

¹⁷ Co ciekawe, z podobnymi wahaniami mamy do czynienia na polsko-słowackim pograniczu, gdzie obok słowackich spiskich, orawskich i kysuckich wyrażen *mladí pan / mladi pan* oraz *mladá paňi / mlada paňi* form w gwarach góralskich o polskiej proveniencji występują formy *mloda pani*, oraw. *mluody pan*, spis. *mlody pan* [ASJ IV 372, 373, ASJ IV Komentáre 242–243].

¹⁸ Na obecność samogłosek dłuzych we wcześniejszym stadium rozwoju dialektu wschodniosłowackiego wskazują *kuň*, *nuž* (por. pol. *nóż*, pol. dial.),

¹⁹ F. Buffa stwierdza że, pomimo obecności tych głosek zarówno w języku polskim, jak i w dialekcie wschodniosłowackim oraz w gwarach ukraińskich, istnieją pewne różnice w ich wymowie i zasięgu występowania [Buffa 1967: 266].

Kováčová V. 2007b, Kováčová V. 2010, Лифанов 2022], bądź na zagadnieniach onomastycznych [np. Sowa 2004, 2007, 2008].

I.4. ZAGADNIENIE GWAR GÓRALSKICH NA POLSKO-SŁOWACKIM POGRANICZU

Omawiając polsko-wschodniosłowackie stosunki językowe, nie można pominąć zagadnienia gwar góralskich na Spiszu, Orawie i w Czadeckiem, które powstały dzięki polskiemu osadnictwu na tych terenach. Wykazują one liczne podobieństwa z językiem polskim w zakresie fonetyki i leksyki. Występują w nich m.in. cechy charakterystyczne dla polskich gwar takie jak, przegłos, samogłoski pochylone, mazurzenie. W związku z ich polską proveniencją i odrębnością od innych gwar wschodniosłowackich, zagadnienie to stanowi odrębną problematykę i w niniejszej pracy zostanie jedynie zasygnalizowane, jako niezwykle istotna część polsko-słowackich relacji językowych. Liczne prace mające na celu analizę tych gwar publikowali zarówno polscy, jak i słowaccy badacze, z których część jest cytowana w tym podrozdziale.

M. Małecki w broszurze wydanej przez PTJ pod tytułem „Język polski na południe od Karpat (Spisz, Orawa, Czadeckie, wyspy językowe)” pisze o gwarach góralskich na terenie Słowacji w bardzo sposób obrazowy:

Przyjrząwszy się uważnie przebiegowi łańcucha karpackiego oraz zasięgom ludności polskiej i słowackiej na jego południowych stokach, stwierdzamy natychmiast, że na południu żywioł polski nie zdołał się pomieścić w obrębie brzegów „naczynia”, jakie tworzy obszar polski obrzeżony pasmem karpackim, lecz przelał się przez jego krawędź, zalewając już to szerszym, już to węższym zasięgiem Podkarpacie południowe. Jedyne Tatry okazały się dosyć szczelną granicą, której element polski nie potrafił przekroczyć w kierunku poprzecznym i zająć południowych stoków. Jedyne na tatrzańskim odcinku ludność słowacka przyległa bezpośrednio do południowych zboczy tego masywu, w przeciwieństwie do Beskidu Śląskiego, pasma Pilska, Babiej Góry, Pienin i Spiskiej Magury, których nie tylko zbocza północne, ale i południowe są zajęte przez ludność polską [Małecki 2004: 49].

L. Bednarczuk w pracy pt. „Związki i paralele fonetyczne języków słowiańskich” zwraca uwagę na gwary pogranicza polsko-słowacko-czeskiego ulokowane na obszarze Karpat Zachodnich oraz na Śląsku pomiędzy Przełęczą Tylicką a Jabłonkowską i Bramą Morawską. Dialekty te ciągną się wzdłuż pasm górskich, obejmując teren po obu stronach granicy. Na wschodzie sięgają po dolinę Popradu, a zachodzie po Górną Wisłę i Olzę. Na południu dochodzą do linii Lubownia (sła. Ľubovňa) – Kieżmark (sła. Kežmarok) – Lendak – Ždžar (sła.

Ždiar) – Jaworzyna (sła. Javorina) – Jurgów – Tatry – Głodówka – Namiestowo (sła. Námestovo) – Biała Orawa (sła. Biela Orava) – Czadeckie – Jabłonkowskie – Cieszyńskie [Bednarczuk 2007: 132–133]. Część spośród gwar wymienionych przez L. Bednarczuka stanowią te znajdujące się na polsko-słowackim pograniczu. Badacz wyodrębnia wśród nich: czadecką, żywiecko-babiogórską, orawską, spiską, podhalańską, gorczańską, oraz narzecza Tylicza, Muszyny i Piwnicznej [Bednarczuk 2007: 133]. Podobną linię gwar leżących na styku obu państw wyznacza w swojej pracy J. Štolc w pracy poświęconej słowackiej dialektologii. Sytuuje on omawiane gwary wzdłuż północnej granicy Republiki Słowackiej od Czadcy (Čadca) po Bardiów (Bardejov). Ścisłej rzecz ujmując, jest to północna część powiatu Čadca, północna Orawa i Spisz (powiaty Kežmarok, Spišska Stará Ves oraz Stará Ľubovňa). Badacz zauważa także, że gwary te występują również po polskiej stronie²⁰ [Štolc 1994: 15, 114–115].

GWARY GÓRALSKIE A GORALSKÉ NÁREČIA – RÓŻNICE W TERMINOLOGII

W rodzimej literaturze językoznawczej funkcjonują określenia takie jak „polskie gwary góralskie” (tak np. nazywa je M. Małecki wyszczególniając polskie dialekty orawskie, spiskie, czadeckie na terenie Słowacji). Sama nazwa *góral* pierwotnie stanowiła przezwisko mieszkańców Żywiecczyny i południowego Śląska. Od XIX w. w Polsce zaczęto nią określać mieszkańców Tatr i Beskidów dla odróżnienia ich od innych grup etnograficznych, np. Lachów [Bednarczuk 2007: 132–133].

Polskość gwar na Spiszu, Orawie stwierdził już w 1864 r. czeski badacz Alois Šember w dziele „Základové dialektologie československé” [za Nitschem 1920: 97]. Wybitny słowacki językoznawca Samuel Cambel, również nazywał powyższe dialekty polskimi, a ich użytkowników Polakami [Cambel 1906]. J. Dudášová-Kriššáková twierdzi, że używanie tych terminów sprzyjało nadużyciom ze strony polskich językoznawców i literatów. Obecnie w słowackim językoznawstwie występuje termin „goralské nárečia”. Zmiana nomenklatury miała polityczny wydźwięk. Badaczka sugeruje, że wyrażała ona niezadowolenie Słowaków z przyłączenia części Spiszu i Orawy do Polski w 1920 roku. W dialektologii słowackiej terminu „goralské nárečia” jako pierwszy użył Václav Vážný w 1923 roku w pracy pt. „Slovenské nárečia v Orave” zamieniając starszy termin „poľské dialekty” [za: Dudášová-Kriššáková 2016: 18].

²⁰ J. Štolc określa gwary graniczące z językiem słowackim jako małopolskie (tzw. podhalańskie), co nie zgadza się ze współczesną polską nomenklaturą, w której gwara podhalańska stanowi tylko część grupy gwar występujących wzdłuż tego pasa. Podobnie jak inni językoznawcy słowaccy, gwar po polskiej stronie granicy (poza spiską i orawską) nie zalicza do grupy „goralských” [Štolc 1994: 15, 114].

Terminy używane w obu językach, tj. pol. „gwary góralskie” oraz sła. „goralské nárečia” nie są całkowicie tożsame. Istotną różnicę pomiędzy nimi stanowi zasięg geograficzny. Słowackie pojęcie jest węższe i nie obejmuje części polskich gwar wymienionych powyżej. W pracy J. Dudášovej-Kriššákovej przez termin „goralské nárečia” rozumie się wyłącznie te, które znajdują się na terenie byłego państwa węgierskiego, to jest język mieszkańców Spiszu, Orawy, Kysuc oraz w góralskich enklaw (Ždiar, Spišská Belá, Lechnica, Lesnica, Haligovce, Veľka Lesná, Rabča, Sihelné, Mútne, Svrčinovec, Liptovska Teplička). Po obu stronach granicy rozlokowane są łącznie 82 wsie góralskie w słowackim rozumieniu tego terminu (liczbę tę stanowią wsie znajdujące się na terenie dzisiejszej Słowacji oraz miejscowości na polskim Spiszu i Orawie) [Dudášová-Kriššáková 2016: 8–10]. Autorka nie uwzględniła gwar, o których pisze L. Bednarczuk, to jest np.: podhalańskiej, gorczańskiej, piwniczańskiej.

L. Bednarczuk w celu uniknięcia nieporozumień proponuje określanie gwar polsko-słowackiego pogranicza, jako „góralsko-beskidzkie” [Bednarczuk 2007: 79].

CECHY GWAR GÓRALSKICH:

„Goralské nárečia” wyraźnie nawiązują do dialektu małopolskiego, co nie budzi wątpliwości ani wśród polskich, ani słowackich badaczy. M. Małecki stwierdza, że gwary góralskie Spiszu, Orawy i Podhala tworzą wspólny typ gwar południowych, wywodzących się z dialektu małopolskiego. Pewien wyjątek stanowią natomiast gwary czadeckie, gdzie poza cechami małopolskimi wyraźnie widać ślady kolonizacji ze Śląska [Małecki 2004 (1938): 55]. K. Nitsch używa w stosunku do nich sformułowania „gwary góralskomałopolskie” [Nitsch 1920: 99]. L. Bednarczuk pisze o „(pra)góralskiej fali językowo-osadniczej”, która wyodrębniła się z reszty narzeczy małopolskich pomiędzy XIV-ym a XV-ym wiekiem (po zmianie *-x* w *-k* oraz pojawieniu się mazurzenia) [Bednarczuk 2018:186].

Odmienne stanowisko w tej sprawie zajmuje J. Dudášová-Kriššáková, która jakby nie dostrzega bliższego pokrewieństwa systemowego z polskimi gwarami góralskimi. Zaznacza natomiast, że „goralské nárečia” tworzą wraz z sąsiednimi gwarami słowackimi (spiskimi, liptowskimi, orawskimi i kysuckimi) oraz polskimi (gwarą podhalańską) wspólny typ gwar karpackich [Dudášová-Kriššáková 2016: 74, 80]. Podstawowym aspektem łączącym te dialekty mają być nie tyle wspólne cechy systemowe, co wspólna leksyka, a w szczególności tzw. karpatyzmy, czyli wyrazy związane z pasterskim stylem życia. Fakt ten odróżnia „goralské nárečia” od gwar znajdujących się na obszarach nizinnych i jednocześnie przybliżać je nie tylko do

wspomnianych karpackich narzeczy polskich, ale również czeskich (morawskich), łemkowskich, rusińskich, ukraińskich, a także niesłowiańskich: węgierskich, rumuńskich i mołdawskich dialektów znajdujących się na obszarach związanych z kulturą pasterską [Dudášová-Kriššáková 2016: 74, 80].

Inaczej pogląd na tę sprawę formułuje J. Štolc, pisząc, że od północy - od Jabłonkowa aż po Barejów, słowackie gwary graniczą z małopolskimi, które w powiatach Čadca, Kežmarok, Spišska Stará Ves, Stará Lubovňa przekraczają granicę, tworząc tzw. gwary góralskie (goralské nárečia²¹) [Štolc 1994: 15]. W innym miejscu tej samej publikacji badacz zwraca uwagę na bliskie pokrewieństwo gwar góralskich na Słowacji oraz gwar podhalańskich: „goralské nárečie svojím charakterom je blízke k nárečiam nasesednom poľskom Podhalí” [Štolc 1994: 140]

Pomimo sporej dyferencjacji i wciąż postępujących zmian, związanych z oddziaływaniem innych gwar i języków literackich, gwary góralskie mają tendencję do petryfikacji swojego pierwotnego stanu. Spotykamy w nich bogactwo reliktyw językowych i archaicznych zjawisk [Dudášová-Kriššáková 2016: 11]. Wśród najważniejszych cech gwar góralskich najczęściej wymienia się:

- polski rozwój grup *-TorT-*, *-TolT-* w formach typu *krova*, *zloto* (zamiast sła. *krava*, *zlato*),
- obecność przegłosu psł. *ě* → *a* oraz *e* → *o* przed spółgłoskami przedniojęzykowo-zębowymi twardymi (*t*, *d*, *s*, *z*, *n*, *r*, *l*) w formach typu *śvjat*, ale na *śvjecie*, *las*, ale *v leše*, *šostra*, *mjodovňnik*, *žel'ony*, *zrobjony*,
- wymowa grup *en*, *em*, *on*, *om* na miejscu pierwotnych samogłosek nosowych, np. *monka*, *somśad*, *śvjento*, *gemba*, *ze sobom*, *z babom*,
- występowanie samogłoski pochylonej *á* realizowanej jako *o*, np. *jo mom*, *ptok*, *volol*,
- ścieśnione *é*, które rozwinęło się z psł. długiego *ē* oraz *ě* w wyrazach takich, jak: *břézek*, *śněg*,
- pochylone *ó* z dawnego długiego *ō* w formach typu *kóň*, *dlóň*, *dvór*, *naród*,
- miękkie *k*, *g* w leksemach takich, jak: *kivać*, *gionć*, *střigi*, *drugiego*, *lokjeć*,
- mazurzenie charakterystyczne dla gwar małopolskich w wymowie wyrazów takich, jak np.: *dusa*, *zboze*, *nozicek*, *clovjek*, *susić*,

²¹ Pomimo określenia omawianych gwar jako małopolskie autor podkreśla poczucie przynależności użytkowników tych narzeczy do narodu słowackiego [Štolc 1994: 15].

– obecność wygłosowego *-k* lub *-f* na końcu form takich, jak *vižalak / vižalaf, jek był / jef był, f Tatrak / f Tatraf*,

– występowanie miękkich spółgłosek wargowych: *ǰ, ǂ, ǃ, Ǆ* z prejotacją następnej samogłoski: *pǂenć, švǂento, bǂaly, mǂeso* [Małecki 2004 (1938): 59–60, Štolc 1994: 114–115]

Dla systemu gwar góralskich charakterystyczne jest występowanie podwójnej warstwy zjawisk: pierwotnej polskiej oraz nowszej słowackiej. Dualizm ten występuje na płaszczyźnie fonologii, morfologii, leksyki oraz składni [Dudášová-Kriššáková 2016: 39–41]. Wyrazistą cechą nawiązującą do słowackiego obszaru językowego są końcówki fleksyjne 1. osoby liczby pojedynczej czasowników na *-em, -im*, np. *idem, dojim* oraz 1. osoby liczby mnogiej na *-me*, np. *ideme, dojime* [Małecki 2004 (1938): 59–60, Štolc 1994: 114–115].

HISTORIA OSADNICTWA GÓRALSKIEGO:

Osadnicy z Polski przybywali najczęściej na niezagospodarowane wcześniej tereny dzisiejszej Słowacji. W szczególności były to okolice górskie słabo nadające się na użytki rolne. Badania archeologiczne wskazują na to, że wzdłuż Karpat Wschodnich, w pasie ziemi na wysokości powyżej 300 m. n.p.m., czyli np. w północnej Orawie, znacznej części Kysuc, brak śladów średniowiecznego osadnictwa sprzed XIII w. [Ruttkay 2003: 225]. Na ziemi zemplńskiej w XIII w. granicę osadnictwa stanowiło pasmo Wyhorlatu. Ziemię na północ od tego łańcucha stanowiły w większości niezasiedlone puszcze. Sytuacja na obszarze tzw. Górnych Węgier zaczęła zmieniać się dopiero od końca XIV w. dzięki nowemu typowi osadnictwa, jaki stanowiła tzw. kolonizacja wołoska [Slivka, Vallašek, 1982: 292, Štolc 1994: 17–19]. Dzięki niej można było przesunąć linię osadniczą i zagospodarować dotychczas nieużytkowane tereny górskie. Nie bez znaczenia była także szansa na zabezpieczenie szlaków handlowych wiodących przez tereny górskie. Dlatego też właściciele ziem zachęcali osadników wołoskich licznymi ulgami [Nemeth 2008: 8–9]. Na prawie wołoskim lokowano także wsie, które zakładali przybysze z Polski.

Małecki postrzega osadnictwo Polaków na ziemiach słowackich jako wielowiekowy proces, który rozpoczął się już w XII w., kiedy to ludność przybyła z północy zasiedlała tereny niezagospodarowane lub wyludnione. Potwierdzają to źródła historyczne, np. przywilej wydany dla osadników z Polski przez króla Węgier Belę IV w 1261 r. [Małecki 2004 (1938): 49–50]. Rozwój osadnictwa najczęściej był uwarunkowany sytuacją panującą w konkretnej krainie. Na przykład na Spiszu proces ten nastąpił stosunkowo wcześnie. Dostęp ułatwiały tu przełomy Dunajca i Popradu, dlatego polskie osadnictwo dotarło tu jeszcze w średniowieczu

[Nemeth 2008: 7–9]. L. Bednarczuk przypuszcza, że wywodziło się ono najprawdopodobniej ze średniowiecznej Sądecczyzny. Uważa, że właśnie od tej ludności, osiadłej pierwotnie na Spiszu w XIV w., rozpoczęła się kolonizacja Podhala przy udziale ludności słowackiej i niemieckiej, co jest zauważalne w toponimii²² [Bednarczuk 2018: 181, 186]. Inaczej było w przypadku Orawy. Dostęp od strony północnej był znacznie utrudniony. Przybywający na Górną Orawę napotykali tu gęsto zalesione, wąskie kotliny górskie. Klimat i jakość gleb nie zachęcały do stałego osadnictwa. Na południu teren ten był izolowany przez rozległe torfowiska między stokami Beskidów i Podtatrza orawskiego. Jedyne otwarte drogi od południa stanowiły tu doliny Wagu, Orawy i Orawicy. Dlatego, co zrozumiałe, znacznie wcześniej zaczęli tu docierać osadnicy słowaccy [Nemeth 2008: 7–9]. Na terenie Górnej Orawy proces kolonizacji polskiej nastąpił znacznie później. Postępowała ona najintensywniej od XV do II poł. XVI w.. Nowi mieszkańcy przybywali tu z dwóch różnych kierunków. Mianowicie: od strony południowej pojawiali się słowaccy kolonizatorzy, a od północy - ludność w większości polska. Pierwszą miejscowością, którą w 1556/1558 r. założyli tu osadnicy z Polski (bez udziału osób innej narodowości) była Rabcza. Dane historyczne i językowe wskazują na pochodzenie przybyszów przede wszystkim z Żywiecczyzny, z okolic Suchej i Makowa, a także częściowo z Podhala. Druga fala osadnicza, w której licznie brali udział Polacy, miała miejsce w latach osiemdziesiątych XVI wieku. Kolejna - trzecia - była już całkowicie polska. Uczestniczyli w niej zbiegli chłopci pańszczyźniani z Żywiecczyzny, Jordanowszczyzny i Nowotarszczyzny. Przybyszów wabiła wizja zwolnienia z danin na 10-20 lat oraz korzystniejsze warunki finansowe [Nemeth 2008: 8–9, Stieber 1974 (1938): 56, Stieber 1974 (1950): 192].

Pewną rolę w kształtowaniu się leksyki tych gwar oraz nazw miejscowych odegrał napływ pasterzy wołoskich, kolonistów niemieckich oraz Rusinów. J. Dudášová-Kriššáková stwierdza, że mniej więcej od XV²³ w. kończy się wewnętrzny okres rozwoju tych gwar jako polskich, a rozpoczyna się długotrwały proces polsko-słowackich kontaktów językowych. Na zjawiska genetycznie polskie zaczynają nawarstwiać się cechy języka słowackiego, zmieniające ich pierwotną strukturę. Kilkuwiekowe relacje sprzyjały paralelnemu rozwojowi cech tożsamyh z gwarami słowackimi. Proces ten można zatem podsumować jako oddalanie

²² Także na Spiskim Zamagurzu w XII, XIV i XV w. spory udział mieli Niemcy, o czym świadczą nazwy miejscowości, nazwy pól itd. [Sowa 1990: 10–14].

²³ Podobnie datuje oddzielenie się (pra)górali od reszty gwar małopolskich L. Bednarczuk w przypadku osadnictwa na Spiszu, na co zwróciłem uwagę powyżej. Przyjęcie tej chronologii dla całości gwar góralskich na Słowacji budzi jednak pewne zastrzeżenia. Osiedlanie się Polaków na Słowacji było długotrwałym procesem, przebiegającym w różnym czasie i miejscach. W tej samej pracy J. Dudášová-Kriššáková porusza zagadnienie ostatniej fali polskiej kolonizacji z przełomu XVII i XVIII w. np. na Kysucach w okolicach miasta Czadca [Dudášová-Kriššáková 2016: 30–31].

się od pierwotnej polskiej podstawy i zbliżanie z gwarami słowackimi [Dudašová-Kriššáková 2016: 39–41].

NOWSZE DZIEJE GWAR POLSKIEGO POCHODZENIA NA SŁOWACJI:

M. Małecki stwierdza, że najnowsza fala polskiego osadnictwa miała miejsce już po uformowaniu się wyraźnej granicy etnograficznej pomiędzy oboma narodami. Polskie wyspy językowe sięgają nieraz po kilkadziesiąt kilometrów od linii Karpat. Co ciekawe, badacz zauważa nawet, że polskie osady powstawały jeszcze w czasach mu współczesnych. Wymienia np. Bukowinkę i Abrahamowce pod Lewoczą, czy osiedle Potok na Spiskim Zamagurzu [Małecki 2004 (1938): 49–50].

Autor zwraca uwagę na fakt postępującego zaniku gwar polskich. Już w czasach powstania cytowanego artykułu (tj. w latach trzydziestych ubiegłego wieku) niektóre z tych narzeczy o polskiej proveniencji ewoluowały w różnego typu gwary przejściowe lub mieszane. Jako przykład wymienia zachodnią część powiatu Čadca, gdzie miejscowa gwara pierwotnie była określana jako polska, a już w czasie powstania artykułu jej klasyfikacja nastęrczała trudności. Małecki konstatuje, że, poza nielicznymi przypadkami zacierania się granic językowych, na podstawie zbioru cech językowych, dość łatwo daje się ustalić, czy gwara danej miejscowości ma polską podstawę językową i nakładające się na nią słowackie naleciałości, czy mamy do czynienia z sytuacją odwrotną [Małecki 2004 (1938): 49–50].

PRZEJŚCIOWY CHARAKTER GWAR GÓRALSKICH NA TERENIE SŁOWACJI:

W nauce istnieją pewne rozbieżności w definiowaniu tych gwar. Należy to tłumaczyć wspomnianym już powyżej różnym stopniem zachowania się ich pierwotnej, polskiej podstawy.

Według L. Bednarczuka gwary pogranicza polsko-słowacko-czeskiego nie mają charakteru dialektów przejściowych czy mieszanych, a raczej „przemodelowanych w skomplikowany niekiedy sposób”. Autor zauważa, że zawsze można je przypisać do któregoś z tych trzech języków. Bednarczuk stwierdza, że cechą charakterystyczną gwar na tym obszarze jest częste przenikanie się zjawisk charakterystycznych dla sąsiadujących ze sobą języków. Badacz objaśnia taki stan rzeczy procesami kolonizacyjnymi oraz sytuacją socjolingwistyczną, mianowicie dyglosją [Bednarczuk 2007: 132–133, Bednarczuk 2018: 185].

Cytowany powyżej M. Małecki pisze z jednej strony o wyrazistości cech pozwalających sklasyfikować daną gwarę jako polską czy słowacką, a z drugiej strony zwraca uwagę na postępujące zacieranie się tej granicy [Małecki 2004 (1938): 52–53]. Ten sam autor w tekście

poświęconym gwarom mieszanym i przejściowym podaje przykłady współlistnienia fonetycznych cech polskich i słowackich w góralskich gwarach czadeckich, np. w niektórych wyrazach samogłoski nosowe są zachowane, jak w języku polskim, np. *pręslica, krężel, penta*, a w niektórych kontynuanty wyrazów z dawnymi nosówkami są realizowane zgodnie ze zmianami, jakie zaszły w języku słowackim, np. *huseńica, obručka, sudek, jazyk*. Podobne wahania można zaobserwować w kontynuancyach prasłowiańskich grup *-TorT-*, *TolT-*, np. *głova* - ale *zhlavnica, krova* - ale *brańić* ‘bronować’, w przegłosie oraz w realizacji *g* lub *h* [Małecki 2004 (1934): 135].

Bogata dyferencjacja tych gwar wskazuje na dynamiczny proces, jaki zachodzi na pograniczu polsko-słowackim. Wpływ na to mają długotrwałe kontakty obu żywiołów - na terytorium Słowacji to przede wszystkim wpływ słowackich gwar oraz słowackiego języka literackiego. We wsiach spiskich i orawskich, które od 1920 roku znalazły się w granicach Polski, obserwuje się natomiast wzmożony wpływ języka ogólnopolskiego oraz innych dialektów [Dudášová-Kriššáková 2016: 10–11].

W przeciwieństwie do prac językoznawców polskich, którzy w badaniach nad gwarami góralskimi na pierwszy plan wysuwają pierwotne polskie cechy, J. Dudášová-Kriššáková, urodzona w góralskiej wsi Ždiar, skoncentrowała się na obecnym stanie tych narzeczy. W trakcie swojej niemal pięćdziesięcioletniej działalności przeprowadziła analizę nowszych zjawisk językowych, spowodowanych przede wszystkim wpływem języka słowackiego²⁴ [Dudášová-Kriššáková 2016: 11]. Błędne jest, według autorki, omawianie gwar góralskich wyłącznie w opracowaniach poświęconych polskiej dialektologii, przy jednoczesnym pomijaniu ich lub jedynie lakonicznych wzmiankach na ich temat w publikacjach opisujących słowacką dialektologię [Dudášová-Kriššáková 2016: 8]. Cel jej badań stanowiło ustalenie miejsca, jakie gwary góralskie zajmują w polskiej i słowackiej dialektologii [Dudášová-Kriššáková 2016: 10]. Autorka przyznaje, że narzecza te są z genetycznego punktu widzenia polskiego pochodzenia, a ściślej rzecz ujmując, ich podstawę stanowiły gwary wywodzące się z Małopolski. Jednak, w świetle współczesnych teorii na temat kontaktów językowych, dialekty te mają charakter mieszany czy przechodni pomiędzy językiem polskim a słowackim. A. Dudášová-Kriššáková zauważa, że gwary góralskie są zarówno częścią gwar języka polskiego, jak i dialektów słowackich [Dudášová-Kriššáková 2016: 7]. Badaczka podkreśla, że stanowią swoiste pogranicze dwóch języków narodowych - polskiego i słowackiego. Są one niezwykle

²⁴ O metodologii badań o charakterze synchroniczno-diachronicznym autorka pisze szczegółowo w swojej pracy [Dudášová-Kriššáková 2016: 35–38].

istotne nie tylko w badaniach nad historią i dialektologią polszczyzny i języka słowackiego, ale również dla całej slawistyki [Dudášová-Kriššáková 2016: 41]. Obecne w nich cechy polskie, jak i słowackie powodują, że trudno wytyczyć ścisłą granicę pomiędzy oboma językami [Dudášová-Kriššáková 2016: 7].

J. Dudášová-Kriššáková zauważa, że rozwój tych gwar ma znamiona klasycznych asymetrycznych związków międzyjęzykowych [Dudášová-Kriššáková 2016: 37– 38, 41]. W zmianie charakteru tych pierwotnie polskich gwar olbrzymią rolę odegrały wielowiekowe bliskie kontakty z dialektami słowackimi na Spiszu, Orawie, Kysucach oraz Liptowie [Dudášová-Kriššáková 2016: 7]. Autorka tłumaczy ten proces świadomym wyborem przynależności tej grupy etnicznej do narodu słowackiego i przyjęciem języka ogólnosłowackiego za swój język literacki [Dudášová-Kriššáková 2016: 41].

Ludność góralska po osiedleniu się na terenie dzisiejszej Słowacji została odizolowana od zewnętrznych kontaktów z językiem polskim, co uniemożliwiło oddziaływanie innych gwar polskich oraz wpływ polszczyzny literackiej. Ograniczenia w kontakcie z językiem polskim wynikały z kilku czynników. Przede wszystkim było to istnienie granicy państwowej, występowanie naturalnych przeszkód oraz bardzo często brak sąsiedztwa z ludnością polską. Na przykład osadników z Polski, osiadłych na Spiszu od strony północnej, oddzielał pas ludności rusińskiej. Z kolei ograniczone kontakty ze Słowakami sprzyjały lepszemu zachowaniu pierwotnego charakteru gwar. Polskie osady na Spiszu były ze strony południowej, w okolicach Kieżmarku (sła. Kežmarok), odizolowane od ludności słowackiej za sprawą znajdującego się tutaj do czasu drugiej wojny światowej dużego skupiska wsi niemieckich [Stieber 1956: 54].

Znacznie wcześniejsza była natomiast interferencja z żywiołem słowackim, np. na Orawie, gdzie nie było Niemców ani Rusinów. Tutaj zatem Polacy od początku bezpośrednio sąsiadowali z Słowakami, co przyspieszało proces ich „słowacyzacji” [Nitsch 1920: 99].

KWESTIE NARODOWOŚCIOWE:

Badacze słowaccy silnie akcentują poczucie przynależności „gorali” do narodu słowackiego. Zarówno Dudášová-Kriššáková, jak i Štolc mocno podkreślają, że pomimo odrębności językowej ludność ta utożsamia się z narodem słowackim, a słowacki język literacki uważa za swój język ojczysty [Štolc 1994: 114–115, Dudášová-Kriššáková 2016: 19]. Istotną rolę odegrały tu zapewne silniejsze związki gospodarcze i kulturowe ze znajdującą się w ówczesnym państwie węgierskim Słowacją niż z leżącą za granicą Polską. Małecki zwraca

uwagę, że jednym z ważniejszych czynników uniemożliwiających wytworzenie się polskiej tożsamości narodowej na tym terenie był brak polskiego szkolnictwa oraz nabożeństwa odprawiane w języku słowackim [Małecki 2004 (1938): 49–50, 56–61].

J. Štolc w monografii „Slovenská dialektológia”, napisanej w latach 70-tych XX wieku, stwierdza, że użytkownicy gwar góralskich rozmawiają w swoim rodzimym dialekcie (spiskim czy orawskim) wyłącznie w rodzinnej wsi. Poza nią porozumiewają się w języku słowackim, który przyswajają bez trudności. Badacz zwraca uwagę, że migracja z wiosek góralskich na południe sprzyja zanikowi tych gwar u osób przeprowadzających się na etnicznie słowackie tereny. Osoby, które nie wracają do swoich wsi, zaczynają posługiwać się językiem słowackim także w nowym kręgu rodzinnym. Ludność etnicznie słowacka rzadko osiedla się we wsiach góralskich, co sprzyja względnie dobremu zachowaniu tych gwar [Štolc 1994: 114–115]. Obecnie niektórzy mieszkający w Polsce Spiszacy i Orawianie utożsamiają się z narodem słowackim, pomimo że, jak stwierdza F. Sowa, mieszkańcy 15 wsi spiskich w Polsce „na co dzień mówią jednolitą gwarą polską”. Języka słowackiego używa się tu częściowo w szkołach i w kościele. Silna jest natomiast świadomość jedności etnicznej z ludnością po drugiej stronie granicy. Częste są przypadki małżeństw polsko-słowackich, które *de facto* wywodzą się z jednej krainy etnograficzno-historycznej [Sowa 1990: 14].

W trakcie poszukiwań wschodniosłowacko-polskich zbieżności leksykalnych nie sposób nie zauważyć licznych polonizmów w gwarach góralskich. Dobry przykład wyrazu tego typu stanowi leksem *steška* ‘uzička cestička, pre chodcov v poli alebo v lese’. Odpowiedniki wyrazu²⁵ występują w różnych językach północnosłowiańskich, np. pol. *ścieżka*, czes. *stezka*, dłuż. *scažka*, głuż. *ščežka* [Borys SEJP: 613], ukr. *стежка* ‘dróżka wydeptana przez ludzi lub zwierzęta lub specjalnie zrobiona’ [SUM IX: 680]. Według mapy zamieszczonej w atlasie języka słowackiego (ASJ) wyraz ten występuje na terenie Słowacji wyłącznie na pograniczu gwar słowackich, polskich i rusińskich. Publikacja ta wskazuje następujące góralskie miejscowości: Vyšné Ružbachy, Plavnica (pow. Stará Lubovňa), oraz rusińskie: Ľvov (pow. Bardejov Rusińska wieś, Lodomírová (pow. Svidník). Na obszarze wschodniosłowackim dominują leksemy: *pešnik* i *draška*, natomiast w dialektach środkowosłowackich i zachodniosłowackich występuje leksem *chodník* w różnych odmianach fonetycznych, który jest charakterystyczny także dla języka ogólnosłowackiego.

²⁵ Leksem utworzony od psł. **stbga*. W. Borys łączy wyraz z pie. **steig^h* [Borys SEJP: 613].

W literackim języku słowackim istnieje również wyraz *stezka*, ‘chodnik, chodniček, cesta’, określane jako „książkowy” i „archaiczny”. Według autorów Słownika języka słowackiego słowo jest bohemizmem [SSJ IV: 246]. Mając na uwadze ograniczony zasięg wyrazu, nie można go uznać za polsko-wschodniosłowacką zbieżność leksykalną, należy ją tłumaczyć polskim pochodzeniem gwar góralskich oraz obecnością gwar rusińskich na badanym terenie.

Wśród innych przykładów leksemów o polskiej proweniencji, których zasięg ogranicza się do obszaru gwar góralskich można wymienić, np.:

- *koňičina* ‘koniczyna łąkowa, Trifolium’ leksem, który występuje przede wszystkim w gwarach góralskich znajdujących się tuż przy granicy z Polską, np. w spiskich miejscowościach Ždiar (pow. Kežmarok), Lechnica (pow. Spišská Stará Ves), Vyšné Ružbachy (pow. Stará Lubovňa), na Orawie we wsi Oravská Polhora (pow. Námestovo), w Czadeckiem w punkcie Oščadnica (pow. Čadca). Leksem jest poświadczony także w kilku etnicznie słowackich wsiach graniczących z gwarami góralskimi, np. Ľubotín, Sarišské Dravce (pow. Sabinov), Raková (pow. Čadca). Na pozostałym obszarze wschodniosłowackim dominują nazwy takie jak: *komaňica*, *komuňica*, *trebič*, *trebina*, *trebikoňina*, *trojka* (kalka z łac. Trifolium, na Spiszu także w postaci *trujka*). W języku ogólnosłowackim odpowiednik stanowi wyraz *d'atelina* [ASJ IV 72, ASJ IV Komentáre 70],

- *maš'lonka* ‘tekutina, ktorá zostane po zobratí zmúteného masla’ - wyraz poświadczony w gwarach góralskich na Spiszu, np. w miejscowościach Ždiar (pow. Kežmarok), Lechnica (pow. Spišská Stará Ves), Vyšné Ružbachy (pow. Stará Lubovňa). Samogłoska *o* w wyrazie wskazuje na typową dla gwar małopolskich realizację pochylonego *á*. Wyraz notowany jest również w niektórych gwarach rusińskich w postaci *maš'anka*, np. we wsiach Becherov (pow. Bardejov) oraz Ladomirová (pow. Svidník). Na pozostałym obszarze wschodniosłowackim występują wyrażenia takie, jak: *kvašne mlieko*, *muťene (mucene) mlieko*, *kvašne mlieko*, *cmor*, *cmur*. W języku ogólnosłowackim funkcjonuje leksem *cmar*, którego różne warianty fonetyczne dominują w pozostałych dialektach słowackich [ASJ IV 280, ASJ IV Komentáre 190],

- *gonsjor / gonšor* występujące w gwarach góralskich na Spiszu i Orawie obok wsch.-sła. *husak*, *husar*, *geňur*, *ganur*, ogśla. *gunár*. Wymowa grupy *on* wskazuje na realizację dawnej samogłoski nosowej²⁶ (por. pol. *gąsior*) [ASJ IV 96, ASJ IV Komentáre 84–85].

²⁶ Proces zaniku samogłosek nosowych w języku starsłowackim najprawdopodobniej zakończył się już w XI w. [Krajčovič 1988: 32].

Ze względu na brak poświadczeń (lub ich obecność wyłącznie w bezpośrednim sąsiedztwie gwar góralskich) w gwarach etnicznie słowackich, powyższe zbieżności leksykalne nie stanowią zagadnienia omawianego w tej pracy.

PODSUMOWANIE:

Historia ziem wschodnich od wczesnego średniowiecza odznaczała się sporą odrębnością, na co wskazują przede wszystkim ślady kultury materialnej pochodzące z tamtej epoki [Slivka, Vallašek, 1982: 289, 291]. Nie do końca jest jasna kwestia podporządkowania tych ziem Państwu Wielkomorawskiemu²⁷. Do czasu ekspansji i umocnienia się władzy węgierskiej, można na tych ziemiach zaobserwować wyraźne ślady wpływów małopolskich i śląskich [Ruttkay 2003: 227]. Interesująca z punktu widzenia kontaktów polsko-wschodniosłowackich jest także kwestia możliwej przynależności Spiszu (lub jego części) do Polski. Niestety, źródła na ten temat są dość nieliczne, a wykopaliska archeologiczne nie mogą pomóc w ocenie stosunków narodowościowych w wypadku tak bliskich sobie nacji. Podobny problem występuje w wypadku badań onomastycznych, co ilustruje artykuł W. Sowy dotyczący pochodzenia nazwy *Spiszu*. W artykule autor referuje różne wyjaśnienia tego toponimu, w tym takie, które etymologizują go na gruncie słowiańskim [Sowa 2004: 72]. Jednak, nawet jeśli chcielibyśmy, za przytoczonym w artykule wyjaśnieniem J. Nalepy, przyjąć słowiańskie pochodzenie nazwy *Spisz / Spiš*, to nie wyprowadza nas ono poza poziom prasłowiański.²⁸ Na przełomie XIX i XX w. prowadzono na temat pierwotnego zaludnienia Spiszu ożywioną polemikę. Dyskusja dotyczyła przede wszystkim charakteru osadnictwa, ustroju administracyjnego, a także granicy biskupstwa krakowskiego. Jak zauważa J. Kurtyka, w sporach tych często używano argumentów naukowych do celów politycznych, szczególnie istotnych w okresie ustalenia wewnątrzczesarskiej granicy galicyjsko-węgierskiej, a po 1918 roku czechosłowacko-polskiej [Kurtyka 2009: 39–40].

Polskie osadnictwa na prawie wołoskim zaowocowało powstaniem na terenie Słowacji tzw. „gwar góralskich” (sł. *goralské nárečia*). Gwary te jeszcze na początku XX w. były przez językoznawców nazywane „polskimi” (także przez badaczy słowackich, p. Cambel 1887, 1906). Dzisiaj najczęściej uważa się, że mają one charakter mieszany, a ludność zamieszkała we wsiach góralskich (co skrupulatnie podkreślają słowaccy językoznawcy) deklaruje przynależność do narodu słowackiego (w tym także część mieszkańców polskiego Spiszu i

²⁷ S. Cambel stwierdza, że ziemie wschodniej Słowacji nie należały do Państwa Wielkomorawskiego [Cambel 1906: 18].

²⁸ Zdaniem J. Nalepy chodzi o formę archaiczną, bez wątplenia słowiańską, utworzoną z sufiksem *-iš* od rdzenia **sъp-*, czyli od tego samego korzenia, który znajduje się w nazwie pol. *wy-sp-a* „wyspa“, *za-sp-a* „zasp“, itd. [Nalepa 2003: 239 i n., za: Sowa 2004: 72].

Orawy). Co prawda, gwary góralskie na terenie Słowacji stanowią zagadnienie odrębne od wschodniosłowacko-polskich zbieżności leksykalnych, jednak są na tyle istotnym elementem polsko-słowackich kontaktów językowych, że nie można było pominąć tego zagadnienia. W przypadku wschodniosłowacko-polskich zbieżności leksykalnych o mniejszym zasięgu, które można uznać za polonizmy, gwary góralskie mogły stanowić źródło tych zapożyczeń.

Dyskusja nad pochodzeniem dialektu wschodniosłowackiego, podobnie jak kwestie związane z przebiegiem dawnej granicy polsko-węgierskiej na Spiszu, często zmierzała w stronę sporu narodowościowego. F. Stieber w artykule na temat pochodzenia gwar wschodniosłowackich, opublikowanym w 1950 w słowackim czasopiśmie „Svojina”, zwrócił uwagę, że, prowadzona przed wojną ożywiona polemika na ten temat, nabrała „cech pewnego zadrażnienia o podkładzie politycznym”. Badacz stwierdza, że ostra reakcja strony czechosłowackiej była wynikiem „przewrażliwienia”, tłumacząc, że nikt po stronie polskiej nie próbował używać tych badań do celów politycznych, a problemem interesowało się jedynie wąskie grono językoznawców [Stieber 1974 (1950): 191]. Badania nad dialektem wschodniosłowackim prowadzone przez Słowaków często miały na celu obalenie hipotezy na temat polskich elementów w tych gwarach. Rzeczywiście, językoznawcom udało się „obronić” autonomiczność gwar wschodniosłowackich. Specyfika cech, określanych jako polskie, niejednokrotnie wskazuje na pewne różnice z językiem polskim. Warto przytoczyć stanowisko wybitnego słowackiego językoznawcy F. Buffy, który stwierdza w publikacji wydanej w 1967 roku, że, mając na względzie analizę zjawisk językowych charakterystycznych dla dialektu wschodniosłowackiego, dziś nikt już nie wątpi w jego słowackie pochodzenie oraz przynależność do pozostałych gwar słowackich. Peryferyjne położenie wschodniej Słowacji oraz wielowiekowy bezpośredni kontakt z językiem polskim i ukraińskim sprzyjały specyficznemu rozwojowi niektórych zjawisk językowych, których nie można zaobserwować w sąsiednim dialekcie środkowosłowackim [Buffa 1967: 264].

ROZDZIAŁ II. WSCHODNIOŚLÓWACKO-POLSKIE ZBIEŻNOŚCI LEKSYKALNE I SEMANTYCZNE

Interesujący przedmiot badań stanowią liczne polsko-wschodniosłowackie zbieżności słownikowe. W publikacjach na temat relacji języka polskiego z dialektem wschodniosłowackim na pierwszy plan wysuwały się zbieżności fonetyczne. Jest to zrozumiałe ze względu na fakt, że ich celem było ustalenie pokrewieństwa pomiędzy nimi na podstawie dawnych procesów językowych. W kontekście wielowiekowych kontaktów polsko-wschodniosłowackim warto przyjrzeć się bliżej niektórym zbieżnościom leksykalnym łączącym język polski z dialektem wschodniosłowackim. Próba ustalenia ich charakteru, zasięgu i chronologii może wnieść nowe informacje na temat historii kontaktów międzyjęzykowych pomiędzy obydwoma narodami.

Na liczne podobieństwa w leksyce badanego tu obszaru zwraca uwagę L. Bednarczuk [2018: 185] w cytowanej powyżej monografii:

Słownictwo dialektu wschodniosłowackiego różni się od dwu pozostałych (środkowego i zachodniego), wykazując nawiązania do arealu polskiego. Są to głównie nazwy pojęć z zakresu przyrody, gospodarki, hodowli i związanych z nią cech i czynności.

Z. Stieber w swoich pracach na temat gwar wschodniosłowackich, poza zagadnieniami fonetycznymi, zwracał także uwagę na duże podobieństwo leksyki gwar całego obszaru wschodniej Słowacji do gwar polskich. Podkreślał także, że od XV w. na skutek kolonizacji „wołoskiej” od Spiszu do wschodniej granicy dzisiejszej Polski i Słowacji, Polacy byli odgradzeni od Słowaków wschodnich (czasem określanych przez autora mianem *Słowiacy* w odróżnieniu od pozostałych Słowaków) pasem ludności łemkowskiej oraz pasem osad niemieckich. Mimo ograniczonej możliwości kontaktów bezpośrednich gwary te wykazują znacznie więcej zbieżności z językiem polskim niż na przykład dialekty środkowej Orawy, gdzie w XVII w. nastąpił masowy napływ ludności polskiej. Z. Stieber podkreśla, że, choć w gwarach środkowoorawskich odnotowuje się wiele polonizmów, odbiegają one znacznie bardziej od języka polskiego niż gwary okolic Preszowa czy nawet Koszyc. Na Orawie bardziej wyraziste cechy polskie mają charakter lokalny, podczas gdy w dialektach wschodniosłowackich często sięgają one aż po tereny stanowiące granicę językową z Węgrami [Stieber 1974 (1950): 192].

Stieber zwraca uwagę na wyraźną przewagę elementów polskich we wschodniosłowackim w stosunku do słowacyzmów w gwarze małopolskiej. Nieliczne

przykłady wpływów słowackich można znaleźć jedynie w gwarach bezpośrednio sąsiadujących z językiem słowackim (tj. głównie na Spiszu, Orawie, Podhalu i południowej Żywiecczyźnie). Badacz próbuje wyjaśnić taki stan rzeczy czynnikami pozajęzykowymi, a mianowicie kierunkiem prądów kolonizacyjnych przebiegającym zawsze z północy na południe, co z kolei uzasadnia względami klimatycznymi. Jak pisze, zrozumiałe jest, że: „Łagodniejszy klimat kotlin słowackich zawsze pociągał Polaków, gdy surowszy klimat północnych stoków Karpat odstraszał Słowaków, którzy ze swojej strony emigrowali od dawna na ciepłą i urodzajną nizinę węgierską” [Stieber 1974: 200].

Inną przyczyną występowania licznych izoglos polsko-wschodniosłowackich, oprócz wspomnianych ruchów migracyjnych na wschodnią Słowację, jest wcześniejsze bezpośrednie sąsiedztwo obu żywiołów. Pas ludności rusińskiej dzielący dwa obszary pojawił dopiero w rezultacie kolonizacji wołoskiej. Natomiast badania Stieberta przeprowadzone nad nazwami wsi zachodniej Łemkowszczyzny dowodzą, że nazwy (na zachód od przełęczy Dukielskiej) wykazują w znacznej mierze cechy staropolskie. Można zatem wyciągnąć wniosek, że wsie te pierwotnie były zamieszkałe przez ludność polską. Bezpośredni kontakt mógł na tym terenie utrzymywać się co najmniej do XV wieku. Inaczej wygląda toponimia wschodniej Łemkowszczyzny, należącej historycznie do Rusi Czerwonej, gdzie dominują nazwy wschodniosłowiańskie [Stieber 1974 (1950), 201–202].

II.1. ARCHAIZMY LEKSYKALNE

II.1.1. wsch.-sła. *hrad* ‘opad atmosferyczny w postaci bryłek lodu’ : pol. *grad* ‘ts’

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

Leksem *hrad* odnotowuje się na części terytorium wschodniosłowackiego, a mianowicie w gwarach spiskich, szaryskich i abowskich [ASJ IV 30; ASJ IV Komentáře 45].

Poświadczenia z tego regionu, które znajdujemy w słowniku gwar słowackich, zawsze występują w postaci z krótkim wokalizmem: *hrad* ‘ts’ *joj*, *jag hrat pada!* (Studenec, pow. Levoča), *šicko nam hrad zbil* (Dlhá Lúka, pow. Bardejov) [SSN I 617]. Obecność wyrazu dokumentują również słowniki gwar wschodniosłowackich, np. publikacje F. Buffy, gdzie znajdujemy zapisy: wsch.-sła. *hrad* ‘ľadovec’ [Buffa 2004: 97], *hrat* ‘krupobitie’ *hrat padže* [Buffa 1953: 156].

W słowniku M. Kálala, zawierającym zarówno leksykę ogólnosłowacką, jak i gwarową, autor kwalifikuje wyraz *hrad* ‘kroupy ledové’ jako wschodniosłowacki [Kálal 181].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁOWACKICH:

Poza terytorium wschodniosłowackim zasięg leksemu obejmuje część wschodnią gwar środkowosłowackich (gdzie występuje forma z długością samogłoski *hrád*). Są to przede wszystkim gwary gemerskie, ale atlas podaje także jedno poświadczenie z gwar ipelskich (ipeľské nárečia) ze wsi Hradište (pow. Lučenec) na wschodnim krańcu dawnego Komitatu Novohradzkiego oraz jedno poświadczenie wschodnioliptowskie ze wsi Važec (pow. Liptovský Mikuláš). W gwarach novohradzkich występuje także forma *hráb* [ASJ IV 30, ASJ IV Komentáre 45]. Dane z atlasu potwierdza materiał dostępny w słownikach gwarowych. „Slovník slovenských nárečí” podaje formy zarówno z krótkim, jak i z długim wokalizmem²⁹ z lokalizacją: (gem., wsch.-lipt., częściowo wsch.-sła.): *hrád* ‘ľadovec, krupobitie’ *hrát zosekau šitkú kukuric* (Kocicha, pow. Rimavská Sobota), wsch.-sła. *hrad* ‘ts’ *joj, jag hrat pada!* (Studenec, pow. Levoča), *šicko nam hrad zbil* (Dlhá Lúka, pow. Bardejov) [SSN I 617]. Słowo odnotowują także inne słowniki gwar słowackich, a mianowicie: „Gemerský nárečový slovník”: *hrád* ‘kamenec, ľadovec’ *Hrád nám šitko strepau* [Orlovský 1982: 105], i „Lexika Novohradu. Vecný slovník Nowohradu”: *hrád, hráb* ‘ľadovec’ [Matejčík 1975: 85].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

W pozostałej (wschodniej) części dialektu wschodniosłowackiego funkcjonuje leksem *kameňec*, występujący także na północnym obszarze środkowej Słowacji (głównie na Orawie, także po polskiej stronie granicy).

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Wyraz *hrad* jest notowany w źródłach słowackich od II poł. XVIII w. Warto zauważyć, że „Historický slovník slovenského jazyka” podaje tylko dwa poświadczenia: ze wsi Sihelné w pobliżu Namiestowa znajdującej się na obszarze gwar góralskich oraz z zabytku „Sermones Jasov” [HSSJ I 440].

²⁹ Słownik gwar słowackich („Slovník slovenských nárečí”) zwykle w jednym haśle podaje formę z długą samogłoską obok postaci z krótkim wokalizmem bez wyznaczenia granicy geograficznej pomiędzy nimi. W ustaleniu zasięgu pomocne mogą być przytoczone frazy ilustrujące użycie wyrazu oraz wiedza na temat cech fonetycznych poszczególnych gwar.

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

Współczesne słowniki leksyki ogólnosłowackiej nie podają leksemu *hrád / hrad*³⁰. Natomiast w funkcji terminu meteorologicznego, określającego opad atmosferyczny w postaci bryłek lodu występuje *ľadovec* [ASJ IV 30; ASJ IV Komentáre 45], a zatem leksem odrębny od obu wyrazów określających dane zjawisko meteorologiczne w gwarach wschodniosłowackich.

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

W polskim języku literackim leksem *grad* ‘opad atmosferyczny w postaci okrągłych, różnej wielkości kawałeczków lodu’ jest powszechny [SJP PWN II 1274; Dunaj 1996: 286]

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Najstarsze poświadczenia wyrazu *grad* w polskich źródłach sięgają XV w. [Słownik stpol. II 482–483].

DIALEKTY POLSKIE:

W gwarach polskich wyraz *grad* ma zasięg ogólnopolski [np. SGP IX 83; Kaś Orawa I 298]. W niektórych częściach Polski (np. na Warmii i Mazurach) dominuje nazwa *krupy*. Często obie nazwy współlistnieją jako synonimy lub jako wyrazy o zawężonym znaczeniu semantycznym (np. w zależności od wielkości kul lodowych używa się jednego bądź drugiego słowa) [Kupiszewski 1969: 81–82; SOWM II 312].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

Poza językami omówionymi wyżej, kontynuanty znajdujemy w niemal wszystkich językach słowiańskich (połab. *grad*, dłuż. *grad*, st-czes. *hrad*, sło. *gràd*, scs. *градъ*, bułg. *град*, maced. *град*, ch./s. *gräd/grad*, ros. *град*, ukr. *град*, brus. *grad*). Bogaty materiał został zebrany w „Słowniku prasłowiańskim” [SP VIII 184] oraz etymologicznym słowniku języków słowiańskich („Этимологический словарь славянских языков”) [ESSM VII 101].

ETYMOLOGIA:

Wyraz prasłowiański **gradъ* kontynuuje bsł. postać *grōda-* rekonstruowaną na podstawie wyżej wymienionych kontynuantów psł. **gradъ* po stronie słowiańskiej oraz dokładnego odpowiednika lit. *grūodas* ‘zamarznięte bryły ziemi; skorupa lodowa na śniegu’ po

³⁰ Pewną analogię można zaobserwować w języku czeskim, gdzie wyraz *hrad* ‘grad’ poświadczony był w języku staroczeskim [Gebauer 1970: I 482], natomiast w języku literackim wyraz się nie zachował.

stronie bałtyckiej [SP VIII 184; Boryś 2005: 177; tam też o dalszych nawiązaniach ie.]³¹ Jako praformę badanego wyrazu najczęściej rekonstruuje się postać pie. **grōdo-*. Wśród pokrewnych wyrazów w innych językach ie. poza wyrazami bałtyckimi najczęściej wymienia się łac. *grandō* ‘grad’, orm. *karkut* ‘ts’ [Boryś 2005: 177; SP VIII 184; ESSM VII 101].

WNIOSKI:

Powyższa zbieżność polsko-wschodniosłowacka wynika niewątpliwie ze wspólnego dziedzictwa prasłowiańskiego, co jest w oczywisty sposób potwierdzone zasięgiem kontynuantów leksemu prasłowiańskiego.

Odrębność wschodniosłowackiego (i częściowo środkowsłowackiego) *hrad* / *hrád* jest spowodowana innowacją mającą miejsce w języku ogólnosłowackim. Nie ulega wątpliwości, że wsch.-sła. *hrad* / *hrád* jest wyrazem rodzimym, a nie zapożyczonym z języka polskiego. Potwierdza to przede wszystkim zmiana *g > h* charakterystyczna dla języka słowackiego. W dialekcie zachodniosłowackim odpowiedników brak zupełnie. W grupie środkowsłowackiej wyraz pojawia się wyłącznie na wschodnich peryferiach, a mianowicie w gwarach gemerskich oraz w niewielkim zakresie w graniczących z nimi gwarach ipelskich i nowohradzkich, a także w przylegającym do obszaru wschodniosłowackiego wschodnim Liptovie. Należy zauważyć, że współczesny ogólny język czeski nie ma kontynuantów psł. *gradъ* w znaczeniu ‘grad’. Słowniki odnotowują jedynie dial. *hrád’* ž. ‘gradobicie, grad’ [Přír. slov. I 954] oraz *hrady* lm. ‘burzowa chmura’ [SSJČ I 642]. Leksemem ogólnoczeskim na oznaczenie omawianego zjawiska atmosferycznego jest *krupobití, kroupy*. Zdaje się, że na przebieg izoglosy wyznaczającej granicę występowania wyrazu *hrad* w gwarach słowackich mogły mieć wpływ kontakty międzydialektalne i międzyjęzykowe. W przypadku zachowania i utrwalenia leksemu pochodzącego z języka prasłowiańskiego nie bez znaczenia mógł być kontakt z polszczyzną. Natomiast jego zanikowi w gwarach zachodnich mogło sprzyjać zastąpienie wyrazu w języku czeskim przez *kroupy* i brak w sąsiednich gwarach (wyraz nie został wymieniony w słownikach gwar morawskich, por. Bartoš 1906).

II.1.2. wsch.-sła. *pokriva* : pol. *pokrzywa* (og.-sła. *žihl’ava*)

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

³¹ Wątpliwości wysuwa ESSM VII 101: „Распространенное сближение с лит. *grúodas* ‘смерзавшая грязь’ (...) вызывает возражения ввиду связей лит. слова с рядом форм, имеющих вокализм *-u-*, ср. лит. *grúdas* ‘зерно’ (...)

Kolejną omawianą zbieżnością jest wsch.-sła. *pokriva* ‘pokrzywa zwyczajna, *Urtica dioica*’ oraz pol. *pokrzywa* ‘ts’. Wyrazy te są kontynuantami psł. **kopriva*. W dialekcie wschodniosłowackim zaszła metateza $k-p > p-k$, której nie obserwujemy w części gwar środkowosłowackich (wsch.-sła. *pokriva* : gemer. *kropiva*). Forma *pokriva* z przestawką występuje powszechnie i wyłącznie na całym obszarze dialektu wschodniosłowackiego [ASJ IV 43; ASJ Komentáre IV 53]. Zróznicowanie kontynuantów psł. **kopriva* ma istotne znaczenie dla niniejszych badań.

Oprócz atlasu języka słowackiego rozwój formy *pokriva* w znaczeniu ‘žihľava’ potwierdzają także dane słowników dialektu wschodniosłowackiego [Buffa 1953: 199; Buffa 1972: 346; Halaga 2002 II: 697]. O wschodniosłowackim wyrazie *pokriva* ‘prhľava’ wspomina również M. Kálal [Kálal 1924: 492]. Także autorzy słownika gwar słowackich („Slovník slovenských nárečí”) podają postać *pokriva*. Nie określają jednak geografii wyrazu i poprzestają na odesłaniu do hasła *kopriva* [SSN I 824, II 934].³²

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁOWACKICH:

Z dostępnych materiałów wynika, że poza wschodnią Słowacją na poświadczenie wyrazu z przestawką natrafić można we wschodniogemerskich wsiach, np. Vlachovo, Betliar i Rejdová (pow. Rožňava), w gwarach horehrnonskich (sła. horehrnenské nárečia) w miejscowości Švernova (pow. Brezno), oraz we wschodnim Liptovie (we wsiach Hybe i Važec w pow. Liptovský Mikuláš). Charakterystyczne jest, że wszystkie te punkty znajdują się w bliskim sąsiedztwie z obszarem wschodniosłowackim [Orlovský 1982: 142].

Co ciekawe, w stosunkowo nielicznych poświadczeniach z gwar środkowo- i zachodniosłowackich spotykamy postać bez przestawki, tj. *kopriva* (niewystępującą w dialekcie wschodniosłowackim). Dialekt środkowosłowacki reprezentują tu gwary gemerskie i nowohradzkie). Wśród kilku oznaczonych punktów wymienić można np. Turíčky, Hradište (pow. Lučenec), Kociha, Vyšná Pokoradz (pow. Rimavská Sobota). Forma *kopriva* jest ponadto odnotowana także w gwarach zahorskich na zachodzie kraju [ASJ IV 43; ASJ Komentáre IV 53].

Na terenie wschodniej Słowacji bardziej archaicznej formy bez metatezy używa się jedynie w rusińskich wsiach znajdujących się na północno-zachodnich krańcach Słowacji np.

³² V. Machek w pracy *Česká a slovenská jména rostlin* omawiając rozwój i etymologię psł. *kopriva/kropiva* w językach słowiańskich, zupełnie ignoruje wsch.-sła. postać *pokriva* sugerując, że metateza zaszła wyłącznie w języku polskim [Machek 1954: 91–92]. Podobnie M. Kálal odnotowuje wsch.-sła. wyraz *pokriva*, uznając go za polonizm [Kálal 1924: 492].

Ladomírová (pow. Svidník), Čabalovce (pow. Medzilaborce), Čukalovce, Kolbasov (pow. Snina) [ASJ IV 43, ASJ Komentáre IV 53].

W gwarach góralskich na Spiszu spotyka się postać *pokšiva* [ASJ IV 43, ASJ Komentáre IV 53].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

Na pozostałym obszarze gwar słowackich roślina *Urtica dioica* jest określana również wariantem bez metatezy *kopriva*, oraz *prhl'ava*, *pržl'ava*, *pržlina*³³ oraz *žihl'ava*³⁴ [ASJ IV 43; ASJ Komentáre IV 53].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Obecność formy *pokriva* potwierdza zapis z XVIII-wiecznego źródła o nazwie „Receptár gemerský” [HSSJ IV 26].

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

Żadna z postaci *kopriva* ani *pokriva* nie występuje we współczesnym słowackim języku literackim. Leksemem ogólnosłowackim jest *žihl'ava*, wywodząca się gwar północno-zachodniej części kraju.

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

Termin *pokrzywa* stanowi określenie rośliny *Urtica*, należącej do rodziny pokrzywowatych (Urticaceae), najczęściej jest to *pokrzywa zwyczajna* ‘*Urtica dioica*’. [SJP PAN VI 854, WSJP PAN].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Zarówno *koprzywa*, jak i forma z metatezą *pokrzywa*, są notowane w staropolszczyźnie już od XV w. [Słownik stpol. VI 333]. Początkowo obie formy występują wymiennie. Również w XVI w. ma miejsce analogiczna sytuacja – słowniki tego okresu także odnotowują dwie formy [SP XVI: X 622; XXVI 391–392; Kucala 1994–2012 IV 64]. Z czasem stopniowo zanika leksem *koprzywa*. Postać tę podaje jeszcze na początku XX w. Słownik Warszawski oznaczając ją jako błędną i odsyłając czytelnika do hasła *pokrzywa* [SW II 469]. Wcześniejszą chronologię

³³ Powyższe wyraz są derywatami od sła. czasownika *prhlit'* ‘parzyć pokrzywą’ (utworzonego na bazie rdzenia **prh-* (**p̥rg-*), stanowiącego wariant **prag-* zachowanego np. w sła. *pražit'* ‘piec, palić, prażyć’. Motywację stanowiła tu zdolność pokrzywy do powodowania oparzeń [Králik 2015: 71].

³⁴ Paralelę do wyrazów utworzonych od rdzenia **p̥rg-* stanowi wyraz *žihl'ava* rozpowszechniony na zachodzie Słowacji, który trafił do języka literackiego. Jest on związany ze słowackim czasownikiem *žihat'* ‘wypalać, wytapiać’, który stanowi kontynuant psł. **žigati* (iterativum od **žegti* ‘palić’) [Králik 2015: 695].

wyrazu z nagłosowym *k*- potwierdzają nazwy własne. Antroponim *Koprzywa* (*Copriua*) został zanotowany po raz pierwszy już w II poł. XIII w. Nazwa osobowa *Pokrzywa* (*Pocrziwa*), tak jak odpowiadający jej apelatyw, pochodzi dopiero z XV w [SSNO III 77].

DIALEKTY POLSKIE:

Wyraz *pokrzywa* jest powszechny w gwarach polskich. J. Karłowicz w *Słowniku gwar polskich* przy haśle *pokrzywa* podaje również oboczną formę *koprzywa*, ale nie tworzy osobnego hasła [Karłowicz 1900–1911: IV 228]. Słowo w tej postaci szczątkowo zachowało się w gwarach, o czym mówią nieliczne poświadczenia odnalezione w Kartotece SGP [SGP PANKart]. Wyraz występuje także w języku kaszubskim *pokřeva* ‘*Urtica dioica*’ [Sychta 1967-1976: IV 118]. –

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŃNIE:

Kontynuanty psł. *kopriva* / *kropiva* ‘*Urtica L*’ są rozpowszechnione na niemal całej Słowiańszczyźnie. Jako przykłady można połaб. *tǔpraivǎ*, dłuż. *kopśiwa*, bułg. *konpúва*, ch./s. *kònpuva* ros. *кранúва*, ukr. *кронúва* [Polański, Sehnert 1967: 157; Muka 1911–1928: I 674; ESUM III 103].

Istotne jest rozpowszechnienie form powstałych w wyniku metatezy. Jak zauważa Wanda Budziszewska, oprócz języka polskiego i dialektów wschodniosłowackich, forma z przestawką *pokśiwa* występuje również w nieistniejącym już wschodnim dialekcie łużyckim okolic Mużakowa [Muka 1911-1928: II 116], a także w gwarach laskich na polsko-czeskim pograniczu: *pokřiva* [Bartoš DSM 311] oraz w słoweńskim dialekcie rezjańskim – *pukrjwa* [Steenwijk 1992: 299; Budziszewska 1965: 226].

Przestawka spółgłosek *k* oraz *p* występuje w pol. w dłuż. wsch. dial. pogram., na pograniczu pol.-czes., w słowackim i dial. rezjańskim w Słowenii. W językach ruskich nastąpiła przestawka spółgłoski *r* może pod wpływem adidencji do czasownika *kropić*, ros. *кронúть* [Budziszewska 1965: 226].

Taki stan rzeczy potwierdzają informacje zawarte w atlasie języków słowiańskich („Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная”). Publikacja ta uzupełnia wiedzę na temat zasięgu form z przestawką na obszarze Słowiańszczyzny. Poza wymienionymi wyżej obszarami, atlas podaje formy z metatezą w dwóch punktach na Węgrzech, w jednym punkcie w Chorwacji oraz w dwóch punktach w Bułgarii i jednym w Macedonii [OLA IV 76–77]. Na podstawie tych danych można wyciągnąć wniosek, że metateza w wyrazie **kopriva* musiała zajść lokalnie w zachodniej i południowej części prasłowiańszczyzny.

Szczególnie interesujące są dwie formy zanotowane na obszarze wschodniosłowiańskim: poleskie: *проке́ва* (Ляжыткавічы, okręg brzeski, Białoruś), *прокі́ва* (Кутин, okręg rówieński, Ukraina). Zaistniała tu analogiczna metateza, ale na bazie obocznej psł. postaci **kropiva*. Poza tymi dwoma przypadkami atlas nie odnotowuje więcej form z nagłosowym *p*- na terenie wschodniosłowiańskim. Obecność tych form potwierdzają także inne publikacje, np. zbiorowa praca poświęcona leksyce Polesia - *прокі́ва* ‘*Urtica dioica*’ [Толстой 1968: 423], czy publikacja analizująca nazwy roślin na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim, w której autorka wskazuje podobne nazwy na Białostoczczyźnie, Grodzieńszczyźnie czy w okolicach Parczewa, Włodawy i Chełma [Pastusiak 2007: 254-256].³⁵ Formę tę spotyka się nawet w dialektach rosyjskich na terenie Karelii [SRNG XXXII 154; Мызников 2019: 626].

ETYMOLOGIA:

Badany wyraz nie ma pewnej etymologii. Wątpliwości budzi nawet jego pierwotna postać psł. **kopriva* lub **kropiva*. Niejasne jest również, w jakim czasie i na jakim terytorium doszło do powstania formy **pokriva*. Przykłady ewentualnych kontynuantów pochodzą z języków zachodnio- i południowosłowiańskich. Nie da się wykluczyć, że oboczność ta, będąca wynikiem metatezy, była już prasłowiańska.

Większość badaczy wychodzi z założenia, że psł. **kropiva* jest związana z psł. wyrazem **ukropъ*.³⁶ V. Machek proponuje połączenie z czes. *úkrop* ‘ukrop’ (por. pol. *ukrop*). W myśl jego idei, nazwa wynikałaby z konieczności podgotowania tej rośliny przed podaniem jej zwierzętom w formie paszy [Machek 1954: 91]. Argumentację tę powtarza za nim M. Vasmer, postulując związek z **kropiti* z **ukropъ*³⁷ [Фасмер 1964–1973 II 366]. V. Mierkułowa w pracy „Очерки по русской народной номенклатуре растений”, podtrzymując sam związek z psł. *kropiti*, uzasadnia nazwę pokrzywy jej zdolnością do powodowania obrażeń podobnych do wywołanych oparzeniem, np. wrzątkiem, ukropem (Меркулова 1967: 113–114). Myśl tę rozwija T. Szałajewa w artykule, w którym omawia semantykę i derywaty leksemu **koprъ*, wymieniając wśród nich psł. **kopriva* / **kropiva*. Autorka wiąże badany wyraz z czasownikiem **koprěti*/**kopriti*. Motywacja wyrazu byłaby następująca: ‘poddawać się działaniu gorącego powietrza’ > ‘parzyć’ i stąd rozwój znaczenia ‘roślina, która parzy’ [Шалаева 2021: 153–156].

³⁵ *Етимологічний словник української мови* podaje ukr. dial. *покрі́ва* ‘kropiwa *Urtica*’, kwalifikując ten leksem jako zapożyczenie z polszczyzny [ESUM IV 483].

³⁶ Innego zdania jest W. Boryś, który odrzuca dotychczasowe propozycje objaśnienia, w tym związek z **ukropъ*, uważając wyraz za niejasny [Boryś 2005: 458].

³⁷ O objaśnieniu nieoczywistego związku **kropiti* z **ukropъ* [zob. Boryś 2005: 665].

Analogiczną motywację znajdujemy w innych słowiańskich nazwach pokrzywy, np. pol. dial. *parzawka*, ch./s. *parina*, *sparenica*, pol. *żagawka*, czy wspomniana wyżej sła. *žihl'ava*, *prhl'ava*, *pržl'ava*, *pržlina* [Меркулова 1967: 114].

WNIOSKI:

Trudne jest ustalenie, kiedy i na jakim obszarze doszło do metatezy. Zdaniem W. Budziszewskiej geografia postaci **pokriva* wskazuje na innowację. Autorka ogranicza zasięg tej przestawki do polszczyzny, gwar wschodniosłowackich oraz dialektu wschodniodolnołużyckiego, dialektu rezjańskiego na Słowenii oraz gwar laskich [Budziszewska 1965: 226, 318]. Jej stwierdzenie należy uzupełnić na podstawie dostępnych materiałów. Forma z przestawką jest też obecna w języku kaszubskim, gwarach chorwackich, bułgarskich i macedońskich, co mogłoby wskazywać, że proces ten zaszedł także w innych językach grupy lechickiej oraz w niektórych gwarach języków południowosłowiańskich.

Przeszkodę w przyjęciu hipotezy W. Borysia, o tym, że metateza zaszła w języku polskim pomiędzy XIII a XIV w., stanowią przykłady z południowej Słowiańszczyzny³⁸. O ile wyrazy kaszubski oraz wschodnio-dolnołużycki można by było uznać za polonizmy (ze względu na pograniczny charakter gwar okolic Mużakowa), o tyle powszechność tej postaci w gwarach wschodniosłowackich oraz obecność sła. dial. rezjańskiej formy *pükrywa* i pojedyncze przypadki analogicznych form w językach bułgarskim, macedońskim i chorwackim, skłaniają raczej do uznania wyrazu za dawną prasłowiańską innowację o ograniczonym zasięgu. Być może metateza, występująca niekonsekwentnie w językach południowosłowiańskich, świadczy o pewnej spontaniczności tej zmiany. Zdaniem W. Borysia, nie bez znaczenia dla procesu metatezy było skojarzenie wyrazu z przedrostkiem *po-* [Boryś 2005: 458].

Jakkolwiek nie rozpatrywałoby się charakteru oraz zasięgu przestawki, która zaszła w psł. wyrazie **kropiva*, tylko w języku polskim oraz w dialekcie wsch-sła. została ona przeprowadzona w sposób konsekwentny i występuje na zwartym obszarze. Zbieżność pol. *pokrzywa* oraz wschodniosłowackiego wyrazu *pokriva* wyraziście wskazuje na dawność polsko-wschodniosłowackich związków leksykalnych.

³⁸ W. Boryś na podstawie polskiego materiału sugeruje, że zmiana w języku polskim musiała zajść pomiędzy XIII a XV w., kiedy to pojawiają się zapisy z nagłosowym *p-* [Boryś 2005: 458]. Jednak materiał pochodzący z innych języków słowiańskich zdaje się zaprzeczać możliwości zajścia tej zmiany dopiero w dobie staropolskiej.

II.2. DAWNE INNOWACJE LEKSYKALNE

II.2.1. wsch.-sła. *mentel'*, *myntel'* 'motyl' : młp. *mętel*, *myntel*

Ogólna nazwa motyla jest mocno zróżnicowana na całej Słowiańszczyźnie. Oprócz licznych ekspresywnych wyrazów utworzonych od różnych rdzeni, najbardziej rozpowszechnione są kontynuch form **motyl'b* **metyl'b*. V. Važný zauważa, że słowackie *motyl'* wraz z derywatami jest jednym z niewielu terminów określających motyla, które łączą czesko-słowacki obszar językowy ze wszystkimi innymi językami słowiańskimi [Važný 1955: 27]. Jednym z wariantów nazw motyla, utworzonych od powyższych nazw jest młp. *mętel*, *myntel* oraz wsch.-sła. *mentel'*, *myntel'*.

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

Na mapie zamieszczonej w atlasie języka słowackiego poświadczenia wyrazu *mentel'* znajdują się przede wszystkim na Spiszu w miejscowościach Švábovce (pow. Poprad), Hradisko, Kurimany (pow. Levoča), na południu sięgają po miejscowość Hencľova (w powiecie Spišská Nová Ves [ASJ IV 86, ASJ Komentáre IV 78–79]. Postać *mentel'* znajdujemy również w słowniku gwar słowackich (SSN). Większość zamieszczonych tam przykładów także pochodzi z gwar spiskich: *mentel'e pol'itovaľi po lukoch* (Smižany, pow. Spiska Nowa Wieś), a kolejne poświadczenie - ze wsi Hradisko na północ od Lewoczy [SSN II 196].

Na ziemi szaryskiej, w miejscowości Sveržov (pow. Bardejov) zanotowano postać *mendel'* [SSN II 196, ASJ IV 86, ASJ Komentáre IV 78–79]. Podaje ją również F. Buffa w słowniku gwar szaryskich. Zasięg wyrazu ogranicza się do północnego Szarysza [Buffa 2004: 159].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁÓWACKICH:

Atlas języka słowackiego wzmiankuje, że w gwarach góralskich występują postaci typu *myntel'* [ASJ IV 86; ASJ Komentáre IV 78–79].

Cytowany powyżej słownik gwar słowackich (SSN) podaje przykłady użycia formy *mentel'* również poza wschodnią Słowacją. Są to m.in. gwary kysuckie. Przykład pochodzi z miejscowości Zborov nad Bystricou (znajdującej się w północnej części środkowej Słowacji, pomiędzy miastami Čadca a Kysucké Nové Mesto). Drugie poświadczenie zanotowano w miejscowości Drábsko (znajdującej się na południe od Brezna, na pograniczu gwar gemerskich i zwolenskich) [ASJ IV 86; ASJ Komentáre IV 78–79; SSN II 196]. V. Važný, w pracy na temat nazw motyli w języku słowackim, stara się szczegółowo nakreślić zasięg badanej postaci. Odnotowuje również podobne formy w części gwar środkowosłowackich: w gwarach

zwoleńskich, np. na Zwoleńskim Pohroniu, we wsi Michalová w okolicach Brezna, w Hel'pie. Spotykamy tam, obok powszechnej postaci *motil'*, formy takie, jak: *mentel'*, *mindl'ik*, *midl'ik*. Ponadto autor powołuje się na przykłady z wschodnich gwar liptowskich oraz orawskich [Važný 1955: 44–46]. Atlas gwar słowackich podaje także postać *m̃tel'* w miejscowości Klokočov (pow. Čadca) [ASJ IV 86; ASJ Komentáre IV 78–79].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

W dialektach słowackich określenia motyli cechuje duże zróżnicowanie. Wśród nich bez wątplenia najbardziej rozpowszechnione są kontynuanty psł. **motyl'ь / *metyl'ь*. Oprócz interesujących nas wariantów: *mentel'*, *mentel'ik*, *mendel'*, można wymienić m.in. *motíl'*, *motejł'*, *motal'*, *motol'*, *motel*, *motil'čak*, fem. *motil'ka*, *motil'(č)atka*, z wokalizmem *-e-*: *metel'*, *metúl'*, *metil'*, oraz *-a-*: *matulík*. Wśród innych nazw motyli, które funkcjonują w dialektach słowackich, można wymienić np.: *lišaj*, *lišajka*, *prepelica*, *krepelka*, *lepič*, *lepka*, *lepenka*, *striga*, *letačka*, *mlinek*, *šmetelín* itd. [Važný 1955: 27–29; ASJ IV 86; ASJ Komentáre IV 78–79].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Nie udało się odnaleźć źródeł wskazujących na obecność postaci *mentel* (lub pokrewnych) w zapisach historycznych. Nie odnotowuje żadnej z nich słownik historyczny języka słowackiego, w którym znajdujemy wyłącznie formę *motýľ* 'hmyz z radu Lepidoptera' [HSSJ II 332].

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

Postaci tych nie przytacza żaden dostępny mi leksykon słowackiego języka literackiego. Słowniki te uwzględniają wyłącznie formę *motýľ* 'šupinokřídly hmyz obyč. s farebnými křídly' [SSJ II 158].

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

W polskim języku literackim, podobnie jak w słowackim, funkcjonuje wyłącznie postać z wokalizmem *o* w rdzeniu: *motyl* 'owad o wydłużonym ciele i parze błoniastych skrzydeł, w postaci dorosłej żywiący się nektarem i sokami roślinnymi' [WSJP PAN].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Także w polskich źródłach historycznych brak badanych postaci, natomiast leksem *motyl* 'papilio' jest notowany od XV w. [SStpol IV 332].

DIALEKTY POLSKIE:

Słownik gwar autorstwa Karłowicza podaje formę *mętel*. Autor powołuje się na źródła pochodzące z różnych części Polski, np. Małopolski (Podhale, Śląsk Cieszyński). Forma ta spotykana była także w północnej części Polski, np. na Kujawach czy w niezachowanym do dzisiaj rękopiśmiennym słowniczku gwary augustowskiej A. Osipowicza [Karłowicz 1900–1911 III: 142, 188]. Szczegółowy zasięg wariantów słowa *motyl* oraz jego synonimów prezentuje „Mały atlas gwar małopolskich” na mapie nr 312. Postaci z wtórną nowością występują w Małopolsce, Śląsku Cieszyńskim, w miejscowościach pomiędzy Włodawą a Hrubieszowem, w części gwar mazowieckich, Warmii i Mazurach oraz na Suwalszczyźnie [MAGP VII mapa 312].

Obecność leksemu *mentel* ‘motyl’ dokumentują także mniejsze słowniki gwarowe poszczególnych regionów Polski, np. „Słownik gwar małopolskich”, „Słownik gwary górali żywieckich”, „Zachodniocieszyński słownik gwarowy” [Wronicz 2018: I 169; Nowak 2012: 187; Milerski 2009: 177].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

Forma *mętel* występuje również na pograniczu polsko-czeskim w gwarach laskich [Bystron 1887: 17]. Jej obecność można zapewne tłumaczyć wpływem języka polskiego.

ETYMOLOGIA:

Już sama ilość form prasłowiańskich rekonstruowanych w etymologicznym słowniku języków słowiańskich („Этимологический словарь славянских языков”) wskazuje na duże zróżnicowanie kontynuantów w językach słowiańskich. Autorzy tej publikacji rekonstruuja m.in. psł. **motyl’b* / *motyl’a* / **motul’b* / **motyl’b* oraz rzeczowniki z odmiennym wokalizmem -e-, ale z tożsamymi sufiksami: **metyl’b* / **metul’b* / **metul’a*, **metyl’b* [ESSM XVIII 135–138, XX 84–86]. Interesujący problem badawczy stanowi oboczność samogłosek w rdzeniu: -e-, -o- (**met-*, **mot-*) oraz różnorodność samogłosek przyrostkowych. Najprawdopodobniej powyższe formy istniały już w dobie prasłowiańskiej, na co mógłby wskazywać fakt, że sufiksy -yl’b oraz -ul’b (powstałe przez nawarstwienie się -jb na podstawie -yl’b) są rzadkie i nieproduktywne [Sławski 2011 (1974): 87, 89]. Niewykluczone jest jednak, że niektóre z tych wariantów pojawiły w językach słowiańskich w różnych okresach w wyniku przekształceń dawniejszych form. Według większości badaczy rozpatrywana grupa należy do gniazda **mesti* ‘wiał, rozwiewać, kołysać’, **metati* ‘szybko się poruszać’, **motati* ‘motać, kręcić potrzasać, kołysać’. Motywacja ta miałaby wynikać ze skojarzenia ze sposobem lotu charakterystycznym

dla motyla, tj. z jego nerwowym, przerywanym charakterem. Pierwotne znaczenie sprowadzałoby się zapewne do owada, który lata nierówno, trzepocząc skrzydłami [Berneker 1908–1913 II: 42; Králik 2015: 370; Boryś 2005: 338; Važný 1955: 31, 188–190]. V. Važný zauważa, że sła. dial. nazwa *motovidlo*, oznaczająca motyla, nosi w sobie ślady tej dawnej motywacji [Važný 1955: 31, 18].

WNIOSKI:

Spiskie i szaryskie form typu *mentel'* oraz ich obecność w gwarach środkowosłowackich najprawdopodobniej należy tłumaczyć napływem polskich kolonizatorów na wskazane terytorium. V. Važný wyrazy z wtórną nazalizacją uważa za genetycznie polskie, więc zarówno formy spiskie, jak i te, które przeniknęły do gwar środkowosłowackich, należy rozumieć jako polonizmy [Važný 1955: 44–46].

Uderza ogromne zróżnicowanie form pokrewnych psł. **motyl'b* **metyl'b*. Część oboczności istniała już w dobie prasłowiańskiej, ale niektóre spośród nich są znacznie nowsze. Do tych ostatnich należą najprawdopodobniej formy zawierające nosówkę, utworzone od podstawy (**mēt-*) (*ment-*), tj.: polskie *mętel*, *mętyl*, *mętelica* oraz słowackie *mentel'*, *myntel'*, *müntel'*. V. Važný określa te ostatnie jako polsko-słowackie, podkreślając, że do powyższej zmiany fonetycznej musiało dojść w gwarach polskich. Według Važnego, formacje te mogłyby powstać w wyniku kontaminacji z innymi rdzeniami. Podstawę do tej zmiany mogło stanowić skojarzenie z pol. *męt*, *zamęt*. Autor przytacza również paralelę z języka łacińskiego, gdzie forma *pampilio* została utworzona od wcześniejszego *papilio* [Važný 1955: 35, 44–46].

W kontekście tej późnej, mającej najprawdopodobniej ekspresywny charakter, innowacji, interesujące wydają się wierzenia na temat motyla. Chodzi przede wszystkim o domniemane związki motyli z istotami nadprzyrodzonymi. Częsta u Słowian była wiara w materializację dusz przodków pod postacią motyli oraz we wcielanie się w nie czarownic i czarowników opuszczających swoje ciała, aby wyrządzać śmiertelnikom różne szkody. O wpływie, jaki postrzeganie motyla w ten sposób wywarło na język, doskonale świadczy rozpowszechniona na niemal całej Słowiańszczyźnie praktyka określania tych owadów nazwami czarownic - np.: bułg. *veščica* 'ćma, świetlik (Lampyris)', łuż. *khodota* 'ćma', sła. *striga* 'ćma lub motyl' czy *bosorka* 'ts' [Moszyński K. 1967–1968: cz. 1, II 551–552; Гыпа

1997: 486–492]. Słowianie wierzyli również, że owad ten posiada zdolność przenoszenia chorób ludzkich i zwierzęcych³⁹.

Powyższe wierzenia dotyczące motyla mogły według V. Važnego tłumaczyć skojarzenie jego nazwy na podstawie etymologii ludowej z pojęciem zamętu [Vážný 1955: 35]. Podobną innowację stanowi pojawienie się form z *-a-* (**mat-*). Ten sam badacz postuluje możliwy związek ze sła. *mátožit* ‘straszyć’, stczes. *mátati* ‘ts’. Na potwierdzenie swojej teorii przytacza sła. wyraz *mátoha* ‘strašidlo i noční motýl’ [Vážný 1955: 35].

II.2.2. wsch.-sła. *gacek* : pol. dial. *gacek*

W dialekcie wschodniosłowackim występuje wyraz *gacek*, stanowiący bezpośrednią analogię do polskiego odpowiednika *gacek*.

W pozostałych dialektach słowackich obecne są także formy złożone, wywodzące się od tego samego rdzenia (z licznymi odmiankami), które określają ten sam desygnat ‘nietoperz; gatunek nocnego latającego ssaka’ (*Myotis myotis*). Chociaż nie stanowią one zbieżności polsko-wschodniosłowackiej, zostaną również pokrótce omówione ze względu na prawdopodobnie pierwotny charakter w stosunku do późniejszego *gacek* oraz liczne analogie z językiem polskim.

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

Obecność formy *gacek* w języku słowackim ogranicza się wyłącznie do części gwar wschodniosłowackich. Wyraz jest potwierdzony jedynie w gwarach Spisza i Szarysza, gdzie występuje w wariantach *gacek* i *gacik* [ASJ IV 81; ASJ IV Komentáre 74–75]. Zasięg ten potwierdza słownik gwar słowackich (SSN), w którym zanotowano następujące frazy ilustrujące użycie wyrazu: *gacek l'eta v noci a vypatra jag miš*, *Gaceg l'eta l'em večar a v noci*, *prez dzeň ňevdzi*. Wyraz występuje na Spiszu (w miejscowościach znajdujących się w powiatach Levoča oraz Spišská Nová Ves) i w północnej części Szarysza (pow. Sabinov) [SSN I 471]. Zasięg ten potwierdzają również dane uzyskane podczas kwerendy kartoteki tegoż słownika [SSN Kartoteka]. Informacje na temat badanego wyrazu znajdujemy także w słowniku szaryskim F. Buffy: *gacek / gacik* ‘netropier (*Myotis*)’. Autor umiejscawia leksem w

³⁹ Odzwierciedlają to rozpowszechnione na całej Słowiańszczyźnie nazwy choroby owiec takie jak pol. *motylca*, *mętelica* ‘choroba owiec’ [Zborowski 2009: 190], *mentolica* ‘choroba owiec, bydła’ [Lomnicka-Dulak 2018: 145], sła. dial. *motolica / motylca* ‘choroba zvierat, najmä oviec, zapríčinená parazitným červom a prejavujúca sa poruchou rovnováhy’ ros dial. *метель* [SSN II 196; Vážný 1955: 35, 46–50].

północno-zachodniej części Szarysza [Buffa 2004: 80]. W jednym przypadku – we wsi Švábovce na Spiszu – występuje wariant *gatek* [ASJ IV Komentáre 74–75].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁOWACKICH:

Poza obszarem wschodniosłowackim brak form z nagłosowym *g-*, utworzonych przy pomocy sufiksu *-k*. Zamiast tego odnotowuje się oczekiwane w języku słowackim formy z *h-* na początku wyrazu. W atlasie języka słowackiego (ASJ) znajdujemy pokrewne leksemy, również utworzone przy pomocy suf. *-k*, takie, jak: oraw. *hãzok* z miejscowości Párnica (pow. Dolný Kubín), liptow. *haček* z miejscowości Hubová (pow. Ružomberok), itp. [ASJ IV 81; ASJ IV Komentáre 74–75]. Słownik gwar słowackich potwierdza powyższe dane, odnotowując południowo-orawskie postaci *hãcok* / *hãdzok* oraz północno-liptowską *haček* w znaczeniu ‘cicavec lietajúci v noci, netopier obyčajný (Vespertilio murinus)’ [SSN I: 529; SSN Kartoteka].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

Rozpatrując relację pol. *gacek* oraz wsch.-sła. *gacek* / *gacik*, nie można pominąć opartych na wspólnym rdzeniu wyrazów złożonych, typu *gacopir*, *gacopier*, *gacoper*, *gacopar*, *gacopyrš* itp., które nie należą do zbieżności polsko-wschodniosłowackich (przeszkodę stanowi brak poświadczenia tych form na obszarze wschodniej Słowacji). Mają one znacznie szerszy zasięg niż postaci z sufiksem *-k*. Obejmuje on przede wszystkim część północną gwar środkowej Słowacji, m.in. Bobrov (Námestovo), ale pojedyncze punkty sięgają dalej na południe. Występują w gwarach zwoleńskich, np. w miejscowości Heľpa (Brezno), w gwarach gemerskich w miejscowościach takich, jak Kokava nad Rimavicou (pow. Rimavská Sobota) i Muránska Zdychova (pow. Revúca). Poza gwarami środkowosłowackimi wyrazy te są potwierdzone również w powiecie czadeckim, np. w miejscowościach Turzovka czy Kločkov [SSN I 471; SSN Kartoteka]. W pojedynczych punktach formy te sięgają na południu nawet po słowackie enklawy na terenie Gór Bukowych na terenie północnych Węgier⁴⁰: *gačoper* ‘netopier’ [Sipos 1958: 248; SSN Kartoteka].

Ponadto na obszarze środkowej Słowacji pojawiają się oczekiwane w języku słowackim postaci z nagłosowym *h-*; zarówno formy sufiksalne, jak i złożenia. Wśród nich wymienić można:

⁴⁰ Słowackie wsie powstały tu na skutek osadnictwa Słowaków pomiędzy XVII a XIX wiekiem. Osadnicy przybywali z różnych części dzisiejszej Słowacji i reprezentowali różne dialekty [Štolc, J. 1949: 8–9, 300–308].

a) **formy z suf. -r:** *hacier* występujący w południowej części gwar orawskich i w liptowskich ‘nietoperz *Vespertilio murinus*’: *v noci ti prebehňe ako nič ten hacier*. Poświadczenia pochodzą z miejscowości takich, jak Malatiná (pow. Dolný Kubín) oraz Kl’áčany (pow. Liptovský Mikuláš) [SSN I 529]. Podobną postać podaje atlas języka słowackiego: *hac̣ier* zanotowano we wsi Važec (pow. Liptovský Mikuláš) [ASJ IV 81; ASJ IV Komentáre 74–75].

b) **złożenia:** Występuje duże zróżnicowanie form pokrewnych, co potwierdzają dane z poszczególnych punktów: *haštopier* w miejscowości Osádka (pow. Dolný Kubín), *haštopír* – Krivá (pow. Dolný Kubín), *hastopír* – Kňážia (pow. Dolný Kubín), *hastopier* – Lisková (pow. Ružomberok) [ASJ IV 81, ASJ IV Komentáre 74; SSN I 529].

W atlasie gwar słowackich sugeruje się, że podstawę dla wymienionej grupy wyrazów stanowi *had*⁴¹. Wskazywać na to mają orawskie formy *hadopier* i *hadopir*, poświadczone w dwóch miejscowościach – Lomná i Lokca w powiecie Námestovo w środkowej części Orawy [ASJ IV 81; ASJ IV Komentáre 74; SSN I 529].

Zastanawia brak konsekwentnie przeprowadzonej zmiany *g-* w *h-*. Mając na uwadze główną koncentrację badanych wyrazów na północy Słowacji w gwarach mających silne kontakty z językiem polskim, prawdopodobna wydaje się możliwość polskiego zapożyczenia w tych miejscach, a następnie rozpowszechnienie wyrazu do gwar położonych nieco dalej na południe. Przy założeniu pojawienia się wymienionych nazw nietoperza pod wpływem polszczyzny, być może nagłosowe *h-* w tym wypadku było późniejszą zmianą, zaistniałą na skutek analogii z innymi wyrazami słowackimi.

Warto zwrócić uwagę na podobieństwo innych form, np. w określeniach nietoperza, w których pojawia się nagłosowe *k-*. Na terenie Słowacji występują postaci takie, jak: *kacopier*, *kašopier*, *kašupier*. Atlas języka słowackiego (ASJ) podaje jeden punkt, w którym występuje forma *kacopier*. Jest to Muránska Zdychova (w pow. Revúca) reprezentująca gwary gemerskie. Poświadczenia formy *kašupier* pojawiają się w gwarze zwoleńskiej w miejscowości Stožok oraz w dwóch wsiach znajdujących się w granicach dzisiejszej Słowacji, ale na obszarze, gdzie

⁴¹ Autorzy najprawdopodobniej mają na myśli domniemane pokrewieństwo ze słowackim wyrazem *had* ‘wąż’, choć nie odnoszą się wprost do tego znaczenia. Nie starają się także podjąć próby wyjaśnienia takiego rozwoju semantycznego [ASJ IV Komentáre 74; SSN I 529]. Na temat etymologii słowackiego wyrazu *had*, piszą m.in. Ľ. Králik i F. Sławski. Nazwa ta pierwotnie służyła określeniu obrzydliwego, odstręczającego zwierzęcia. Wyrazem tym określano na Słowiańszczyźnie np. robactwo. Funkcjonowała także w określeniach o charakterze tabuistycznym, jako określenie innych zwierząt, np. ptactwa domowego (najprawdopodobniej chodziło tu o unikanie właściwej nazwy zwierząt w celu ich ochrony przed nieczystymi siłami) [Králik 2015: 188; Sławski 1952–1982 I 247; Boryś 2005: 153]. Połączeniu nazw typu *gacek*, *gacopiez* z psł. **gadъ* nie sprzyja jednak fonetyka pokrewnych wyrazów na terytorium Słowacji i Polski, gdzie w znacznej większości występują formy *gac-* (zapewne z wcześniejszego **gatj-*). Zdaje się zatem, że orawskie formy *hadopier* i *hadopir* mogły ukształtować się w oparciu o etymologię ludową i wtórne skojarzenie z wyrazem *had*.

dominuje język węgierski: Lipovany (pow. Lučenec) oraz Čierny Potok (pow. Jesenské)⁴². Inny wariant tego wyrazu stanowi postać *kašopier* z miejscowości Kokava nad Rimavicou (pow. Rimavská Sobota) [ASJ IV 81; ASJ IV Komentáre 74–75].

We wschodniej części gwar wschodniosłowackich używany są formy *perhač*, *šperhač* (*špirhač*), *špirgac*, *špirhañec*, *pirgac*, *pergac* [ASJ IV 81; ASJ IV Komentáre 74–75]. Są one przykładem złożzeń analogicznych takich jak *gacopir*, ale o odwróconej kolejności członów [ESUM IV 372; Sławski 1952–1982: I 244]. Formy *pergac* we wsi Hrabovec (w pow. Bardejov) oraz *pirgac* z miejscowości Záhradné (pow. Prešov), Dlhá Lúka, Hertník, Sveržov (pow. Bardejov) zdają się nawiązywać do polskiej fonetyki [ASJ IV 81; ASJ IV Komentáre 74–75].

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

Ani postać *gacek*, ani przytoczone wyżej złożenia nie występują w języku ogólnosłowackim. Powyższemu wyrazowi w słowackim języku literackim odpowiada *netopier* ‘mały lietający cicavec loviaci v noci hmyz’ [KSSJ 235].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

W słowniku historycznym języka słowackiego nie poświadczono odpowiednika formy z sufiksem *-k*. Jedyne wyrazy, spokrewnione z omawianymi leksemami, to *hastopier* i *hazdopier* ‘nietoperz’, występujące w przechowywanym w archiwum „Maticy słowackiej” w Martinie XVIII-wiecznym rękopisie „Poznámky a rady hygienické, prirodopisné, meteorologické, ekonomické”, będącym rodzajem poradnika: *lasica prenasleduge hasdopjerow a hadow; hazdopger znamy gest miš magica, kridla a kužj nohj zrastene*. Leksem zawiera typową dla języka słowackiego nagłosową spółgłoskę *h* [HSSJ I 399].

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

Wyraz *gacek* w znaczeniu ‘nietoperz’ funkcjonuje w języku polskim. Oznacza się go jednak kwalifikatorem „regionalny” [SJP PAN II 1011] lub mający charakter „potoczny” [WSJP PAN]. Brak w języku ogólnopolskim form złożonych, które zwierają ten rdzeń.

⁴² Ludność słowacka pojawiła się tam po 1918 roku i ma charakter napływowy [ASJ I Komentáre 167].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Wyraz nie występuje w słowniku staropolskim, ani w XVI-wiecznym [SSPol; SP XVI]. Pierwsze poświadczenie tego leksemu w języku polskim pochodzi z II poł. XVII w.: *sowy nikczemne i plugawe gacki, co tylko pod miesięczne latają omacki* [Korpus Barokowy].

DIALEKTY POLSKIE:

a) Wyraz *gacek* w znaczeniu ‘nietoperz’ ma szeroki zasięg w gwarach polskich. Ludowe wyobrażenia na temat tego ssaka obrazuje następujące zdanie: *Nietoperz gackiem wśród ludu zwany, powstał z myszy za karę, iż odważył się zgryźć w kościele świecę* [SGP VIII 47–48]. Wyraz *gacek* występuje właściwie wyłącznie w gwarach polskich (południowa Małopolska, część Śląska i część Mazowsza oraz w gwarach sąsiednich). „Słownik gwar polskich” powołuje się m.in. na poświadczenia z Polski południowej: Śląska Cieszyńskiego, Małopolski (Żywiecczyzny, Sądecczyzny, spiskich gwar góralskich na Słowacji), Podkarpacia (Przemyśl, Rzeszów), Lubelszczyzny, Mazowsza, okolic Lwowa [SGP VIII 47–48]. Obecność tej formy potwierdzają także inne słowniki gwarowe, np.: *gacek* ‘nietoperz’ [Karłowicz 1900–1911 II 39; Wronicz 2018 I 101], *gacek* ‘*Plecotus auritus*, nietoperz o dużych uszach’ [Szewczyk 2014: 193].

Znacznie rzadziej pojawiają się inne znaczenia tego leksemu, niezwiązane z nietoperzem, np. *gacek* ‘skórzane obłożenie na końcach kijów cepa’ [SGP VIII 48; Wronicz 2018 I 101] czy ‘kochanek, zalotnik’ [Kąs 2011 I 263].

b) Podobnie jak w gwarach słowackich, w języku polskim również funkcjonują formy złożone typu *gacaperz*, *gacopierz*, które cechuje duża różnorodność. Można tu wymienić np.: *gacoper* (Śląsk Cieszyński), *gacopier* (Cieszyn, Czadca, Liptów w gwarach o polskim pochodzeniu na Słowacji), Bukowina (Rumunia), *gacopierz* (Orawa, Śląsk Cieszyński, okolice Limanowej, Wadowic, Sandomierza), *gacopyr* (Czadca), *gaconietoperz*, *gatopierz* (okolice Wadowic), *gancopierz* (Opolszczyzna), *garcopierz* (Pszczyna) [SGP VIII 50–52].

Podobnie jak na terenie Słowacji, w gwarach polskich sporą grupę stanowią wyrazy z nagłosowym *k*- typu *kacoperz* (także: *katoperz*, *kocoperz*, *kocioperz*⁴³, *korcyperz*, *kocoper*, *kacapierz*, *katopierz*, *kacapierz*, *kacaniemoperz*). Występują m.in. na Opolszczyźnie,

⁴³ Jak widać, niektóre z form powstały wskutek reinterpretacji spowodowanej tzw. etymologią ludową, na którą szczególnie podatne są wyrazy złożone, por. ogólnie znane przykłady, jak *pasorzyt* > *pasožyt*, *miedźwiedź* > *niedźwiedź*. Podobny przykład stanowią prawdopodobnie formy orawskie *hadopier* i *hadopir*. Więcej na temat mechanizmów „etymologii ludowej”, np. [Sobotka 2015: 118].

Lubelszczyźnie, Mazowszu, a na północy sięgają aż do Ziemi Ostródzkiej, Warmii i Mazur [SGP VIII 50–52; Stamirowska 1987–III 115; Steffen 1984: 53].

Rzadkie są natomiast w gwarach polskich przykłady złożzeń **gac-* oraz **-pyrʹ* o odwróconej kolejności. Przykłady znajdujemy w kartotece Słownika gwar polskich np.: dem. *pyrgacek* we wsi Łęki Strzyżowskie (pow. krośnieński) [SGP PANKart].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

Jak zauważa F. Sławski, forma *gacek* obejmuje przede wszystkim płd. Małopolskę, część Śląska i część Mazowsza. Poza Polską wyraz ten jest zrozumiały wyłącznie w dialektach bezpośrednio sąsiadujących z polskim obszarem językowym [Sławski 1952–1982 I 244]. Odpowiednik wyrazu *gacek* znajdujemy także w ukr. dial. *ráцук* ‘Plecutus auritus, Vespertilio’, *záцок* [ESUM I 483, [Sławski 1952–1982: I 244]. Jednakże fonetyka wyrazu, tj. nagłosowe *ɾ* oraz głoska *ʏ*, powstała z połączenia **tj-*, zamiast oczekiwanego *ч* w językach wsch.-słow. (por. ukr. dial. *záчи* ‘spodnie’), uniemożliwia uznanie ukraińskiego wyrazu za rodzimy. Dlatego też autorzy etymologicznego słownika języka ukraińskiego („Етимологічний словник української мови”) traktują wyraz jako pożyczkę z polskiego [ESUM I 483].

ETYMOLOGIA:

Według Sławskiego pol. *gacek* jest skróconą formą złożenia *gacopierz*⁴⁴. Sławski zauważa, że pomimo stosunkowo późnego pierwszego poświadczenia wyrazu⁴⁵, zasięg formy *gaco-* w dialektach polskich świadczy o jej archaiczności [Sławski 1952–1982 I 244].

W jego skład wchodzi psł. leksem **gata* (zob. niżej) oraz rdzeń **-pyrʹ*, związany z pojęciem latania [Sławski 1952–1982 I 244, Bańkowski 2000 I 398]. Prawdopodobnie człon **gatʹ* odnosi się do owłosionych nóg nietoperza (por. pol. dial. *gacek* ‘kapica w cepach, tj. skórzane obłożenie na końcach kijów cepa’ [SGP VIII 47–48]. Kontynuanty *gata* określają zarówno ‘okrycie nóg człowieka’, jak i ‘owłosienie nóg zwierząt’ [SP VII 65–66]. W słowiańskim materiale znajdujemy liczne przykłady użycia kontynuantów tego wyrazu w znaczeniach związanych z piórami lub sierścią pokrywającą nogi zwierząt, np. pol. dial. *gacie* ‘kudły okrywające nogi niedźwiedzia’ [Karłowicz 1900–1911 II 39], ch./s. *zäuhe* ‘pióra na

⁴⁴ Inaczej na ten temat pisze A. Bańkowski sugerując, że nazwy typu *gaco-pierz* są wtórnie utworzone od *gacek* (*gaco-*) [Bańkowski I 398]. Jednak przeszkodę w przyjęciu tej teorii stanowi chociażby geografia wyrazu. O ile *gacek* występuje głównie w Małopolsce i na Podkarpaciu (na co zwraca uwagę sam badacz), o tyle formy złożone w gwarach polskich sięgają o wiele dalej na północ.

⁴⁵ F. Sławski pisze o XVIII w., jednak cytowany powyżej fragment z „Korpusu Barokowego” pochodzi z drugiej połowy XVII wieku.

nogach ptaków’, ‘długa sierść na nogach zwierząt’ [RSAN III: 212–213], bułg. dial. *zàucu* ‘pióra na opierzonych nogach ptaków’ [RBE III 87–88], ros. dawn. *гачи* ‘górna część tylnych nóg u bydła’ [SRJ XI–XVII: IV 13], ros. dial. *zàчу* ‘mechaty zarost na nogach łownych i drapieżnych ptaków’ [SRNG VI 154].

Istotna dla niniejszych rozważań jest obecność we wschodniej części gwar wschodniosłowackich złożań opartych na rdzeniach **gac-* oraz *-*pyrь* o odwróconej kolejności w stosunku do form typu *gacopier*: *perhač*, *šperhač* (*špirhač*), *špirgac*, *špirhañec*, *pirgac*, *pergac*. W realizacji członu **gac-* najczęściej na tym obszarze widać wpływ ukraińskiej fonetyki (*hač-* zamiast oczekiwanego sła. *hac-*). Wyrazy te można zestawić z ukr. *nupřáč* ‘nietoperz, Vespertilio’, ukr. dial. *napřáč*, *nepřáč*, *cnupřáč* ‘ts’ itp.) [ESUM IV 372], łemk. *pergacz* (*prhacz*) ‘nietoperz’ (wieś Komańcza pow. Sanok) [SGP PANKart]. Mając na względzie rozwój dawnego **gatj-* w *zач-* w powyższych przypadkach, ukraińskie formy wydają się rodzime, choć J. Dzendzeliwskij wywodzi wszystkie te wyrazy z dialektów małopolskich⁴⁶ [Дзєндзєлївський 1969: 102–104], co poszerza obszar występowania złożań utworzonych od tych dwóch rdzeni.

Nazwa *gacoperz* może mieć charakter nazwy tabuistycznej. Wanda Budziszewska, powołując się na opinię V. Machka zauważa, że niegdyś nietoperzowi przypisywano możliwość rzucania złych uroków, dlatego posługiwano się nazwami zastępczymi [Budziszewska 1965: 88]. Zdaniem autorki, prezentowane w materiale duże zróżnicowanie nazw może być związane z emocjonalnym stosunkiem do nietoperzy, powodującym tabuizację ich nazw, a w efekcie ich zróżnicowanie.⁴⁷

⁴⁶ J. Dzendzeliwskij uważa, że ukr. formy typu *nupřáč*, dial. *nepřáč* oraz wsch.-sła. *pirgac* są polonizmami i wywodzą się z południowej Małopolski. Przytacza formę *pyrgacek*, pochodzącą z okolic Krosna, sugerując, że powstała ona w drodze kontaminacji od pol. dial. *gacek* oraz drugiego członu wyrazu *niedopyr* (ogpol. *nietoperz*). Autorzy słownika etymologicznego języka ukraińskiego (ESUM) uważają hipotezę o polskim pochodzeniu powyższych wyrazów za mało przekonującą [ESUM IV 372]. Natomiast ukr. dial. *cnupřáč* należy wywodzić ze wsch.-sła. *špirhač*. Wsch.-sła forma ma wywodzić się z wsch.-sła. złożenia *mišperhač* [Дзєндзєлївський 1969: 102–104]. Atlas języka słowackiego (ASJ) przytacza kilka podobnych połączeń wyrazowych, odnotowanych w pojedynczych miejscowościach na terenie wschodniej Słowacji, np. *pirhač miš*, *šperhač miš* [ASJ IV Komentáre 74].

⁴⁷ „Wreszcie stabilność nazw zależała w pewnym stopniu także od czynników emocjonalnych. Dotyczy to używania pierwotnych zdrobnień w nazwach zwierząt domowych, zwłaszcza mniejszych oraz nazw budzących dawniej obawę, których jako tabu nie wolno było wymawiać, stąd dość pośpieszne zastępowanie ich nowymi. Ten ostatni czynnik, aczkolwiek dotyczył tylko pewnej ściśle określonej grupy nazw, godził szczególnie mocno w ich stabilność. Z charakterystycznej dla dawnych stosunków wiary w magiczną wartość nazwy wynikało omijanie tzw. nazwy właściwej i zastępowanie jej przez inną, niekiedy zupełnie odrębną. To stało się przyczyną zróżnicowania nazwy ‘niedźwiedzia’, ‘łasicy’, ‘zmii’, a przede wszystkim ‘nietoperza’.” [Budziszewska 1965: 293–294].

WNIOSKI:

Brak przejścia $g > h$ we wsch.-sła. *gacek*, zasięg ograniczony jedynie do Spiszu i Szarysza – regionów będących pod silnym wpływem języka polskiego oraz brak poświadczeń w innych gwarach wschodniosłowackich skłania do uznania innowacyjnej formy *gacek* za polonizm. Najprawdopodobniej powstała ona w czasach historycznych na obszarze gwar polskich jako forma skrócona od złożenia typu *gacopierz*, skąd później trafiła do gwar wschodniosłowackich. Najbardziej prawdopodobna wydaje się zatem pożyczka z gwar małopolskich.

II.3 ARCHAIZMY SEMANTYCZNE

II.3.1. wsch.-sła. *rucac* ‘rzucać, miotać (np. kamień)’ : pol. *rzucać* ‘ts’

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

Na jednej z map atlasu języka słowackiego omawiane są czasowniki wchodzące w skład pola semantycznego RZUCAĆ (sła. *hadzat*). Na większości terytorium gwar wschodniosłowackich (na Spiszu, Szaryszu, w gwarach abowskich oraz na południu zemplińskich) w znaczeniu tym dominuje leksem *rucac* [ASJ IV 20; ASJ IV Komentáre 40]. Wyraz ten odnotowują także wschodniosłowackie słowniki, np. *rucac* ‘hadzat’ [Buffa 1953 211; Buffa 2004: 244], *rucac še* ‘hádzat’, hádzat’ sebou’ [Buffa 2004 244].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁÓWACKICH:

Według danych zawartych w atlasie języka słowackiego *rucat’* w znaczeniu ‘rzucać, miotać’, poza dialektem wschodniosłowackim, występuje tylko w dwóch punktach, mianowicie we wsi Važec (pow. Liptovský Mikuláš) oraz w miejscowości Vernár (pow. Poprad). Obie wsie bezpośrednio graniczą z obszarem, gdzie występują dialekty spiskie. Na pozostałym obszarze Słowacji badany leksem funkcjonuje w znaczeniu ‘borit’, válat’, búrat’ [ASJ IV 20; ASJ IV Komentáre 40], podobnie, jak np. w słowniku gemerskim: *rúcač* ‘rúcat’, válat’ [Orlovský 1982 290].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁÓWACKICH:

We wschodniej części dialektu wschodniosłowackiego (to jest w gwarach uskich, sotackich i większości zemplińskich) występuje czasownik *metat’*. Funkcjonuje on także w części gwar środkowosłowackich [ASJ IV 20; ASJ IV Komentáre 40].

Podobnie jak w słowackim języku literackim, odpowiednikiem semantycznym w większości gwar jest leksem *hádzať* ‘rzucać, np. kamieniem’. Wyraz ten jest najbardziej rozpowszechniony w dialektach zachodniej i środkowej Słowacji. Występują także inne czasowniki o mniejszym zasięgu, np. *lúčať* ‘ts’ (w południowej części środkowosłowackich dialektów) [ASJ IV Komentáre 40].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Leksem *rúcať* pojawia się w źródłach słowackich od XVII w. zarówno w znaczeniu ‘meniť na zrúcaniny, burat’, *vál’at’ niečo*, jak i ‘hádzať, metať niečo’. Analizowane znaczenie ilustruje następujący przykład: *Theodor stanul gak čarni djabol ku čarownikovi, porwe ho za nohi a ruca o kamen, že doras moski z hlavi a črewa z brucha s neho wipadli*. Poświadczenia tej semantyki znajdujemy w źródłach takich, jak rękopis „Opuscula artis chymicae” z XVII w. oraz w XVIII-wiecznych tekstach takich, jak „Sermones Jasov.” oraz „Kamadulský slovník” czy w kazaniach D. Mokoša [HSSJ V 187]. Obecność badanego znaczenia w tych źródłach może wskazywać na jego pierwotnie szerszy zasięg, który wykraczał poza obszar wschodniej Słowacji. Oprócz tego w słowniku historycznym występuje także czasownik *rútit’* poświadczony od XVIII w. w znaczeniu ‘hodit’, *vrhnuť niekoho, niečo, niekam* [HSSJ V 199].

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

W słownikach literackiego języka słowackiego podstawowe znaczenie słowa *rúcať* to ‘meniť na zrúcaniny, vál’at’, *búrat’ rúcať mestá, hradby, domy* [SSJ III 888; KSSJ 389]. Oprócz tego występuje również znaczenie ‘hádzať, vrhat’’. Przykłady ilustrujące użycie wyrazu mają jednak charakter przenośny – *rúcať hanbu na niekoho*, ‘ohovarat’ ho’ [SSJ III 888]. Ponadto semantyka ta wydaje się rzadka, brak znaczenia ‘rzucać’ w krótkim słowniku języka słowackiego [KSSJ 389]. Także słownik M. Kálala notuje formę *rúcať (sa)*⁴⁸ wyłącznie w znaczeniu ‘bořiti (se)’ [Kálal 1924: 587].

W SSJ czasownik w formie zwrotnej *rúcať sa* oznacza ‘rozpadávať sa’: *zámky sa rúcaju* oraz ‘padať dolu’: *skaly sa rucali, vodopád sa rúca zo skaly* [SSJ III 888]. Słownik Kálala przytacza oprócz tego derywaty *ruc* ‘úder, rána’ i *rucaci* ‘nápadaný’ [Kálal 1924: 587].

Natomiast za bezpośredni odpowiednik znaczeniowy wsch.-sła. *rucac* oraz pol. *rzucać* we współczesnym języku słowackim można uznać czasownik *hádzať* (np. *kamene*) [ASJ IV: 20, ASJ IV Komentáre: 40].

⁴⁸ Źródłem, z którego zaczerpnięto ten przykład był *Česko-německý slovník* F. Kotta, z którego autor wyekscerpował wyrazy odbiegające od języka czeskiego, stanowiące jego zdaniem część leksyki słowackiej.

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

W języku pol. leksem *rzucać* występuje w podstawowych znaczeniach ‘szybkim ruchem nadawać przedmiotowi pęd, powodować jego chwilowy lot w powietrzu (lub spadanie w dół); ciskać, miotać; uderzać kim o co’. Obecna jest również forma zwrotna czasownika *rzucać się / rzucić się* ‘gwałtownym ruchem zrywać się z miejsca i skakać w dół; zerwawszy się z miejsca, kierować się dokąd pośpiesznie, pędem; wykonywać gwałtowne ruchy; miotać się, ciskać się’ [SJP PAN VII 1488–1492].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Czasownik *rzucać* (*rzucać się*) był obecny już w języku staropolskim, gdzie był definiowany w sposób następujący: ‘szybkim, silnym ruchem nadawać czemuś pęd, ciskać, miotać, iacare’. Pojawia się już w zabytkach takich, jak „Psałterz floriański” czy „Psałterz puławski” [Słownik stpol. VIII 104]. Od XV w. notowane są również formy *rzucić* o analogicznym do powyższego znaczeniu (najczęściej w formach z przedrostkami: *odrzucić*, *podrzucić*, *wrzucić*, *zrzucić*) oraz *rzucić się* ‘zerwawszy się z miejsca, ruszyć pośpiesznie podskoczyć’ [Słownik stpol. VIII 105–106].

DIALEKTY POLSKIE:

Słownik Karłowicza przytacza następującą definicję leksemu *rucać*: ‘rzucać’, *rzucać się* ‘miotać się’. Jako przykład użycia podaje frazę: *rzucá się jak Pietrowa mać* (o srożącym się) [Karłowicz 1900–1911 V 68, 92]. Poświadczenia użycia leksemu *rzucać* w kartotece SGP pochodzą z całej Polski. Można tu wymienić np. *rzucać* ‘ciskać’, zapisane m.in. w miejscowościach: Stare Jabłonki (pow. Ostróda), Siemień (pow. Parczew), Górzno (pow. Garwolin), Kramsk (pow. Konin), Okalina (pow. Opatów), Facimiech (pow. Kraków), Jurgów (Spisz), ‘porzucać, zostawiać’ – Hrud (pow. Biała Podlaska), ‘tracić’ – Łąka (pow. Rzeszów) itd.

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŃNIE:

Badane formy pol. *rzucać*, sła. *rúcat’* oraz wsch.-sła. *rucac* wywodzą się z wcześniejszego **rútjati / rutjati*⁴⁹, stanowiącego iteratywum od występującego na całej Słowiańszczyźnie **rútiti / *rutiti* [Boryś 2005: 536; Králik 2015: 516].

⁴⁹ W dialekcie wschodniosłowackim stwardnienie miękkiego *ř* nastąpiło później niż w pozostałych gwarach słowackich [Novák 1980: 230–231]. Być może zatem na terenie wschodniej Słowacji mogła występować forma **rútjati* wspólna dla wsch.-sła *rucac* oraz pol. *rzucać*. Szczegółowo o procesie depalatalizacji miękkiego *ř* w

Kontynuanty czasownika wielokrotnego są znacznie rzadsze niż te nawiązujące do **rūtiti / *rutiti*. Poza językami słowackim i polskim jego kontynuanty występują wyłącznie w gwarach wałaskich na pograniczu czesko-słowackim: *řucat' sa* ‘hnát se, řítit se’ [Kazmír 2001: 312].

ETYMOLOGIA:

Odpowiedniki badanych wyrazów wywodzą się z trzech wariantów rdzenia, mianowicie **rūt- / *rut- / *rqt-*, które zrekonstruować można jako psł. **rūtiti / *rutiti / *rqtiti*⁵⁰. Wszystkie te formy pochodzą od pie. **reu-t- / *rou-t / *run-t-*. Są one rozszerzeniem pie. **reu-* ‘kopać, ryć’. Badacze łączą te wyrazy z rodzinami **ryti, *r̥vati* (podobnie pol. *ryć, rwać*, śl. *rvať*)⁵¹. W. Boryś rekonstruuje dla badanych czasowników znaczenie ‘miotać, ciskać, rzucać; burzyć, rozwalać’ [Boryś 2005: 536; Králik 2015: 516; Machek 1957: 436; Sławski 2011 (1945): 296–298; Bezlaj 1976–2007 III 210–211].

Wśród kontyuantów psł. *rūtiti* można wymienić np. pol. *rzucić (się)*, czes. *řítiti se* ‘prudce, střemhlav padati s výše dolů; hnáti se prudce vpřed’; ‘rozpadávati se trosky, hroutiti se bořiti se’; ‘prudce vrhati, hnáti’ [Přír. slov. IV: 1164], ros. dial. *рjоtитъ* ‘толкать, пихать что-либо; совать, вкладывать внутрь’ [SRNG XXXV 328].

Kontyuant formy **rutiti* (z twardym *r*) to np. śl. *rútít' sa*, które słowniki objaśniają jako ‘prudko, s veľkým hukotom padať z výšky nadol; hnať sa, utekať prudko vpred; rozpadávať sa, rúcať sa’ [SSJ III 895–896]. Jedynie w formie prefigowanej, oznaczonej jako rzadka i ekspresywna, znajdujemy semantykę związaną z rzucaniem: *vrútít'* ‘prudko vsotít', vhodít'’. Słownik ilustruje użycie wyrazu przy pomocy frazy: *Mamka ho schytí za plece a jedným trhnutím vrúti ho do izby* [SSJ V 179]. Kontynuanty tej formy występują ponadto w moraw. *rútít sa* [Bartoš 1906: 368], śl. dial. *rutíti, retíti* ‘verletzen’ [Pleteršnik II: 446], bułg. dial. *рyтя* ‘burzyć, rozwalać, zwalać’ [RBKE III 127], ros. *рyтjмъ* [Vasmer III: 533; Boryś 2005: 536].

WNIOSKI:

języku słowackim i realizacji w tych miejscach twardego *r* pisze L. Novák w pracy pt. „K najstarším dejinám slovnského jazyka” [Novák 1980: 226–241].

⁵⁰ F. Sławski zauważa, że zarówno oboczność samogłoski twardej, jak i miękkiej ma wiele analogii w językach słowiańskich i indoeuropejskich. Podobnie występowanie dwóch wariantów rdzenia *u* i *o* jest pospolitym zjawiskiem na Słowiańszczyźnie [Sławski 1945: 297].

⁵¹ Inaczej na temat etymologii wyrazu wypowiada się B. Мартынов por. [Мартынов 1968: 70 – 71].

Na podstawie dostępnego materiału można stwierdzić, że iteratywna forma **rutjati* / **rutjati* występuje wyłącznie na obszarze polskim i słowackim oraz w części gwar morawskich. Na obszarze wschodniosłowackim wyraz *rucac* odznacza się unikalnym na tle innych gwar słowackich znaczeniem ‘rzucać, miotać (np. kamień)’, zbieżnym z semantyką występującą w języku polskim.

I.4. INNOWACJE SEMANTYCZNE

II.4.1 wsch.-sła. *cma* ‘nocny motyl’ : pol. *ćma* ‘nocny motyl’

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

Obecność wyrazu *cma* w znaczeniu ‘nocny motyl’ w gwarach wschodniosłowackich potwierdza leksykon M. Kálala [Kálal 1924: 60]. Zakres występowania tego znaczenia, według *Atlasu języka słowackiego*, to przede wszystkim ziemia szaryska w punktach takich, jak: Hrabovec, Abrahámovce, Malcov (pow. Bardejov), Marhaň (pow. Giraltovce), Ľutina (pow. Sabinov), Sedlice (pow. Prešov) [ASJ IV 87; ASJ IV Komentáre 79]. Obecność tego znaczenia w gwarze szaryskiej potwierdza również słownik F. Buffy – *cma* ‘nočný motýl’ [Buffa 2004: 40]. Występowanie wyrazu w gwarach wschodniosłowackich dokumentuje także kartoteka słownika gwar słowackich, np. *cma* ‘nočný motýl’: *v noci za svetlom leci cma* (miejscowość Dlhá Lúka, pow. Bardejov) [SSN Kartoteka].

Derywaty utworzone od tej nazwy sięgają dalej na południe, na tereny byłego Komitatu Abowskiego. V. Važný odnotowuje występowanie form *cma-cmu* w miejscowości Kecerovský Lipovec (na północ od Koszyc, pow. Košice-okolie), *cmota* w Barce na południowy wschód od Koszyc (dziś część miasta), *cmak* w punktach Kostol’any na Hornádom Malá Vieska, Sokol’ (pow. Košice-okolie), a w wysuniętym najdalej na północ Kysaku używa się nazwy złożonej *cmava noc* (obok synonimicznego *šmertka*) [Vážný 1955: 72–73].

Poza wskazanymi punktami reprezentującymi gwarę szaryską i okolice Koszyc oraz wsiami góralskimi na Spiszu znaczenie ‘nocny motyl’ nie występuje. Brak oddzielnego hasła *cma* w słowniku gwar słowackich (SSN)⁵². Znaczenia ‘nocny motyl’ nie uwzględnia w swoim słowniku O. Halaga [Halaga 2002 I 173].

Etymologiczny odpowiednik og-sła. *tma* oznaczający ‘ciemność’ w wariacie fonetycznym z nagłosowym *c* ma szerszy zasięg. Sięga daleko na południe. Potwierdza to

⁵² Być może autorzy uwzględnią znaczenie ‘nocny motyl’ przy opracowaniu hasła *tma* w kolejnym tomie.

słownik słowackiej wyspy językowej na terenie Węgier *cma cmavi* 'ciemność', jako synonim *tma*; *po tme bi tam trafil* [Sipos 1958: 238, 307].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁOWACKICH:

Wyraz *cma* (także w obocznych formach *čma*, *cmota*) w znaczeniu 'nocny motyl' występuje także na Spiszu. Są to jednak przede wszystkim miejscowości, w których używa się gwar góralskich: Ždiar (pow. Kieżmark), Lechnica (pow. Spišská Stará Ves) oraz Jarabina (pow. Stará Ľubovňa) w większości zamieszkała przez Rusinów [ASJ IV 87; ASJ Komentáre 79].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

Poza badanym leksemem w gwarach słowackich używa się nazw takich jak: *psota*, *śmrt'*, *bosorka*, *striga* [ASJ IV 87].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Forma dialektalna *cma* jest udokumentowana w HSSJ jednorazowo w rękopisie z XVIII w. Sermones Jasov.: *wy po cme kracate a we cmach choczte* [HSSJ VI 64]. Wśród wielu poświadczeń literackiej formy *tma* brak przykładów z semantyką 'nocny motyl'. Wszystkie cytaty wskazują na znaczenie 'ciemność, mrok', np. z XVII w.: *hwezdy swetlem swjm tmj oswecowaly*, albo przenośnie 'niewiedza, nieświadomość; błędne mniemanie': *ktery mluwi že gest w swetle a bratra swego nenawidi, we tmach gest* [HSSJ VI 64].

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

W języku ogólnosłowackim używa się określenia *nočný motýl*.

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

W języku polskim leksem *ćma* jest ogólnie przyjętym określeniem nocnego motyla [np. WSJP PAN].

DIALEKTY POLSKIE:

Pol. dial. *ćma* 'nocny motyl' ma zasięg ogólnogwarowy. Badacze powołują się na poświadczenia śląskie (okolice Pszczyny, Gliwic, Strzelców Opolskich, Kluczborka, Czeski Cieszyn), małopolskie (okolice Dąbrowy Tarnowskiej, Buska Zdroju), podlaskie (okolice Białej Podlaskiej, pow. siemiatycki). Autorzy „Słownika gwar polskich” określają wyraz w tym znaczeniu jako ogólnogwarowy [SGP V 278]. Odpowiednik występuje także w języku kaszubskim [SGP V 278; Sychta 1967–1976 VII 35].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

W staropolszczyźnie leksem w znaczeniu ‘ciemność’, ‘cień’, ‘wielkie mnóstwo’ występuje od XV wieku. Brak jednak znaczenia ‘nocny motyl’ zarówno w tym okresie rozwoju języka, jak i w polszczyźnie XVI wieku [SStp I 438; SP XVI: IV 379–380]. W dostępnym materiale pierwsze określenia nocnego motyla przy pomocy tej nazwy pojawiają się w nowszych zapisach, np. w słowniku Lindego czy Słowniku wileńskim [Linde 1854–1860 I 317; SWil. 173].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

Nie udało się odnaleźć kontynuantów psł. **tьma* w znaczeniu ‘nocny motyl’ poza językiem polskim oraz częścią gwar wschodniosłowackich.

ETYMOLOGIA:

Wyraz wywodzi się z psł. **tьma*, a jego pierwotne znaczenie to ‘ciemność’, czego odzwierciedlenie znajdujemy w kontynuantach wyrazu w poszczególnych językach słowiańskich, np. czes. *tma* ‘ciemność’, ros. *тьма* ‘mrok, zmierzch, ciemność’, ukr. *тьма* ‘глибока, суцільна темрява’, scs. *тьма* ‘ts’. Takie znaczenie było już obecne w okresie wspólnoty bałto-słowiańskiej, na co wskazują odpowiedniki w językach bałtyckich: łot. *tima* ‘ciemność’, a niewykluczone, że jest nawet praindoeuropejskie, por. stind. *támas* ‘ciemność, zmrok’ [Sławski 1952–1982 I 133; Boryś 2005: 106].

WNIOSKI:

V. Vážný w pracy poświęconej nazwom motyli w gwarach słowackich („O jménech motýlu v slovenských nářečích”) uwzględnia także polską i wschodniosłowacką nazwę nocnego motyla – pol. *ćma*, wsch.-sła. *ema* – oraz utworzone na gruncie wschodniosłowackim derywaty *emota*, *emotka*, *emak*. Jego zdaniem, wschodniosłowacka *ema* może być zarówno polonizmem, jak i jednym ze wspólnych zjawisk leksykalnych łączących dialekty wschodniosłowackie z językiem polskim. Znaczenia powyższych leksemów są związane z pojęciem: ‘stworzenie, które żyje w nocy’. Wspomniany przez badacza, nieodmienny derywat *ema-emu* (występujący w północnej części ziemi koszyckiej) stanowi interesujący obiekt analizy [Vážný 1955: 72–73]. Według V. Vážnego zabieg polegający na podwojeniu lub reduplikacji sylab w nazwach motyli jest bardzo archaiczny, choć wciąż produktywny i często spotykany w językach indoeuropejskich, np. łac. *papilio*, anglosas. *fifoldora*. Miał on na celu

dźwiękonaśladowcze oddanie rytmicznego trzepotania skrzydeł motyla w locie [Vážný 1955: 33, 56].

Nazwa motywowana pojęciem ciemności nawiązuje do wielu określeń ćmy w językach słowiańskich, których podstawą jest pojęcie: noc⁵³. Rozwój semantyczny psł. **tъma* w kierunku ‘nocny motyl’ ma bardzo ograniczony zasięg. Poza językiem polskim znaczenie to występuje jedynie we wspomnianej już części gwar wschodniosłowackich oraz na Łemkowszczyźnie *цъма* ‘нетля, невеликий нічний метелик’, co zapewne można tłumaczyć wpływem gwar polskich [Верхратский 1902: 480; Турчин 2011: 336; Budziszewska 1965: 317].

Za opisaną wyżej zmianą semantyczną kryje się zapewne funkcja wartościująca, mająca na celu wyrażenie negatywnego stosunku użytkowników języka do tego owada, często łączonego z niesprzyjającymi człowiekowi siłami nadprzyrodzonymi.

Na podstawie dostępnego materiału słownikowego można dojść do wniosku, że wyobrażenia Słowian na temat nocnego motyla miały istotny wpływ na nazewnictwo oraz semantykę. V. Vážný [1955: 72–73] odnotowuje fakt, że leksem *cma* należy do grupy określeń nocnych motyli silnie związanych z demonicznymi wyobrażeniami o ciemności i nocy.

Wyrazem tego są znaczenia takie jak ‘mara, duszka, przeszkoda’ [Linde 1854-1860 I 317; SWil. 173]. O związkach nazw motyli z wierzeniami w umiejętność materializacji złych duchów pod postacią motyli, występującymi wśród wielu ludów (nie tylko indoeuropejskich), piszą szczegółowo V. Vážný i W. Budziszewska w cytowanych powyżej pracach [Vážný 1955: 58–96, Budziszewska 1965: 152–153]. Podobnie deprecjonujący charakter mają inne liczne nazwy ciem, między innymi w gwarach słowackich, takie jak: *bosorka, psota, striga, śmrt’* [ASJ IV 87].

II.4.2. wsch.-sła. leksem *skurka (skura) / skorka* : pol. *skórka*

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

Na jednej z map atlasu języka słowackiego przedstawiono zróżnicowanie leksykalne dotyczące określeń kozucha na mleku (sła. *koža* (na mleku) ‘hustý povlak na varenom mlieku’). Na terenie wschodniej Słowacji dominuje leksem *skura*, wymiennie z postacią deminutywną

⁵³ Szereg wyrazów mających taką motywację wymienia W. Budziszewska w pracy „Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej”, np.: pol. *nocny motyl*, ros. *ночная бабочка*, pol. *zanocnica, nocnica* zool. (noctua) ‘owad łuskoskrzydły z rodziny nocniówek’, kasz. *nocńica* ‘ćma’, głuź. *zanócnica* ‘ts’, czes. *zаноčnice* (według Jungmanna polonizm) [Budziszewska 1965: 152–153; Jungmann 1835–1839 V 511].

skurka. Wyraz ten na niemalże całym terenie wschodniej Słowacji jest używany w znaczeniu ‘gęsta powłoka na ugotowanym mleku, kozuch’. W powyższym znaczeniu jest poświadczony we wszystkich gwarach wschodniosłowackich (w spiskich, szaryskich, abowskich, zemplinskiach, sotkackich i uskich).

Obok najbardziej rozpowszechnionych form z wokalizmem *u*, w gwarach Słowacji wschodniej można spotkać także postaci z samogłoską rdzenną *o*. Najczęściej jest to deminutivum *skorka*. Poświadczona jest w Abowie w miejscowościach: Košická Nová Ves, Košická Belá (pow. Košice) i w Szaryszu: Bretejovce (pow. Prešov).

Obok powyższych form w niektórych gwarach wschodniosłowackich występuje również postać *skvora*, która jest prawdopodobnie kolejnym ogniwem rozwoju fonetycznego *skora > skvora > skvora*⁵⁴. Przykłady powyższego wokalizmu znajdujemy w gwarach spiskich, np. w miejscowościach Richnava i Jaklovce (pow. Gelnica), abowskich, np. Paňovce (pow. Moldava) i Rankovce (pow. Košice), szaryskich, np. Bretejovce (pow. Prešov). Postać deminutywna *skvorka* występuje także w gwarach abowskich – Rudník (pow. Moldava) oraz szaryskich – Sedlice (pow. Prešov) [ASJ IV: 276; ASJ IV Komentáre].

Obecność wyrazu w tym znaczeniu potwierdzają również słowniki gwar wschodniosłowackich, np. w słowniku szaryskim F. Buffy leksem *skura*⁵⁵ jest m.in. definiowany jako ‘povlak’: *skura na mlíku* [Buffa 1953: 187; Buffa 2004: 251; Bilčíková 1998: 168].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁOWACKICH:

Forma *skorka* jest poświadczona w gwarach góralskich na Spiszu w miejscowościach Ždiar (pow. Kežmarok) i Lechnica (pow. Spišská Stará Ves) oraz w zamieszkałej w większości przez Rusinów Jarabinie (pow. Stará Luboňňa). W niektórych gwarach rusnackich pojawia się postać *skirka* z regularnym dla języka ukraińskiego przejściem *o > i* w tej pozycji (por. dial. *zópa : zípka*), np. Ladomirová (pow. Svidník) [ASJ IV: 276; ASJ IV Komentáre 187].

Postać z labializacją *skʷorka* występuje w słowackich gwarach górnej Orawy, w miejscowościach takich, jak Lomná, Zubrohlava, Lokca (pow. Namestovo) oraz Čimhová

⁵⁴ Recenzent artykułu na ten temat, sugerował, że powyższa zmiana najprawdopodobniej pojawiała się pod wpływem rozszerzenia się hipotetycznej postaci gemerskiej (na co mogłyby wskazywać kontynuanty, które występują w okolicach Rožniawy z rozwojem **ō > vo > va*). Na obszarze Gemeru leksem ten nie występuje w omawianym znaczeniu [Pogwizd 2019].

⁵⁵ Podstawowe znaczenie wyrazu to ‘koża’ [Buffa 2004: 251].

(pow. Trstena) [ASJ IV: 276; Komentáre 187]. Trzeba odnotować, że wymienione miejscowości bezpośrednio graniczą z terenem zamieszkałym przez ludność góralską.

Wyrazy *skura* i *skurka* spotyka się także w gwarach kysuckich, np. Raková (pow. Čadca), Horný Vadičov, Riečnica, Klubina (pow. Kysucké Nové Mesto), Terechová (pow. Žilina) [ASJ IV: 276; ASJ IV Komentáre 187].

Podsumowując, poza obszarem wschodniej Słowacji wyraz występuje tylko w północnej części gwar środkowo- i zachodniosłowackich i tylko w punktach pozostających w bliskim sąsiedztwie z gwarami góralskimi o polskiej proveniencji. Na południe od pasa ciągnącego się wzdłuż granicy z Polską słowo w omawianym znaczeniu nie jest znane.

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

W niektórych miejscach we wschodniej Słowacji używa się wyrazów: *blana* i *šupa*. W środkowej i zachodniej Słowacji kożuch na mleku nazywa się za pomocą leksemów *koža* (*koža na mlieku*), *kožka*, *škarup* [ASJ IV ASJ IV: 276; Komentáre 187].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Słownik historyczny języka słowackiego odnotowuje wyraz *skura* w znaczeniu ‘skóra’ (og.-sła. ‘koža’) (XVIII w.). Poświadczenia deminitivum *skurka* mają charakter lokalny i pochodzą wyłącznie z terenów wschodniej Słowacji: *abi od kasdeho zagaca, gdis do cudzich kraginach sa vinasugu, na tricatkach 15 grajcaru placene bili, gezli ale bez skurky se vinjesu zlateho stvarta platit sa bude* (Levoča 1785); *wesmy zaludek kury a ten zaludek ocist, skurku tu day krawe* (Receptár gemerský z XVIII w.) [HSSJ V 280]. Brak w źródłach historycznych badanego znaczenia ‘kożuch na mleku’.

Powyższy słownik odnotowuje również leksem *skôra* ‘koža, kožušina’, poświadczony w XVIII w. na terenie Słowacji Wschodniej. Autorzy uważają powyższy wyraz za polonizm [HSSJ V 272]

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

We współczesnym słowackim języku literackim brak leksemów *skura* (*skurka*) / *skôra* (*skorka*). W badanych znaczeniu używa się leksemu *koža* (na mleku).

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

Współczesne słowniki polskiego języka literackiego nie podają znaczenia ‘kożuch na mleku’. Odnotował je „Słownik warszawski” na początku XX w.: pol. *skôra*, *skórka* ‘kożuch, kożuszek na mleku’, powołując się na słownik Lindego [SW VI 170].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

W języku staropolskim wyrazy *skóra* ‘zewnętrzną powłoką okrywająca ciało ludzi i zwierząt’, ‘kora drzewa’, ‘przypieczona powłoka chleba’ i dem. *skórka* ‘zdjęta skóra, małych zwierząt, najczęściej wyprawiona’, ‘błonka jaja lub orzecha znajdująca się pod twardą skorupą’ są notowane już od końca XIV w. [SStpol 250–252]. Wyraz *skóra* / *skórka* w znaczeniu ‘kożuch na mleku’ poświadcza słownik Lindego [Linde 1854–1860 V 291].

DIALEKTY POLSKIE:

Brak znaczenia ‘skórka na mleku’ w słowniku Karłowicza [Karłowicz J. 1900–1911]. W materiałach kartoteki Słownika gwar polskich poświadczenia znaczenia ‘kożuch na mleku’ w gwarach polskich występują na wschodzie Polski, np. Krzczonów, Giełczew (pow. Lubelski), Wiszniów (pow. Hrubieszów) [SGP PANKart].

Omawiane znaczenie znajdujemy także w „Słowniku gwar małopolskich” – *skórka* ‘ts’ *skórka na mlyku sie wybila* (północno-wschodnia część gwar małopolskich) [Wronicz 2018 II 82] oraz w słowniku gwary orawskiej [Kąs 2011 II 335].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

Słowo ma kontynuanty we wszystkich częściach słowiańszczyzny, np. czes. daw. *skora* ‘kora’, głuź. *skora*, dłuź. *skóra*, *škóra*, sło. *skóra skórja* ‘kora’ [Vasmer III 650]. W języku staroruskim wyraz *скопа* ‘skóra’ jest notowany już od XII w. w „Powieści minionych lat” („Повѣсть временныхъ лѣтъ”) [SRJ XI–XVII: XXIV 235].

ETYMOLOGIA:

W. Boryś wywodzi polski wyraz *skóra* od psł. **skora* ‘skóra, kora, powłoka’. Wyraz jest spokrewniony z lit. *skarà* ‘chusta’, łot. *skara* ‘szmata’. Wywodzi się od pie. **(s)ker-* ‘ciąć’. Pierwotne znaczenie wyrazu stanowiłoby zatem ‘to co się odcina, oddziela, obłupuje’ [Boryś 2005: 553].

Cześć badaczy tłumaczy obecność postaci z wokalizmem *u* wpływami polskimi, np. autorzy etymologicznego słownika języka ukraińskiego wywodzą ukr. postać *укýпа* od pol. *skóra* (por. strus. *скопа*) [ESUM VI 436, por. także Vasmer 1964–1973 IV 451; Machek 1957: 447]. Jednak obecność w językach słowiańskich form takich, jak śrdk.-sła. *škurát*, *škurák*, *škurlát* ‘wymię kozy lub owcy’ [ASJ IV 125], *škurák* / *škurát* ‘wymię’ [Orlovský 1982: 333], ros. dial. ural. *скүпá* ‘kora drzewa’ [SRNG XXXVIII 190], ukr. *укýпа*, ros. ukr. *укурпáт* itd.,

może skłaniać do przypuszczenia, że są one kontynuantem dawnego wariantu z samogłoską *u* w rdzeniu [Zob. Черных 1994 II 416–417]. Chronologia wyrazów z wariantem rdzenia *skur-*, pojawiającego się w antroponimie *Прокофий Зиновьевич Скурат Станишев* [Веселовский 1974: 292], poprzedza zatem zmianę $\bar{o} > \acute{o}$ w języku polskim⁵⁶. Prawdopodobnie zatem wydaje się, że na obszarze Słowacji wschodniej (podobnie jak w językach wschodnich Słowian) współistniały obie formy rdzenia **skor-* oraz **skur-*.

WNIOSKI:

Występowanie oboczności w rdzeniu **skor-* / **skur-* w gwarach wschodniosłowackich koresponduje z obszarem wschodniosłowiańskim. Natomiast zaprezentowana tu semantyka wyrazu zdaje się wskazywać na związki z językiem polskim, a konkretniej z gwarami małopolskimi, gdzie to znaczenie jest najlepiej udokumentowane. W dostępnym mi materiale słownikowym nie udało się znaleźć podobnego rozwoju znaczeniowego kontynuantów psł. **skora* ‘kożuch na mleku’ w innych językach słowiańskich, choć wydaje się on dość naturalny.

II.4.3. wsch.-sła. jarec ‘jęczmień’ : pol. dial. *jarzec* ‘ts’

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

W „Atlasie języka słowackiego” została przedstawiona mapa ilustrująca zróżnicowanie określeń jęczmienia (*Hordeum sativum*). Przez terytorium Słowacji przebiega izoleksa dzieląca ten obszar na strefę występowania leksemu *jarec* oraz część, w której używa się wyrazu *jačmeň*. Linia ta przebiega przez dialekty środkowosłowackie. Leksem *jarec* występuje powszechnie w całej wschodniej Słowacji [ASJ IV 74; ASJ IV Komentáre 71].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH ŚLÓWACKICH:

Zasięg wyrazu obejmuje część gwar środkowosłowackich, graniczących z obszarem wschodniej Słowacji. Są to gwary gemerskie, novohradzkie, zwoleńskie z najdalej na zachód wysuniętym punktem Hronec (pow. Brezno) oraz liptowskie, gdzie miejscowość Smrečany (pow. Liptovský Mikuláš) stanowi najdalej wysunięty punkt w kierunku północno-zachodnim.

⁵⁶ Datowanie tego zjawiska stwarza trudności. Problem tej zmiany fonetycznej w polszczyźnie szczegółowo opisuje H. Koneczna. Autorka zauważa, że sporadyczne zapisy *ó* ścieśnionego jako *u* pojawiają się dość wcześnie, np. *wołuw* (1400 r.), *ubustwa* (1459 r.), *slub* ‘żłób’ (1472r.). Mogą one wskazywać, że jeszcze w czasie istnienia iloczasu w języku polskim wymowa *ó* pochylonego mogła zbliżać się do *u*. Pomimo tego rymy *ó* z *u* weszły na trwałe do poezji dopiero w drugiej połowie XIX-ego wieku. Nie bez znaczenia w przebiegu tego procesu była wymowa kresowa [Koneczna 1965: 101–102].

W sąsiednich gwarach orawskich funkcjonuje leksem *jačmeň* [ASJ IV 74; ASJ IV Komentáre 71].

Taki zasięg geograficzny znajduje potwierdzenie w dostępnym słownikowym materiale dialektalnym [SSN I 716; Buffa 1953: 160 (Dlhá Lúka); Orlovský 1982: 122 (Gemery), Matejčík 1975: 87 (Novohrad)]. J. Stanislav dokładnie omawia geografie wyrazu w gwarach liptowskich, gdzie przebiega granica pomiędzy badanym leksem a synonimicznym w stosunku do niego słowem *jačmeň*. Autor tłumaczy obecność słowa *jarec* w gwarach środkowosłowackich wpływem gwar wschodniosłowackich, wynikającym z dawnego osadnictwa przybyszów ze wschodu [Stanislav 1932: 37, 68–69].

W gwarach góralskich występuje forma *jaržec* [ASJ IV 74; ASJ IV Komentáre 71].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

W pozostałych gwarach słowackich używa się wyrazu *jačmeň*.

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Wyraz *jarec* jest notowany w źródłach historycznych od II poł. XVII w. Występuje jako określenie gatunku zboża ‘jačmeň, Hordeum’, poświadczony w dziele Komenskigo, wydanym w 1685 roku w Lewoczy oraz w Receptarzu Osturniańskim (Receptár osturniansky). Ponadto leksem występuje w funkcji nazwy kolektywnej służącej określeniu ziarna jęczmienia. Poświadczenia pochodzą ze wschodniosłowackiej Hranovnicy (pow. Poprad) oraz Bytčy (dzisiaj miasto powiatowe w okolicach Żyliny) [HSSJ I 515]. Poza miastem Bytča wszystkie zapisy pochodzą zatem z terenu wschodniej Słowacji.

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

Leksem *jarec* ‘żyto’ nie zalicza się do słownictwa współczesnego języka literackiego. Co prawda, figuruje w słowniku M. Kálala, ale autor ten uwzględnia zarówno słownictwo literackie, jak i gwarowe [Kálal 1924: 217]. W słowniku języka słowackiego z II po. XX w. oznaczony jest kwalifikatorem „gwarowy” [SSJ I 632].

DIALEKTY POLSKIE:

W języku polskim *jarzec* ‘jęczmień jary’ jest wyrazem gwarowym, pojawia się również w słownikach polszczyzny literackiej z odpowiednimi kwalifikatorami. Uwzględniają go np. autorzy „Słownika wileńskiego”, określając go jako wywodzący się z gwary podhalańskiej [SWil I 431]. Odnotowuje go w swoim leksykonie także W. Doroszewski, zamieszczając następujące zdanie ilustrujące użycie wyrazu: *dotychczas uprawia się jeszcze ciągle owies, jęczmień czyli po góralsku jarzec, ziemniaki, len* [SJP PAN III 328]. „Słownik gwar

małopolskich” również podaje leksem *jarzec* w znaczeniu ‘jęczmień’ (w *Kubinie kupowali kukurydzę, mąkę, jarzec, krupy*) i określa zasięg wyrazu jako pld.-młp. [Wronicz 2018 I 126]. Poza Podhalem, z którym to regionem wyraz jest najczęściej kojarzony, występuje on także w innych gwarach Małopolski. Na zachodzie leksem sięga po Żywiecczyznę, gdzie mianem tym określa się ‘zboże jare’ [Nowak 2012: 126]. J. Kaś wspomina o tym wyrazie w „Słowniku gwary orawskiej”. Autor podkreśla jednak, że często bywa on odbierany jako niewywodzący się z Orawy, a mający podhalańską proveniencję. Jako synonim podaje wyraz *jyncmiyń* [Kaś 2011 I 373]. Leksemu *jarzec* używa się także w gwarach Zamagurza Spiskiego po obu stronach granicy (np. w Niedzicy, Trybszu, Jurgowie, Lendaku). Jest znany również w gwarach górali pienińskich i gorczańskich [SGP PANKart; Korpus Spiski], występuje na Sądeckczyźnie, zarówno w narzeczu Czarnych Górali (*jarzec* ‘jęczmień’), jak i u Lachów w wyspecjalizowanym znaczeniu ‘mieszanka owsa i jęczmienia jarego’ [Łomnicka-Dulak 2018: 97; Szewczyk 2014: 240]. Warto zauważyć, że zasięg leksemu rozciąga się dalej na północ. Według danych zawartych w kartotece SGP, można tu wymienić m.in. Mszanę Górna, Limanową, Iwkową [SGP PANKart]. O. Kolberg, w publikacji poświęconej etnografii bliskich okolic Krakowa, zamieszcza przysłowie: *Lepszy wróbel w garcu (garku) – niż przepiórka w jarcu (w zbożu jarem)* [Kolberg 1871–1875]. Na powyższe źródło powołuje się w swoim słowniku J. Karłowicz, sugerując, że Kolberg błędnie zinterpretował znaczenie (‘zboże jare’ zamiast ‘jęczmień’) [Karłowicz 1900–1911 II 236].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

W określeniu zasięgu występowania kontynuantów psł. **jarьcbь* o znaczeniu ‘jęczmień, Hordeum’ na Słowiańszczyźnie bardzo pomocna jest mapa przedstawiająca zróżnicowanie nazw jęczmienia w językach słowiańskich opublikowana w OLA („Общеславянский лингвистический атлас”). Wśród języków zachodniosłowiańskich omawiane słowo występuje jedynie na terenie Małopolski oraz wschodniej Słowacji. Obecność wyrazu w językach południowsłowiańskich jest zaznaczona jedynie w chorwackich gwarach Burgenlandu na terenie Austrii. Na terenie wschodniosłowiańskim są to wyłącznie poświadczenia z Zakarpacia bezpośrednio graniczącego ze wschodnią Słowacją [OLA IV 124–125]. Dostępny materiał słownikowy pozwala potwierdzić i uzupełnić dane zilustrowane w atlasie. Leksem jest obecny w sło. *jârec* ‘jari ječmen’ [Pleteršnik 1894–1895: I 359], a także w ch.s/. jako dawne lub gwarowe określenie, np. *jarac* ‘Hordeum’ (zaczerpnięte ze słowników Vrančića i Bjelostenca) [RJAZ IV 464], *jápaу* ‘jęczmień dwurzędowy’, także w znaczeniu

‘zboże jare’ [RSAN VIII 575], ukr. dial. *ярець* ‘Hordeum’ [Грінченко⁵⁷ 1907–1909: IV 541], łemk. *ярец* ‘ячмінь’ [Турчин 2011: 354]. Zagadnienie zasięgu badanego leksemu w językach słowiańskich poruszają również autorzy cytowanych już prac W. Budziszewska i J. Stanislav [Budziszewska 1965: 181; Stanislav 1932: 68].

ETYMOLOGIA:

Etymologia wyrazu wydaje się dość przejrzysta. Został on utworzony od psł. **jarь* ‘wiosna; zboże wysiewane na wiosnę’. Wywodzi się od pie. rdzenia **jēr* : **jōr-*, **jēro-* : **jōro-* ‘rok, wiosna’. Rdzeń ten najczęściej zestawia się z **jē-* : **jā* ‘iść, jechać’ [Sławski 2011 (1976): 130]. Pierwotne znaczenie nawiązuje zapewne do biegu, ruchu słońca [ESSM VIII 175–176, 181]. Wiosna rozumiana tu była jako kluczowy moment w cyklu pór roku, kojarzonym ze zmianą pozycji słońca względem ziemi. Psł. **jarь* ma liczne odpowiedniki w językach ie., np. goc. *jēr* ‘rok’ [Sławski 2011 (1976): 130], awest. *yārə* ‘rok’, niem. *Jahr* ‘ts’ [ESSM VIII 175–176; 181]. Władysław Sędzik wymienia w swojej pracy kilka wyrazów utworzonych od tego przymiotnika, wskazującego na związek z wiosną, np. **jarina* ‘roślina, zwłaszcza zboża wysiewane na wiosnę’, **jarьka* ‘jare zboże, zwłaszcza jare żyto lub pszenica’, **jarica* ‘ts’. Wszystkie wymienione leksemy oraz analizowany tutaj **jarьць* zostały utworzone przy pomocy substancywizujących sufiksów (w tym przypadku przyrostek *-ць*) [Sędzik 1977: 12–14].

Te słowiańskie innowacje pierwotnie określały zjawiska związane z wiosną. Wskazują na to kontynuanty psł. wyrazu **jarьць*, np. sło. *jârec* ‘jagnię z wiosennego miotu’, bułg. *ярец* ‘kozyłek’, ros. dial. *ярец* ‘jednoroczny bóbr’ [ESSM VIII 181]. Motywacja ta jest związana z młodością lub narodzinami w czasie wiosny [Sędzik 1977: 12–14; Sławski 1952–1982 I: 505].

W części języków słowiańskich leksem ten nabrał znaczenia ‘roślina wysiewana na wiosnę (głównie zboże)’ [Sędzik 1977: 12–14]. Kolejnym etapem była specjalizacja znaczenia w kierunku konkretnego gatunku zboża wysiewanego na wiosnę tj. jęczmienia.

WNIOSKI:

W. Budziszewska klasyfikuje omawiany leksem jako czesko-słowacko-południowosłowiańską innowację, obejmującą część dialektów ukraińskich [Budziszewska 1965: 181, 303]. Badaczka najwyraźniej nie bierze pod uwagę udziału języka polskiego w ukształtowaniu się tego wyrazu. Ogranicza zasięg leksemu do gwary podhalańskiej, co

⁵⁷ Autor powołuje się na pracę I. Werchatskiego „Початки до уложення номенклятури і термінології природописної народньої” 1869. Ze względu na utrudniony dostęp do cytowanego źródła, nie udało się ustalić dokładnej geografii poświadczenia.

zapewne mogłoby skłonić do uznania wyrazu za słowacyzm. Jednakże przytoczony powyżej materiał pozwala zauważyć, że obejmujący znaczną część gwar małopolskich zasięg wyrazu wskazuje na jego rodzimość. Warto zauważyć, że ani W. Budziszewska, ani J. Stanislav w cytowanych na ten temat pracach nie zwrócili uwagi na rzadkie poświadczenia w chorwackim i serbskim (ch.s/. *jarac* ‘Hordeum’ [RJAZ IV 464], *jápaŭ* ‘jęczmień dwurzędowy; zboże jare’ [RSAN VIII 575]).

Geografia wyrazu wskazuje na wspólną małopolsko-wschodniosłowacką innowację znaczeniową, która zaszła także w języku słoweńskim i niektórych gwarach chorwackich. Obecność w łemkowskim i gwarach Zakarpacia oraz brak na pozostałym obszarze wschodniosłowiańskim może wskazywać na wschodniosłowacką pożyczkę w tych dialektach.

II.4.4. wsch.-sł. *čapac* ‘strącać owoce z drzewa (przy pomocy kija lub kamieni)’ : pol. dial. *ciapać* ‘ts’ : ukr. *čanamu* ‘ts’

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

Według mapy zamieszczonej w Atlasie języka słowackiego w części gwar wschodniej Słowacji (na Spiszu i Szaryszu) w znaczeniu tym występuje ekspresywny leksem *čapac* [ASJ IV 67; ASJ IV Komentáre 67–68]. Obecność leksemu dokumentuje słownik szaryski F. Buffy, w którym *čapac* oznacza ‘raňat’ ovocie’ *dzeci čapali jabluka* [Buffa 2004 43]. W języku ogólnosłowackim czynność ta jest określana przy pomocy czasownika *raňat’*.

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁÓWACKICH:

Wyraz w tym znaczeniu nie występuje poza gwarami wschodniosłowackimi.

SŁÓWACKI JĘZYK LITERACKI:

Wyraz z nagłosowym *č* znajduje się w słowniku historycznym, gdzie wyraz *čapat’* ‘udierať, plieskať’ jest rekonstruowany, jak się zdaje, wyłącznie na podstawie nazwy miejscowej [HSSJ I 200]. Nie znajdujemy leksemu *čapac* w słowniku gwar słowackich (SSN). Zanotowany jest jedynie pokrewny mu wyraz *čapat’* ‘udierať, búchať, biť’, ‘ťažko chodiť, brodiť, ‘hadzať do seba jedlo’, ‘mliaskať pri jedení’, *capat’ sa* ‘brodiť sa, chodiť po blate’, ‘prudkými pohybami sa vyprostost’ovat’, vynaňovat’ (z vody)’, ‘tarať, rozpravať nerozvažne’, ‘špliechať, striekať’. Oba te ekspresywne czasowniki występują w zach. i śrdk.-sł. dialektach. Brak natomiast poświadczeń z gwar wschodnich [SSN I 196]. Również w języku literackim spotykamy wyraz *čapat’* ‘udierať, biť, búchať, ‘hádzať, trepať, ‘ťažko, nemotorne kráčať, brodiť sa, šliapať’, ‘ťažko, nemotorne padať’ [SSJ I 155]. Należy zauważyć, że w gwarach

słowackich nie występuje zjawisko mazurzenia⁵⁸, więc formy typu *cápat'* wywodzą się od innego wykrzyknika niż omawiany wsch.-sła. wyraz *čapac*.

DIALEKTY POLSKIE:

W polskich gwarach również spotykamy pokrewne formy w bardzo zbliżonych do języka słowackiego znaczeniach: *capać się* 'chwytać coś szybko lub nagle niespodziewanie', 'pukać' [SGP III 338]. Poświadczenia pochodzą przede wszystkim z obszarów, gdzie nie występuje mazurzenie, np. z Wileńszczyzny, Opolszczyzny, Białostocczyzny oraz z pogranicza występowania tego zjawiska, czyli z miejscowości: Smoszew (pow. Krotoszyn) i Zakrzewo (pow. Rawicz) [Dejna 1973: 104–105]. Oprócz tego występuje również postać *czapać (się)*, głównie z kaszubszczyzny, 'chodzić po błocie, wodzie, brodzić, człapać', 'grzebać rękami w błocie', 'chwytać, macać', 'o śniegu deszczu, padać', 'brudzić, plamić', 'mlaskać podczas jedzenia' [SGP IV 624]; *ciapać (się)* 'uderzać kogo, co (lekko)', 'nieudolnie, mało skutecznie wykonywać czynność narzędziem; słabo, powoli, niezręcznie uderzać, rąbać', 'uderzać czymś w wodę lub kąpać się bryzgając; chlapać', 'jeść', 'mlaskać, ciamkać', 'mówić niemądrze', 'o opadach atmosferycznych – padać' [SGP IV 250; Karłowicz 1900–1911 I 221].

W przytoczonych przykładach można zauważyć wiele uderzających podobieństw w wymienionych znaczeniach o charakterze ekspresywnym. Poza wyjściowymi, związanymi z naśladowaniem odgłosu bicia, chlapania wodą, głośnego chodzenia, człapania, powielają się także określenia związane z nierozważną mową, jedzeniem, mlaskaniem. Zbieżności te wywodzą się jednak z innych obszarów Słowacji i nie będą omawiane w tej pracy.

Dla niniejszych rozważań istotne jest, że leksem *ciapać (się)* występuje także w znaczeniu tożsamym z dialektami wschodniosłowackimi – 'strącać kijem lub kamieniami owoce z drzewa'. Poświadczenia pochodzą niemal wyłącznie z Małopolski, np. Rabka-Zaryte, Wiciórka (okolice Myślenic), Mszana Dolna, Stary Sącz, Sękowa (pow. gorlicki), Zborowice (pow. Tarnów), Facimiech (pow. Kraków), sporadycznie też ze Śląska Cieszyńskiego [SGP IV 250]. Ten bogaty materiał uzupełniają inne publikacje słownikowe, np. „Słownik gwar małopolskich” podaje *ciapać* 'strącać kijem lub kamieniami owoce z drzewa': *nie ciapej tych jabłek, bo jesce zielone* [Wronicz 2018 I 57], „Słownik gwary Lachów Sądeckich“ – *ciapać* 'strącać czymś owoce z drzewa': *jesce zielániska, a już ciápio* [Szewczyk 2014: 117], czy słownik gwary Górali Piwniczańskich – *ciapać* 'za pomocą kija strząsać owoce z drzewa;

⁵⁸ Zjawisko to występuje wyłącznie w gwarach góralskich i wywodzi się z gwar małopolskich [Štolc 1994: 115; por. też Sowa F., Sowa W. 2002: 135].

powodować spadanie owoców’: *ciapoł jabka, choć jesce zielone były i nie dało się if zjeś* [Łomnicka-Dulak 2018: 45].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

Podobne znaczenie odnotowuje także F. Kott w uzupełnieniu słownika morawskiego – *čapat* ‘srářeti (jablka)’ [Kott 1910: 11].

Odpowiednik znaczeniowy badanych wyrazów znajdujemy również w słownikach języka ukraińskiego. Podstawowe znaczenie czasownika *чánamu*, który we współczesnym słowniku języka ukraińskiego jest oznaczony jako wyraz potoczny, to ‘повільно ступати, іти не поспішаючи’ [SUM XI 267; Грінченко 1907–1909 IV 444]. Jednak słownik Hrinčenki podaje również znaczenie paralelne z tym, które występuje w dial. młp. i wsch.-sła., mianowicie dial. ‘рвать, обрывать, напр. плоды съ дерева’. Jego zasięg najprawdopodobniej ogranicza się jednak do terenów mających silne związki z dialektem wschodniosłowackim. Znamienny jest fakt, że autor, przytaczając to znaczenie, powołuje się na pracę I. Werchatskiego, omawiającą gwary Rusinów na terenie ówczesnych Węgier [Грінченко 1907–1909: IV 444; Верхатский 1902: 274].

ETYMOLOGIA:

Materiał zebrany w „Słowniku prasłowiańskim” dostarcza wielu cennych informacji na temat historii i rozwoju omawianych wyrazów na całej Słowiańszczyźnie. Autorzy rekonstruują psł. czasownik **čapati* ‘łapać, chwytać gwałtownie; brodzić, chodzić powoli po wodzie, błocie z odgłosem, człapać, powodować odgłos podobny do człapania po wodzie, błocie’. Wyraz ten ma charakter dźwiękonaśladowczy. Najpewniej nawiązuje do interj. **čapъ!*, która wyraża gwałtowne złapanie czegoś, odgłos upadku, dźwięk pluskania, człapania po wodzie lub błocie’ [SP II 109–111]. Czasownik **capati*, mający synonimiczne znaczenie, jest również rekonstruowany w tymże słowniku. Autorzy wywodzą powyższy wyraz od wykrzyknika **capъ!* Oba omawiane czasowniki mają zasięg ogólnosłowiański [SP II 63–64]. Podobnie w kwestii pochodzenia tych wyrazów wypowiada się większość badaczy [ESSM IV 16–18; Vasmer IV 315; Sławski 1952–1982 I 12; ESUM VI 279; Boryś 2005 51–52].

WNIOSKI:

Omawiane znaczenie ‘strącanie owoców z drzewa przy pomocy kija lub kamieni’ rozwinęło się w gwarach małopolskich, w części gwar wschodniosłowackich (spiskiej i szaryskiej) i w gwarze Moraw, na co wskazuje poświadczenie w słowniku Kotta [Kott 1910: 11]. Poświadczenia ze źródeł ukraińskich ograniczają się do gwar rusińskich, więc wpływ

dialektu wschodniosłowackiego na semantykę wyrazu wydaje się wysoce prawdopodobny. Taką motywację można zapewne łączyć z semantyką uderzenia lub z dźwiękiem, jaki wydają upadające owoce. Zastanawiać może fakt, że pomimo wspólnej dla obu dialektów specjalizacji znaczenia, obie formy różnią się od siebie nagłosem i powstały od dwóch różnych wykrzykników **capъ* oraz **čapъ* (skądinąd bardzo sobie bliskich). Należy jednak pamiętać, że w gwarach małopolskich zachodzi zjawisko mazurzenia i czasownik *czapać* nie występuje na tym terenie, a jedynie na północy Polski. Trudno określić chronologię zaistniałej innowacji semantycznej, ale być może powstała ona na bazie wspólnej formy. W tym wypadku małopolska postać mogłaby wywodzić się ze zmazurzonego *czapać*.

Poza tym pewne różnice można wytłumaczyć również ekspresywnym charakterem tych leksemów. Jest tak w przypadku przeprowadzonej w formie *ciapać* ekspresywnej palatalizacji (co nie jest rzadkim zjawiskiem w gwarach polskich) [SP II 63]. Podobne zjawisko zachodzi według A. Fałowskiego w pol. dial. *cabrać się*, *ciabrać się*, które to formy wywodzi od psł. **čabрати* (sę) [Fałowski 2020: 140]. Odmienne zdanie na temat formy *ciapać* miał W. Boryś, który łączył wyraz *ciapać* z gwar. *ciepać* ‘rzucać’ wywodząc je od psł. **tepti* ‘uderzać, tłuc’ [Boryś 2005: 76–77].

II.4.5. wsch. sła. *trimac* ‘trzymać, hodować’ : pol. *trzymać* ‘ts’

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

W atlasie języka słowackiego znajduje się mapa prezentująca zróżnicowanie czasowników definiowanych w sposób następujący ‘*dávať* pokrm domácim zvieratám, *živíť* ich, *dochovávať* ich’. Na obszarze wschodniej Słowacji w tym znaczeniu występuje m.in. leksem *trimac*. W atlasie termin ten nie występuje na zwartym obszarze, ale w poszczególnych punktach rozsianych na niemal całym terytorium wschodniej Słowacji. Pomimo tego, jego obecność zanotowano we wszystkich grupach gwar wschodniosłowackich tj. w: spiskich – np. Batizovce (pow. Poprad), szaryskich – np. Ľubotin (pow. Sabinov), zemplinskich – np. znajdujące się nieopodal węgierskiej granicy Kuznice (pow. Trebišov), uskich – np. Kamenica nad Čirochou (pow. Humenné), abowskich – np. Bidovce, Nižná Hutka (pow. Košice) [ASJ IV 116; ASJ Komentáre IV: 95–96].

W atlasie języka słowackiego omawia się ten wyraz wyłącznie w zawężonym znaczeniu ‘hodować, chować zwierzę’. Szerszą semantykę wsch.-sła. *trimac* oznaczającego ogólnie ‘*trimati*, *držeti*’ ukazuje w swoim słowniku M. Kálal. Tu także wyraz jest opatrzony kwalifikatorem przynależności do dialektu wschodniosłowackiego. Autor odwołuje się do

pokrewnego leksemu w języku polskim [Kálal 1924: 724]. Szczegółowe informacje na temat geografii wyrazu w jego podstawowym znaczeniu ‘držať’ znajdujemy w kartotece słownika gwar słowackich. Zdecydowana większość poświadczeń pochodzi z terenu wschodniej Słowacji, np. ze wsi Smižany (w pow. Spiska Nowa Wieś). Zanotowano tu m.in. następujące znaczenia: *trimať* (*trimac*) ‘trimať držať, mať v ruke, rukách, nepúšťať’, ‘nutiť niekde zostať nedovolovať pohyb, nasilu zdržiavať, ‘zachovávať, udržiavať v nejakom stave’, ‘byť v spojení, sympatizovať, nadfžať niekomu’. W kartotece pojawia się także znaczenie analizowane w atlasie: ‘pestovať, dochovovať’ (o domácich zvieratách)’ [Kartoteka SSN]. W miejscowości Baldovce (pow. Levoča) zanotowano następujące zdanie: *Huší zme trimali, ta už zme perinku zrobili* [Kartoteka SSN]. Obecność wyrazu na tym obszarze potwierdzają także słowniki gwar wschodniosłowackich, np. *trimac* ‘držať, *trimac* še važ ocec še ešči dobre trimja [Buffa 1953: 226] czy słownik O. Halagi – *trimac* ‘držať, vykonávať, vydržiavať, chovať, zachovávať, udržiavať vztáhy’ [Halaga 2002 II 1052].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁOWACKICH:

Analiza materiału zawartego w kartotece słownika gwar słowackich dowodzi, że występowanie leksemu *trimac* poza dialektem wschodniosłowackim jest rzadkie, najczęściej poświadczone na obszarze gwar sąsiadujących z gwarami wschodniosłowackimi. Jest on obecny także w gwarach góralskich, np. we wsi Ždiar (pow. Spišská Nová Ves) oraz rusińskich, np. w miejscowościach Čukalovce, Kolbasov (pow. Snina), które znajdują się na obszarze wschodniej Słowacji [ASJ IV 116; ASJ Komentáre IV 95–96].

Leksem *trímati sä* ‘držať sa niečoho’ (z długością samogłoski rdzennej) w materiale zebrany w kartotece słownika gwar słowackich jest poświadczony w gwarach środkowosłowackich w trzech punktach, mianowicie: w miejscowości Kokava na Rimavicou, której gwara ma charakter przejściowy między narzeciami rimawsko-gemerskimi i zvolenskimi, w narzeczach gemerskich *trímať* ‘držať’ zanotowane zostało w miejscowości Tisovec (pow. Rimavská Sobota) oraz w gwarach zvolenskich - *trimať* ‘trvať’ - Zavádka (pow. Brezno) [Kartoteka SSN, Roman 1974: 79]. Słownik gemerski przytacza formę *trimač sä*. Źródło to podaje aż kilkanaście znaczeń, w tym także tożsame z wschodniosłowackim ‘hodować’ [Orlovský 1982: 357].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

Wśród innych czasowników używanych w znaczeniu ‘podawać pokarm zwierzętom domowym, żywić je, chować, hodować’ w gwarach słowackich wymienić można określenia

takie jak omawiany poniżej wsch.-sła. leksem *hodovac* (p. III.3.6.), *chovat'* (dominujące na obszarze Słowacji) oraz *k'řit'*, *držat'*, *opatrovat'* [ASJ IV 116; ASJ Komentáre IV 95–96].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Wyraz *trimat'* nie został odnotowany w historycznym słowniku języka słowackiego [HSSJ]. Odnotowuje go natomiast A. Bernolak w swoim leksykonie powstałym na początku XIX w., gdzie znajdujemy zapis: *trimat se* 'držat' sa'. Autor oznacza jednak hasło znakiem wyjaśnionym w legendzie jako *bohemicam vocem* [Bernolak 1825–1827 IV 3345]. Zapewne w oparciu o to źródło, Ľ. Králik datuje pierwsze pojawienie się wyrazu na XIX w. [Králik 2015: 627]. Warto jednak odnotować, że wyraz *trimati* pojawia się we wschodniosłowackim piśmiennictwie znacznie wcześniej, bo już na początku XVII w. w obfitujących w cechy wschodniosłowackie oraz polonizmy tekstach przysiąg z Lewoczy [Лифанов 2022: 36].

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

Współczesne słowniki języka słowackiego odnotowują leksem *trimat'* 'držat' z długością samogłoski rdzennej, określając go jako archaiczny. Znaczenie podstawowe tego czasownika jest wyrażone synonimicznym czasownikiem 'držat' [SSJ IV 581; KSSJ 469]. Oba słowniki wzmiankują także formę zwrotną czasownika *trimat' sa* 'držat' sa; *pridržat' sa* [SSJ IV 581; KSSJ 469].

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

Wyraz *trzymać* oraz forma zwrotna *trzymać się* są powszechne w języku ogólnopolskim. Jego podstawowe znaczenie to: 'chwyciwszy, ująwszy co (ręką, ustami, dziobem) nie wypuszczać (z ręki, ust, dziobu); dotknąwszy, chwyciwszy kogo, co obejmować; przytrzymywać nie pozwalając odejść; ujmować' [SJP PAN IX 332–338]. Ponadto w polszczyźnie literackiej funkcjonuje znaczenie charakterystyczne także dla dialektu wschodniosłowackiego 'prowadzić hodowlę; chować, hodować' [SJP PAN IX 332–338; WSJP PAN].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Najstarsze zapisy tego wyrazu pochodzą z końca XIV w. (występują m.in. w „Psałterzu floriańskim” czy „Psałterzu puławskim”). Czasownik *trzymać* oznacza 'chwyciwszy coś, nie wypuszczać (z rąk), tenere, amplecti (imprimis manibus); posiadać, dzierżyć; utrzymywać, należeć do kogoś' [SStpol IX 215–216].

DIALEKTY POLSKIE:

Słownik gwar autorstwa Karłowicza odnotowuje poświadczenia wyrazu *trzymać* pochodzące z różnych części Polski, np. z okolic Olsztyna, Poznania, Przasnysza, ziemi bocheńskiej [Karłowicz 1900–1911 V: 437]. Obszerny materiał dialektalny zebrany w kartotece „Słownika gwar polskich”, dokumentujący obecność badanego wyrazu w podstawowym znaczeniu w polszczyźnie, wskazuje na jego ogólnopolski zasięg. Leksem jest dobrze poświadczony np. na Warmii i Mazurach, w Polsce centralnej, na wschodzie kraju, na Śląsku, na Opolszczyźnie oraz w Małopolsce⁵⁹. Kartoteka podaje także liczne przykłady spoza granic kraju, np. w gwarach góralskich na terenie Słowacji czy w polskich gwarach na terenie Rumunii. Leksem *třěmac* w znaczeniach ‘trzymać, nie puszczać’, ‘prowadzić hodowlę’ jest obecny także w języku kaszubskim [Kartoteka SGP; Sychta 1967–1976 V 404–405].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

Odpowiedniki badanych wyrazów występują również w języku czeskim – *třímám* ‘držeti’ [Jungmann 1835–1839 IV 641]. We współczesnej czeszczyźnie leksem *třímáti* ‘pevně držet, svírat’ ma charakter książkowy [SSJČ III 899]. Wyraz występuje także w dialekcie morawskim – czes. moraw. *třímat se* ‘držeti se’ [Kott 1910: 124].

Także w językach białoruskim i ukraińskim występują odpowiedniki: ukr. *тримати* ‘взявши що-небудь у руки, в рот, у зуби тощо, ухопившись за щось, не випускати, мати в руках, у зубах тощо; стискувати, затискувати щось; держати’, *триматися* ‘схопившись, учепившись за кого-, що-небудь, зберігати якое-небудь положення; держатися’ oraz ‘мати в себе, при собі; посідати щось, володіти кимось, чимось’: *Нащо мені собаки тримати, єсть в мене сусідоньки, що вміють брехати* [SUM X 260–263], stbrus. *тримать / трымати / тримати* ‘трымаць рукамі, не выпускаць з рук; не адпускаць (заняволіўшы); утрымліваць у сябе; захоўваць’ [HSBM XXXIV: 21–22, 59], brus. *трымаць* ‘узяўшы ў рукі (у зубы, у рот і пад.), не даваць выпасці, вырвацца’, ‘мець у сябе, у сваёй уладзе, гаспадарцы; кіраваць кім-, чым-н.’: *трымаць дзве каровы, трымáцца* ‘захоўваць якое-н. становішча, ухапіўшыся за каго-, што-н.’ [TSBLM 830–831].

⁵⁹ W. Kuraszkiewicz w podręczniku do gramatyki historycznej języka polskiego omawia poszczególne różnice fonetyczne, fleksyjne i leksykalne pomiędzy dialektem wielkopolskim a małopolskim, które utrwaliły się w polszczyźnie literackiej. Badacz sugeruje pierwotnie wielkopolskie pochodzenie czasownika *trzymać*, który z czasem wyparł małopolskie i mazowieckie *dzierżeć* [Kuraszkiewicz 1970: 28].

ETYMOLOGIA:

Psł. słowo **trimati* ‘utrzymywać, zatrzymywać, zachowywać w pewnej pozycji’ jest rozpatrywane jako forma iteratywna lub kauzatywna od psł. **(s)tr̥mĕti* ‘sterczeć, wystawać, drętwieć’ [Králik 2015: 627]. Wskazują na to np.: stpol. forma *trzmią* ‘tkwią, sterczą’ oraz młp. *trzmić* i *natrzmić* ‘nakłść lub nastawiać wiele rzeczy jedne na drugich, bez ładu’, czes. *třměti* ‘sterczeć’ i sła. *strmiet’ sa* ‘sterczeć, wznosić się’ [Boryś 2005: 651–652; Králik 2015: 627]. Czasownik **(s)tr̥mĕti* został utworzony od psł. przymiotnika **str̥mь* ‘sterczący, wystający, stromy’. Powyższe wyrazy wywodzą się od pie. **(s)ter-m* ‘być twardym, nieruchomym’. Pierwotnie zatem czasownik **trimati* oznaczałby ‘powodować, że coś sterczy, jest nieruchome; starać się, aby coś stabilnie stało; utrzymywać coś w pewnej pozycji’⁶⁰ [Boryś 2005: 651–652].

Wielu badaczy skłania się ku przypuszczeniu, że odpowiedniki w językach ukraińskim i białoruskim są zapożyczeniami z polszczyzny. Fonetyka tych form nie daje podstaw do stwierdzenia, że zapożyczenie to miało miejsce jeszcze przed zmianą $r > ř > rz$ w języku polskim. Zamiana polskiego *rz* na białoruskie *p* w zapożyczeniach do języka białoruskiego była dość częstym zjawiskiem [ESBM XIV 162–163; Вакслер 2004: 65; Гарбуль 2014: 184]. W. Boryś oprócz ukr. *mpumámu* z języka polskiego wywodzi także czes. *třimat* [Boryś 2005: 651–652]. Natomiast Machek określa wyraz jako morawizm który został wprowadzony do czeskiego języka literackiego [Machek 1957: 540].

WNIOSKI:

Wyraz *trimac* (*trimac sa*) jest powszechny w gwarach wschodniosłowackich, zarówno w znaczeniu ‘držať’, jak i ‘pestovať, dochovovať’ (o domácich zvieratách)’. Mając na względzie duże prawdopodobieństwo zapożyczenia do języków wschodniosłowiańskich oraz dialektu morawskiego wyraz ten wydaje się wspólną wschodniosłowacko-polską innowacją leksykalną, opartą na psł. **(s)tr̥mĕti* ‘sterczeć, wystawać, drętwieć’. Ze względu na zasięg wyrazu obejmujący niemal cały obszar wschodniej Słowacji, trudno uznać ten wyraz za polonizm (jak w przypadku wyrazów z białoruskiego i ukraińskiego języka)

⁶⁰ Innego zdania jest V. Machek. Porównuje on wyraz z niem. *stramm* ‘dziarski, energiczny; naprężony’. Rekonstruuje praformy **str̥mati* **stremō*, przyjmując pierwotne znaczenie ‘zachowywać w dobrej formie’, takie jak w pol. *trzymać się* ‘zachowywać pewną kondycję fizyczną’, zwykle: ‘być zdrowym, czuć się dobrze’; także ‘wyglądać czerstwo, młodo’. Od tej formy miało powstać intensivum **strimati* **strimajō* [Machek 1957: 540; SJP PAN IX: 337].

ROZDZIAŁ III. WSCHODNIOŚLÓWACKO-POLSKO- WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE ZBIEŻNOŚCI LEKSYKALNE I SEMANTYCZNE

Przy zestawieniu materiału polsko-wschodniosłowackiego na tle ogólnosłowiańskim nie można było pominąć częstych paralel z językami wschodniosłowiańskimi (w szczególności z językiem ukraińskim bezpośrednio graniczącym z badanym obszarem). Liczne polsko-wschodniosłowacko-wschodniosłowiańskie analogie leksykalne stanowią w tej pracy odrębne zagadnienie, dlatego zostały ujęte w osobnym rozdziale. Problematyka ta została poruszona w monografii Josifa Dzendzeliwskiego pt. „Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі”, w której analizie zostają poddane izoglosy ukraińsko-polsko-słowacka, ukraińsko-polska i ukraińsko-słowacka [Дзєндзелівський 1969]. Autor poddaje w wątpliwość dotychczasowe ustalenia kwalifikujące niektóre ukraińskie wyrazy jako polonizmy czy słowacyzmy. Zwraca uwagę, że podobieństwa te nie zawsze są wynikiem wpływów jednego języka na drugi, czyli zapożyczeń z jednej czy z drugiej strony, ale równie często mogą stanowić rezultat wspólnych, paralelnych międzyjęzykowych (czy międzydialektalnych) tendencji w rozwoju leksyki. Proces ten należy łączyć z wielowiekowymi silnymi związkami politycznymi, ekonomicznymi itp. oraz z bliskością omawianych języków (dialektów) słowiańskich.

Tego typu podobieństwa zachodzące pomiędzy omawianymi językami były już niejednokrotnie poruszane w literaturze. Na przykład W. Budziszewska w swojej pracy na temat słowiańskiego słownictwa dotyczącego przyrody ożywionej zaobserwowała analogiczne zjawiska leksykalne. Jej zdaniem znaczną część wyrazów, które język polski dzieli z sąsiadującymi z nim językami słowiańskimi, zachodnimi: czeskim i słowackim, a także łużyckim oraz wschodnimi: ukraińskim i białoruskim należy uznać za formy starsze, bliskie chronologicznie czasom prasłowiańskim⁶¹.

⁶¹ „Jest szereg wyrazów i form, występujących w polszczyźnie oraz w kilku językach ościennych, a więc zarówno w bliższych językach ruskich, jak i w grupie czesko-słowackiej czy łużyckiej. Znaczna ich część to formy starsze, może nawet pochodzące jeszcze z okresu, gdy języki północno-zachodnio-słowiańskie wyodrębniły się w pewnym stopniu z prasłowiańskiej wspólnoty.” [Budziszewska 1965: 317].

III.1. ZBIEŻNOŚCI ODZIEDZICZONE Z JĘZYKA PRASŁOWIAŃSKIEGO (ARCHAIZMY)

W tym podrozdziale zostaną omówione wyrazy odziedziczone z języka prasłowiańskiego (względnie derywaty utworzone od nich) występujące w językach wschodniosłowiańskich, języku polskim oraz odnotowane na terytorium wschodniej Słowacji (niewystępujące na innych obszarach Słowacji).

III.1.1. *wsch.-sła. chmura ‘chmura, obłok’ : pol. chmura ‘ts’*

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

„Slovník slovenských nárečí” odnotowuje leksem *chmúra*⁶² w znaczeniu ‘obłak, mračno’ *chmuri še prevalaju*, a także przenośnie: ‘clivota, zármutok’ *taka chmura na mňa prišla, že som še ci rozrevela*. Przykłady przytaczane w leksykonie pochodzą wyłącznie z ziemi szaryskiej. Znaczenie meteorologiczne zanotowano tylko na północy tego regionu (w okolicach Bardejowa). Semantyka metaforyczna sięga dalej na południe. Występuje ona np. we wsiach: Ostrovany (pow. Sabinov), Víťaz (pow. Prešov) [SSN I 667]. Kálal podaje obok postaci *chmúra* wariant z krótką samogłoską, nawiązujący do wschodniosłowackiej postaci gwarowej [Kálal 1924: 200]. Obecność wyrazu potwierdzają również słowniki gwary szaryskiej autorstwa F. Buffy *chmura* ‘mrak’ [Buffa 1953: 158], *chmura* ‘chmára’, ‘clivota’ [Buffa 2004: 105]. Leksem *chmura* zanotowano także w słowniku O. Halagi w znaczeniu ‘mračno, mrákava’ [Halaga 2002 I 302].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH ŚLÓWACKICH:

Badany przez nas leksem występuje również w gwarach góralskich na Spiszu, np. w miejscowościach Lechnica (pow. Spišska Stará Ves), Ždiar (pow. Kežmarok) oraz w zamieszkałej w większości przez Rusinów Jarabinie (pow. Stará Ľubovňa) [ASJ IV 25; ASJ IV Komentáre IV 42–43]. Występuje również w gwarach góralskich na Orawie, we wsiach leżących tuż przy polskiej granicy, np. Oravská Polhora (pow. Namestovo) [ASJ IV 25; ASJ IV Komentáre IV 42–43].

⁶² Postać hasła z długością samogłoski rdzennej, którą podaje słownik gwar słowackich, nawiązuje do języka literackiego. Warto jednak zauważyć, że w dialekcie wschodniosłowackim, z którego pochodzą poświadczenia, nie występuje zróżnicowanie iloczasu. Potwierdzają to zarówno przytoczone tu przykłady użycia leksemu, w których brak długości, jak i cytowane poniżej słowniki wschodniosłowackie [SSN I 667].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

Poza stosunkowo nielicznymi poświadczeniami wyrazu *chmura*, na przeważającym obszarze dialektu wschodniosłowackiego dominuje pokrewny mu leksem *chmara*, który obejmuje swym zasięgiem także część dialektów środkowosłowackich, gdzie występuje w dwóch postaciach *chmára* i *chmara* [ASJ IV 25; ASJ IV Komentáre 42–43].

Dane zawarte w atlasie języka słowackiego obrazują spore zróżnicowanie leksemów określających ciemny obłok, z którego pada deszcz. Na terenach zachodniej i środkowej Słowacji dominują nazwy, takie jak: *oblak*, *mračno*, *mrákava*, *čjerňava* [ASJ IV 25; ASJ Komentáre IV 42–43].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Słownik historyczny języka słowackiego odnotowuje tylko jedno – XVIII-wieczne – poświadczenie wyrazu z północno-słowackiego miasta Martin oraz jeden antroponim (Andreas Chmura) [HSSJ I 470].

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

Współczesne słowniki języka ogólnosłowackiego odnotowują wyraz *chmura*, najczęściej określając go jako rzadki, książkowy lub regionalny [SSJ I 563; SSSJ II 274]. „Kratký slovník slovenského jazyka” oznacza powyższy wyraz jako książkowy, a semantyka podana w nim jest przenośna i nie wyraża pojęcia meteorologicznego (*chmúra* ‘nebezpečenstvo, hrozba, beznádejnosť’, ‘smútok, starosť, nepokoj’) [KSSJ 130]. Określeniem nadrzędnym nazywającym chmurę w języku ogólnosłowackim jest termin *mrak*.

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

W języku polskim podstawowe znaczenie wyrazu *chmura* sprowadza się do określenia zjawiska ‘skupienia cząsteczek wody, lodu (lub ich mieszaniny), przesuwane się z wiatrem, przybierające rozmaite kształty i kolory z których powstaje deszcz, śnieg i grad’ [Dunaj 1996: 107; SJP PWN I 267]. W polszczyźnie słowo *chmura* jest powszechne i ma charakter hiperonimu obejmującego wszelkie rodzaje chmur.

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Jak zauważa w swojej pracy W. Kupiszewski zarówno wyraz *chmura*, jak i pokrewny mu *chmara*, w dobie staropolskiej występowały wyłącznie w znaczeniu ‘mgła; ciemność’, ‘pomrok, ćma; mnóstwo’ [Kupiszewski 1969: 16–19, 120]. Por. cytaty przytoczone przez

„Słownik staropolski”: *chmura* ‘mgła, caligo’ *Oblok y chmura obokolo yego (nubes et caligo in circuitu eius* [SSStpol I 239]⁶³.

Dopiero od XVI stulecia leksem *chmura* pojawia się w znaczeniu meteorologicznym ‘gęsty, ciemny obłok, często deszczowy; mgła’ obok wcześniejszego w tym znaczeniu słowa *obłok* [SP XVI IBL III 253]. Według Kupiszewskiego początkowo oba wyrazy funkcjonowały jako synonimy. W czasie późniejszym doszło do repartycji znaczeń na: *obłok* ‘biała pogodna chmurka’ i *chmura* ‘chmura deszczowa’ [Kupiszewski 1969: 16–19, 120].

DIALEKTY POLSKIE:

Wyraz *chmura* jest poświadczony w większości gwar polskich [SGP PAN III 591–593]. W. Kupiszewski zwraca uwagę na powszechność nazwy *chmura* ‘chmura, obłok’ w języku polskim. Inne nazwy takie jak *chmara*, *obłok* występują znacznie rzadziej i przeważnie na ograniczonym terytorium [Kupiszewski 1969: 16–19, 120].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŃNIE:

Kontynuanty psł. *chmura* mają także liczne poświadczenia w innych językach zachodniosłowiańskich, wśród których wymienić można np.: czes. *chmura* / *chmoura* / *chmúra* ‘ciemna chmura’, przen. ‘smutek, zmartwienie’ [SSJČ I 694], dłuż. *chmura* ‘chmura (deszczowa)’ [Muka 911–1928 I: 487], głuż. *khmura* ‘ts’ [Pfuhl 1886: 315].

NAWIĄZANIA WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE:

Formę tę spotykamy również w językach wschodniosłowiańskich np. w gwarach rosyjskich *хму́ра* ‘тёмная дождевая туча’, ‘пасмурная погода’ [SRNG L 308], brus. dial. *хму́ра* ‘звычайна цёмнае воблака, якое прадвяшчае навальніцу’ [Мацкевіч 1979–1986 V 315].

ETYMOLOGIA:

Pochodzenie wyrazu nie zostało wyjaśnione w sposób jednoznaczny. Psł. wyraz **chmura* jest najczęściej wywodzony od przymiotnika **chmurъ* / **smurъ* ‘ciemny, mroczny’. Większość badaczy uważa, że postać rzeczownika **chmura* powstała w drodze substantywizacji i wywodzi się od homonimicznej żeńskiej formy adiectivum o znaczeniu ‘ciemna, mroczna, ponura’ [Sławski 1952–1982 I 71–72; Boryś 2005: 63; ESSM VIII 43–44; Мартынов 1968: 132–133].

⁶³ Brak natomiast w tym leksykonie wspomnianego przez Kupiszewskiego leksemu *chmara*.

Problem stanowi także oboczność **chmurь* / **smurь*. Bliskoznaczne wyrazy z nagłosowym *s* są dobrze poświadczone w językach słowiańskich, np. kasz. *smuřęc sa*⁶⁴ ‘chmurzyć się’ [Sychta 1967–1976 V 104], ros. dawne XVII-wieczne *пасмурь* ‘пасмурная погода, облачность’ [SRJ XI–XVII: XIV 159] ros. *смурый* ‘темно-серый, темно-бурый; сумрачный, пасмурный’ [SSRJ XXX 1432]. M. Vasmer przypuszcza, że pojawienie się formy z nagłosowym *ch-* miało na celu wyrażenie negatywnego zabarwienia emocjonalnego. Analogiczną rolę miałyby pełnić także wyrazy z głoską *š*, np. ros. *нашмурить* czes. *pošmurný* [Фасмер 1987 IV 250].

Niewątpliwy jest związek psł. wyrazów **chmura* oraz **chmara*.⁶⁵ Kontynuanty tego ostatniego są powszechne na obszarze występowania dialektu wschodniosłowackiego (w języku polskim pojawiają się raczej sporadycznie). Niejasna jest relacja rdzennych samogłosek *-u-* : *-a-* w obu formach. Większość badaczy uważa, że formy z wokalizmem *a* najprawdopodobniej powstały w drodze kontaminacji psł. **chmura* i **mara* lub **para* [Machek 1968: 201; ESSM VIII 42–43; ESUM IV 187; Králik 2015: 220; Boryś 2005: 63].

Na podstawie powyższych danych można ustalić, że leksem *chmura* w znaczeniu ‘obłok’ jest innowacją semantyczną, powstałą na terenie północnej Słowiańszczyzny. W językach południowosłowiańskich funkcjonują inne nazwy, np. *облак* ‘chmura, obłok’, kontynuant og-słow. **obvolkь* [Koseska 1972: 34–64].

WNIOSKI:

Z powodu ograniczonego zasięgu badanego leksemu w dialektach słowackich, tj. braku w gwarach zachodnich i centralnych można przypuszczać, że rzadki wyraz literacki *chmúra* jest bohemizmem.

Chmara w gwarach wschodniosłowackich oraz *chmara* / *chmára* w części środkowej Słowacji jest znacznie bardziej rozpowszechniony niż postaci z wokalizmem *u*.

W badaniach nad wsch.-sła. leksemem *chmura* warto zwrócić uwagę na geografie w gwarach słowackich pokrewnego czasownika zawierające wokalizm *u*, *chmurit' sa* (na wschodzie *chmuric še*, w gwarach góralskich *hmurac še*) występuje obok *chmárit' sa* (notowanego na całym obszarze Słowacji).

⁶⁴ Na chmurę nie mówią jednak *smura*, lecz *xmura* (sporad. Przymorze, np. Jastarnia, Kuźnice, Karwia) [Sychta 1967–1976 V 104].

⁶⁵ Warto zauważyć, że, obok zróżnicowanych wokalizmem rdzenia form **chmura* i **chmara*, ESSM rekonstruuje wyraz **chmyra*. Autorzy słownika tłumaczą powstanie oboczności dyftongu *ou* do długiej samogłoski *ū* jej ekspresywnym charakterem [ESSM VIII 45].

Powyższy czasownik ma szerszy zasięg niż sam leksem *chmura*. Pomimo, iż występuje on na stosunkowo niewielkim obszarze, najczęściej w pojedynczych punktach, to w odróżnieniu od rzeczownika *chmura* jest notowany we wszystkich trzech grupach dialektów słowackich. Czasownik ten w dialekcie wchodniosłowackim jest obecny na Spiszu i Szaryszu [SSN I 667, Buffa 2004: 105]. Ponadto atlas języka słowackiego podaje jedno poświadczenie z gwar sotackich z miejscowości Kamenica nad Cirochou (pow. Humenné). W dialekcie środkowosłowackim można wymienić gwary liptowskie, gdzie wyraz występuje na zwartym obszarze, np. Liptovské Kľačany (pow. Liptovský Mikuláš), zwoleńskie np. w miejscowości Sása (pow. Zvolen). Natomiast w dialekcie zachodniosłowackim są to gwary trenczyńskie, np. Čičmany (pow. Žilina) [ASJ IV 26; ASJ IV Komentáre 43; SSN I 667]. Taki stan rzeczy potwierdzają również słowniki gwarowe środkowej Słowacji, w których również odnotowano czasowniki z wokalizmem *u* np. gem. *chmúrič sä* [Orlovský 1982: 113], nowohr. *chmúriť sa* [Matejčík 1975: 84].

Na pozostałym obszarze występują znacznie powszechniejsze leksemy: *chmárit' sa* / *chmarit' sa* oraz *mračit' sa* (wsch.-sła. *chmaric še*) [ASJ IV 26; ASJ Komentáre IV 43].

Powyższy czasownik ma wyraźnie denominalny charakter. B. Ostrowski, autor cytowanej powyżej pracy, dopuszcza możliwość utworzenia czasownika z przyrostkiem *-iti* bezpośrednio od przymiotnika *chmurь* > *chmuriti* ‘stawać się ciemnym, niewyraźnym, ponurym’ lub od rzeczownika *chmura* > *chmuriti* ‘pokrywać się chmurami, chmurzyć się’ [SP IX]. Biorąc pod uwagę dane z języka słowackiego, gdzie czasownik funkcjonuje na obszarach, na których nie występuje ani *chmara* / *chmára*, ani *chmura* / *chmúra*, najbardziej prawdopodobna wydaje się derywacja bezpośrednio od adiectivum.

Zdaje się zatem, że zasięg wsch.-sła. formy *chmura*, poświadczonej w mających polskie pochodzenie gwarach góralskich i w obfitującej w polonizmy gwarze szaryskiej, pozwala przypuszczać, że jest ona wynikiem kontaktów z językiem polskim. Jeśli chodzi o leksem **chmara* (którego prasłowiańskość budzi wątpliwości i powstał najprawdopodobniej w drodze kontaminacji) oraz pokrewne mu wyrazy, to wcześniejsze formy z wokalizmem *u* musiały zostać na terytorium Słowacji wyparte przez innowacyjne *chmara* / *chmára*.

Brak jest natomiast dawnych poświadczeń wyrazu *chmara* w polszczyźnie. Nie odnotowują go ani „Słownik staropolski” ani „Słownik polszczyzny XVI wieku”. Najwcześniejsze poświadczenie w polszczyźnie to 1683 rok. W. Witkowski, powołując się na prace Brücknera i Machka⁶⁶ przypuszcza, że formy z wokalizmem *a* mogły rozprzestrzeniać

⁶⁶ Brückner 1970: 180, Machek 1957: 158.

się na inne obszary zarówno z języków zachodnioruskich jak i ze słowackiego, a częściowo czeskiego. Z ukraińskiego i białoruskiego zostały zapożyczone do gwar rosyjskich. Okoliczności powstania zapisów w źródłach polskich oraz geografia w gwarach polskich form typu *chmara* wskazują na takie właśnie pochodzenie (formy te najczęściej występują na pograniczu wschodnim i południowym) [Witkowski 2002: 537–538].

W części wymienionych gwar utrzymały się archaiczne formy z rdzeniem *u*, jak w przypadku czasownika *chmúrit' sa*. Prawdopodobnie sprzyjały temu kontakty z językiem polskim (np. w Liptowie, gdzie czasownik ten występuje na zwartym obszarze, na który od wieków napływali osadnicy z Polski). Mimo tego na terenie Słowacji występowały zapewne rodzime derywaty przymiotnika **chmurь / *smurь* ‘ciemny, mroczny’. W przypadku rzeczownika *chmura* występującego wyłącznie w gwarach szaryskich najbardziej prawdopodobne wydaje się zapożyczenie z języka polskiego do gwar słowackich. Dysproporcja w zasięgu sła. dial. przygranicznego *chmura* i znacznie powszechniejszego wsch.-sła i śrdk.-sła. *chmúrit' sa* zdaje się potwierdzać to przypuszczenie.

Podobna sytuacja mogła mieć miejsce w przypadku języków wschodniosłowiańskich, na co zwraca uwagę W. Witkowski w swoim artykule. Późne poświadczenia w językach wschodniosłowiańskich (np. w zabytkach rosyjskich od XVIII w.) skłaniają badacza do zakwestionowania ich prasłowiańskości. Sugeruje on, że wyrazy typu *chmura* do języków wschodniosłowiańskich trafiły z polszczyzny [Witkowski 2002: 533–538; por. też Ostrowski 2013: 123–127]. Mając jednak na względzie uznanie formy **chmara* przez większość badaczy za kontaminację utworzoną na bazie leksemu **chmura*, należy przyjąć, że leksem z wokalizmem *u* pierwotnie występował na szerszym terytorium niż współcześnie. Czyli także na terenach, gdzie obecnie dominują postaci typu *chmara*. Na archaiczność formy *chmura* w znaczeniu meteorologicznym wskazują odpowiedniki w językach czeskim i obu łużyckich. Być może kontakt z językiem polskim mógł sprzyjać utrzymaniu formy pierwotnej w części gwar wschodniosłowackich oraz języków wschodniosłowiańskich.

III.1.2. wsch.-sła. *tuňi* : pol. *tani* : ukr. dial. *мынуї* ‘tani dostępny’

DIALEKT WSCHODNIOŚLOWACKI:

Na terenie Słowacji leksem *tuňi* występuje niemal wyłącznie w gwarach wschodniosłowackich. Geografia wyrazu została zobrazowana w Atlasie języka słowackiego. Przez mapę Słowacji zamieszczoną w atlasie językowym przebiega izoleksa rozdzielająca wsch.-sła. *tuňi* od innych zach.-sła. i śrdk.-sła. wyrazów [ASJ IV 299; ASJ Komentáře IV 200–201]. Leksem

jest uwzględniony w słowniku Kálala (wsch.-sła. *tuní*, gem. *tuný* ‘tani’) [Kálal 1924: 730]. Odnotowują go także słowniki gwary szaryskiej F. Buffy *tuňi* ‘tani’ [Buffa 1953: 226; Buffa 2004: 289]. O. Halaga w słowniku wschodniosłowackim podaje przymiotnik *tuň/ tuni* ‘lacný’ oraz liczne derywaty: *tuňo* ‘lacno’, *tuňota* ‘lacnota’, *tuňši* ‘lacnejšie’ [Halaga 2002 II 1059].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁOWACKICH:

Występowanie wyrazu we wschodniej i środkowej części Gemeru potwierdza słownik M. Kálala (gem. *tuný* ‘tani’) [Kálal 1924: 730] oraz słownik J. Orlovskiego [Orlovský 1982: 360]. Według atlasu języka słowackiego wyraz występuje w miejscowościach takich jak: Rejdová, Betliar (pow. Rožňava), Chyžné, Gemerský Sad (pow. Revúca). Odpowiedniki występują również w gwarach góralskich *toňi* (nnp we wsiach Lechnica, pow. Spišská Stará Ves, Ždiar, pow. Kežmarok) i Rusińskich (np. Lodomírová, pow. Swidník, Becherov, pow. Bardejov) [ASJ IV 299; ASJ Komentáre IV 200–201].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

W dialektach zach.-sła. i śrdk.-sła. badanemu wyrazowi odpowiada wyraz *lacní* (og.-sła. *lacný*) [ASJ IV 299; ASJ Komentáre IV 200–201].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Przymiotnik *tuní* ‘tani’ jest notowany w języku słowackim od II poł. XVII w. (1678): *ted posilam fl 3, kam nagtunssi moze kupit W. M.* (Štítник pow. Košice), a od 1795 przysł. *tuňe: tentokrat na drahotu ukazugete a predtim, kdyss tunyo bilo, na dva dnichodyty do panskeg roboty ste odporovali* (Hranovnica pow. Poprad). Oba zapisy uwzględnione w HSSJ pochodzą wyłącznie z terenów wschodniej Słowacji. Autorzy tego słownika sugerują polskie pochodzenie wyrazu [HSSJ VI 122].

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

Brak poświadczeń leksemu w słownikach ogólnosłowackich [SSJ; KSSJ].

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

W polskim języku literackim występuje wyraz *tani* ‘taki, którego cena nie jest wysoka’ [WSJP PAN].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Wyraz z wokalizmem *a* jest odnotowany w języku staropolskim już od XV w. *tanie* ‘za niską cenę, tanio, niedrogo’ [Słownik stpol. IX 117], a także w XVI-wiecznej polszczyźnie *tanie*, *tanieć*, *taniość* [Kuraszkiewicz 1962–1963 II 178].

DIALEKTY POLSKIE:

W gwarach polskich najczęściej występuje forma *tani* tożsama z językiem literackim, jednakże wariant leksemu z wokalizmem *u* jest również poświadczony. Jest on obecny np. w dialekcie śląskim *tūni* ‘tani’ [Olesch 1958–1959 I 343] oraz na polsko-słowackim pograniczu. Według danych zawartych w materiale Kartoteki „Słownika gwar polskich” forma *tūne* występuje zarówno po polskiej stronie Zamagurza Spiskiego (np. Niedzica, Łapszanka, Czarna Góra, Nowa Biała, Frydman, Kacwin), jak i po stronie słowackiej (np. Spiska Stara Wieś, Lechnica, Haligowce, Wielka Leśna, Hawka, Maciaszowice, Pilhów). Formy z wokalizmem *u* spotyka się również w gwarach górali pienińskich *tūise* ‘tańsze’ (Sromowce Wyżne) [SGP PANKart.].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŃNIE:

Odpowiedniki badanych wyrazów znajdujemy we wszystkich częściach Słowiańszczyzny. W grupie zachodniosłowiańskiej można tu wymienić: np. głuź. *tuni* ‘tani’ [Kral 1927–1931: 631], dłuż. *tuni* ‘ts’ [Muka 1911–1928 II 812], w południowej: scs. *тоуне* ‘bezpłatnie, darmowo’, ‘daremnie’ [Цейтлин, Вечерка, Благова 1994: 708], bułg. *туна беда* ‘niesłuszne obwinienie’ [Романски 1955–1959: 442],

NAWIĄZANIA WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE:

We grupie wschodniosłowiańskiej można wymienić następujące kontynuanty: ros. dawn. *туне* ‘za darmo, bezpłatnie’, ‘daremnie’ [SSRJ XV 1133], stukr. od XV w. przysł. *тунь* ‘darmowo, bezpłatnie’ [SSUM II 449] ukr. dial. *туний* ‘tani dostępny’ [ESUM V 676], łemk. *туні* ‘tani’ [Турчин 2011: 318], stbrus. *туне* ‘darmo, na marne’ [HSMB XXXIV 71].

ETYMOLOGIA:

W. Borys rekonstruuje psł. formę przymiotnika **tuńb* ‘daremny, darmowy, bezpłatny’, którą wywodzi od przysłówka **tuńe* ‘na darmo, za darmo, bezpłatnie’. Badacz sugeruje możliwy związek z łot. *taūņa* ‘leń’, *taūņāt* ‘wahać się, ociągać się; wałęsać się, nie brać się do pracy’. Domniemany związek z łotewskim wyrazem nasuwa badaczowi myśl, że pierwotny

przysłówek **tuńe* oznaczałby ‘bezczyinnie, bez pożytku, na darmo’ [Boryś 2007 (1963): 471–474].

WNIOSKI:

Badany wyraz stanowi zbieżność pomiędzy językiem polskim, gwarami wschodniosłowackimi oraz językami wschodniosłowiańskimi. Na Słowacji jest praktycznie nieznaną poza obszarem wschodniosłowackim oraz przylegających do niego gwarach gemerskich. W przyjęciu sugestii autorów historycznego słownika języka słowackiego o polskim pochodzeniu wyrazu *tuní* w języku słowackim [HSSJ VI 122] przeszkodę stanowi różnica w wokalizmie polskiego wyrazu oraz wschodniosłowackiego i wschodniosłowiańskich odpowiedników. Zagadnienie to stanowi ciekawy problem badawczy, który próbowali wyjaśnić wybitni językoznawcy. Gdy uwzględni się powyższy materiał, w którym dominują postaci z wokalizmem *u* bardziej prawdopodobne wydaje się, że polskie gwarowe formy ze Śląska i Spiszu są relikdami, a nie dialektalną odmianą pol. *tani*. W świetle zaistniałych faktów zdaje się, że to raczej postać z wokalizmem *a* należałoby wyjaśnić.

Znacznie rzadziej w językach wschodniosłowiańskich występują formy z wokalizmem *a*, np. ros. dial. zach. *та́нный* ‘tani’ [SRNG XLIII 263 cytowane z słownika Dala], ukr. *та́ний* ‘tani, niedrogi’ [SUM X 33; ESUM V 514], stbrus. *таній* ‘tani’ [HSMB XXXIII 212], brus. *та́нный* 1. ‘niedrogi, kosztujący mało’, 2. przen. ‘bezwartościowy, pusty’ [TSBM V 473]. Ich obecność najprawdopodobniej jest jednak rezultatem oddziaływania polszczyzny na te języki. Podobna sytuacja ma miejsce w mających polską proweniencję gwarach góralskich po słowackiej stronie, gdzie spotyka się także formy takie jak *tońe* (Leśnica, Zdziar, Lendak), *tonse* (Lendak Spisz), *tońse* (Leśnica Zdziar) (analogicznie jak po polskiej stronie, np. *toni* (Kościelisko), *tońe* (Bukowina, oraw. *táni* ‘tani’) [SGP PANKart; ASJ IV Komentáre 200; Kaś 2011 II 479]. Obecność po obu stronach granicy form z takim wokalizmem należy uznać za wynik realizacji samogłoski pochylonej i należy tłumaczyć wpływem języka polskiego.

Pierwszą próbę ustalenia relacji łączących ogpol. *tani* oraz formę śląską podjął Kazimierz Nitsch uznając formę z wokalizmem *a* za pierwotną. Według badacza śląska postać *tũńi* miałyby powstać w wyniku rozwoju ogpol. *ā* przed spółgłoską nosową w *ũ* ($\bar{a}N < \bar{u}N$) [Nitsch 1939: 25]. Podobnego zdania był A. Brückner, który określa wyraz *tani* i pokrewne derywaty, jako wyłącznie polskie [Brückner 1970: 565]. Problematykę relacji obu form omawia szczegółowo W. Boryś w artykule pt. „Śląskie *tũńi* i ogólnopolskie *tani*” Autor zauważa, że w tekstach obu powyższych badaczy brak odniesienia do ogólnosłowiańskiego *tla*. Stwierdza, że

nie można izolować śląskiego *tůńi* od tożsamyh formalnie i semantycznie leksemów w innych języka słowiańskich. Zauważa, że dokładne odpowiedniki znajdujemy na całym obszarze słowiańskim [Boryś 2007 (1963): 471–474].

Powstałą oboczność *u : a* próbował wytłumaczyć także Z. Stieber, który po analizie materiału słowiańskiego przyjął formę *tuni* jako pierwotną dla języka polskiego, która na gruncie gwar polskich (z wyjątkiem Śląska) miała ulec przekształceniu w *tani*. Według badacza *u* w wyrazie uległo rozszerzeniu w *o* lub *ó*. Podobne zjawisko zachodziło zarówno w gwarach jak i w języku literackim (np. *tłomaczyć* < *thumaczyć*, *słońce* < *shuńce*). W gwarach polskich przejście *uN > oN óN* dało takie same refleksy jak *āN > oN óN*. W myśl tej hipotezy formy **toni*, **tōni* zostały zinterpretowane jako wyrazy zawierające refleksy dawnego *ā* (jak np. *pon pōn* < *pan*). Według Stieberta w omawianym wyrazie *a* jasne zastąpiło *ā* w skutek czego powstała hiperpoprawna forma *tani*, która z języka literackiego przeniknęła do gwar [Stieber 1932: 381–383]. Jednak W. Boryś w swoim artykule kwestionuje tę hipotezę, zauważając, że przeczy jej zarówno historia jak i geografia wyrazu. Po pierwsze tendencja do usuwania *ā* z polszczyzny literackiej miała miejsce w XVII w., tymczasem wyraz z wokalizmem *a* jest poświadczony w języku staropolskim już od XV wieku. Kolejnym wskazanym przez Borysia argumentem, który nie pozwala przyjąć tezy Stieberta jest fakt występowania postaci z *a* w kaszubszczyźnie *tani* komp. *tańši* z odsyłaczem do *tōńi* [Lorentz 1958–1983: 538, 558]. W. Boryś stwierdza, że kaszubskie formy z *a*, jak i z samogłoskami nosowymi kontynuują dawną postać **tani*, wskazując na analogiczny rozwój *a* przed nosówką w gwarach polskich [Boryś 2007 (1963): 471–474].

W. Boryś odrzuca również możliwości istnienia oboczności *u : a* na gruncie prasłowiańskim. Przytacza południowosłowiańską formę *o* odmiennym wokalizmie zaświadczoną już od XVI w., mianowicie sł. *tōnj* ‘tani’, oraz dial. *tōyńi* ‘tani’ [Ramovš 1935: 193; Sławski 1962: 79]. Autor zakłada, że w języku słoweńskim *u* pod wpływem *n* przeszło w *o*. Podkreśla również archaiczność tych zmian w języku słoweńskim. W. Boryś przypuszcza, że podobny proces miał miejsce w części dialektów lechickich, z których rozwinęły się gwary polskie i kaszubskie. Na skutek sąsiedztwa ze spółgłoską nosową *n* pierwotne *u* uległo nazalizacji dając formę **tōni* wymawianą już wtedy prawdopodobnie jako *tōńi*⁶⁷. Oboczność

⁶⁷ Ta spontanicznie powstała i sporadyczna innowacja nie znalazła oparcia w systemie fonologicznym ówczesnych gwar, który nie znał połączenia: samogłoska nosowa + spółgłoska nosowa. Wypadek taki był jednostkowy, nie miał oparcia w innych wyrazach i dlatego się nie utrzymał. Nastąpił rodzaj dysymilacji w grupie *-āñ-* samogłoska nosowa utraciła rezonans nosowy i powstała grupa *-añ-*, w której *a* zidentyfikowało się z *a* pochodzącym z psł. **a*. Czynnikiem ułatwiającym zarówno nazalizację, jak i późniejszą denazalizację było odosobnienie wyrazu tak pod względem semantycznym, jak i co do struktury fonetycznej. Obie te zmiany (tzn. nazalizacja i denazalizacja)

ta powstała zatem na skutek nazalizacji samogłoski pod wpływem sąsiedniej spółgłoski nosowej. Rozwój polskiej formy W. Boryś widzi w sposób następujący **tuni* > *tąni* (z wtórnym stpol. nosowym *a* pod wpływem *-n-*) > *tani* (z odnosowaniem **qn* > *an*) [Boryś 2007 (1963): 471–474].

Obecne w polskich dialektach formy z nosówkami, np. *tąni* są najprawdopodobniej rezultatem późniejszych nazalizacji, choć W. Boryś dopuszcza w kaszubskim możliwość bezpośredniej kontynuacji form z samogłoską nosową [Boryś 2007 (1963): 471–474].

Podsumowując zebrane informacje wyrazy w obu językach należy uznać za zachowane dziedzictwo prasłowiańskie. Pomimo wschodniosłowackiego zasięgu wyrazu (wraz z graniczącą z tym terenem gwarą gemerską) oraz sugestii autorów słownika *Historycznego języka słowackiego* trudno uznać omawiany leksem za polonizm. Podstawową przeszkodę stanowi zróżnicowanie w wokalizmie wsch.-sła. *tuní* i pol. *tani*. Na dawność tej zmiany w języku polskim wskazują nie tylko XV-wieczne poświadczenia staropolskie, ale przede wszystkim formy kaszubskie, które przesuwają chronologię tej zmiany do czasów wspólnoty lechickiej. Być może kontakty z językiem polskim i ukraińskim mogły sprzyjać zachowaniu i utrwaleniu się dawnej formy, która zanikła na pozostałym obszarze Słowacji.

III.1.3. a) wsch.-sła. *šľiskac še*: pol. *ślizgać się* : brus. *clízauća* b) wsch.-sła. *šľisko*: pol. *ślisko* : ukr. ukr. *слизько*

Kolejnymi analizowanymi zbieżnościami leksykalnymi są wsch.-sła. a) verbum *šľiskac še* ‘ślizgać się’ wobec pol. *ślizgać się* oraz b) przysłówek *šľisko* (nawiązujący do og.-sła. przymiotnika *slizký*) wobec pol. *ślisko*.

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

W języku słowackim powyższe wyrazy mają regionalny charakter. M. Kálal klasyfikuje czasownik *s’lizkat’* oraz przymiotnik *s’lizky* jako charakterystyczne dla dialektu wschodniosłowackiego [Kálal 1924: 616]⁶⁸. Taki stan rzeczy potwierdzają dane zawarte w atlasie języka słowackiego (ASJ), gdzie na dwóch osobnych mapach został uwzględniony czasownik *šľiskac še* oraz przysłówek *šľisko*. Zgodnie z informacją zawartą w tej publikacji leksemy występują wyłącznie na terytorium wschodniej Słowacji.

ogarnęły dość znaczny obszar gwar kaszubskich i gwar polskich. Jedynie gwary Śląska utrzymały postać *tuni*, zapewne nie bez wpływu sąsiednich dialektów łużyckich i, może, czeskich [Boryś 2007 (1963): 474].

⁶⁸ W słowniku M. Kálala wyraz jest oznaczony jako wschodniosłowacki [Kálal 1924: 616].

a) leksem *śliskac še* Występuje w większości gwar wschodniosłowackich począwszy od południowo-wschodnich krańców kraju w gwarach uskich np. w miejscowości Čierne Pole (pow. Trebišov), Lučky (pow. Michalovce), w dawnym Komitacie Zemplińskim na południu we wsiach Kuzmice Čerhov (pow. Trebišov), a na północy w punkcie Ďapalovce (pow. Stropkov). Wyraz jest rozpowszechniony także w gwarach abowskich np. Paňovce (pow. Moldava nad Bodvou, szaryskich np. Nemcove (pow. Prešov), Babie (pow. Giraltovce). Atlas języka słowackiego podaje także jedno poświadczenie ze Spiszu z miejscowości Rudňany (pow. Spišská Nová Ves). Brak natomiast badanego leksemu w gwarach sotackich [ASJ IV 33; ASJ IV Komentáre 47]. Czasownik *šlizkac (se)* ‘kľzat’, šmýkat’ (sa)’ wymienia w swoim słowniku także O. Halaga [Halaga 2002 II 996],

b) adverbium *šlisko* jest poświadczony we wszystkich gwarach wschodniosłowackich, choć występują tu również inne synonimiczne wyrazy [ASJ IV 33; ASJ IV Komentáre 47]. Wymienia go również F. Buffa w słowniku gwary szaryskiej *šlisko / šliskaco* ‘kľzko’ [Buffa 2004: 269].

Oba omawiane leksemu wsch.-sła. cechuje spore różnicowanie fonetyczne w poszczególnych gwarach.

a) w przypadku czasownika obok najpowszechniejszej formy *śliskac še* w niektórych miejscach pojawia się *šliskac še*, a w jednym punkcie *xliskac še*. W dwóch miejscowościach poświadczona jest forma z dźwięcznym konsonatyzmem *šlizgac še*. Mianowicie, w wymienionej powyżej jedynej wsi spiskiej, w której zanotowano ten wyraz (Rudňany) oraz we wsi Hutníky reprezentującej gwary abowskie [ASJ IV 33; ASJ IV Komentáre 47].

b) także zapisy dotyczące przysłówka są mocno różnicowane. Oprócz wariantu *šlisko* zanotowano również: *šlizgo*, *slisko*, *sľesko* oraz pojedyncze poświadczenie *xlisko*. Postać *šlizgo* pochodzi z miejscowości Hutníky z obszaru gwar abowskich (tej samej w której zanotowano *šlizgac še*), oraz Hencľovej na Spiszu sąsiadującej ze wspomnianymi wyżej Rudňanami [ASJ Komentáre IV 47–48].

Do różnicowania w zakresie dźwięczności w powyższych przypadkach można odnieść wypowiedź K. Dejny

Sporadyczne wypadki zastąpienia w poszczególnych wyrazach spółgłoski dźwięcznej przez bezdźwięczną lub odwrotnie wynikają na ogół z wyrównań w obrębie pewnych wyrazów względnie ich typów i nie zawsze stanowią innowacje dialektalne [Dejna 1973: 97].

Zdaje się, że taka właśnie sytuacja ma miejsce w powyższej leksyce. Dominujący w gwarach wsch.-sła. ubezdźwięczniony wariant czasownika *šliskac še* mógł utrwalić się poprzez

analogię z przymiotnikiem *slisky*. Forma *šlizgac še* zachowana w kilku wymienionych miejscowościach na Spiszu i Abowie nawiązuje do rekonstruowanej dialektalnej postaci prasłowiańskiej. Natomiast w wypadku przysłówka w wymienionych punktach miała miejsce odwrotna tendencja niż na pozostałym obszarze. Mianowicie to forma przysłówka *šlizgo* upodobniła się do czasownika, który zachował dźwięczny konsonantyzm.

Zastanawiać może brak przejścia głoski $g > h$, we wsch.-sła. formach z dźwięcznym konsonantyzmem, co, jak mogłoby się wydawać, zbliża wymienione wyrazy z polszczyzną. Istotne jednak w tym wypadku jest to, że głoska ta występuje w połączeniu *-zg-*. Jak zauważyła w swojej pracy I. Kotulič takie połączenie spółgłosek sprzyjało utrzymaniu się artykulacji *g* w gwarach wschodniosłowackich (por. też *ml'azga* (< *miazga*), *brizgac*, *vrazgac še*, gen. sg. *móžgu*) [Kotulič 2017: 95–96].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁOWACKICH:

a) na mapie atlasu języka słowackiego badany czasownik nie występuje poza wschodnią Słowacją [ASJ IV 33; ASJ IV Komentáre 47].

b) w cytowanym powyżej źródle przysłówek *šlisko* w pozostałych dialektach słowackich występuje wyłącznie we wschodnim Liptovie (wieś Važec, pow. Liptovský Mikuláš). Ponadto wyraz możemy spotkać w gwarach góralskich np. na Spiszu Vyšné Ružbachy (pow. Stará Ľubovňa), w czadeckim we wsi Oščadnica i na Orawie np. Oravská Polhora (pow. Namestovo) oraz w gwarach rusińskich np. Čukalovce (pow. Snina), Čabalovce (pow. Medzilaborce) [ASJ IV 33; ASJ IV Komentáre 47].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH (jeśli zostało to uwzględnione):

a) leksyka określająca czynność ślizgania się jest mocno zróżnicowana w języku słowackim. Oprócz badanego czasownika *šliskac še* w gwarach wschodniosłowackich występują leksemy takie jak *voziť sa* (również w gwarach rusnackich), *sankac še*, *gejzac še*, *gličkak še*. Ponadto w dialekcie tym występują także czasowniki *šmikat' sa* oraz *kľzat' sa* powszechne w środkowej i zachodniej Słowacji [ASJ IV 33; ASJ IV Komentáre 47].

b) oprócz przysłówka *šlisko* we wschodniej Słowacji w tym znaczeniu używa się wyrazów: *šmikl'aco*, *mikno*, *x'loŷsko*, *hlatko*. W dwóch pozostałych dialektach słowackich dominują wyrazy *klsko* oraz *šmikl'avo* [ASJ IV 33; ASJ IV Komentáre 47].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Historyczny słownik języka słowackiego (*Historický slovník slovenského jazyka*) notuje dwa poświadczenia wyrazu *slizký* ‘wilgotny od śluzu’: *labidus slisky*⁶⁹ z II poł. XVIII w. i ‘śliski (o błocie)’: *hrudu rozpustiš li a rozmočiš, slizke blato (bude)* z XVII-wiecznego anonimowego przekładu łacińskiego dzieła Jana Amosa Komenského *Ianua linguae latinae reserata aurea* [HSSJ V 294]. Ani przysłówek ani czasownik nie został poświadczony w tym słowniku.

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

a) czasownik *śliskac se* nie występuje w języku literackim. Odpowiada mu wyraz *klzat’ sa* (po łade).

b) synonim dla przysłówka *ślisko* w języku ogólnosłowackim stanowi wyraz *šmykl’avo*.

Natomiast przymiotnik *slizký* ‘wilgotny, pokryty śluzem, śliski’ jest notowany także w słownikach języka ogólnosłowackiego. Ma on zastosowanie w określeniach dotyczących zwierząt, zjawisk i przedmiotów takich jak *slizká dážd’ovka* ; *slizký had* itp. [SSJ IV 116; KSSJ 406]. *Krátký slovník slovenského jazyka* podaje również adverbium *slizko* [KSSJ 406].

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

Oba badane wyrazy występują w polszczyźnie literackiej:

a) *ślizgać się* ‘posuwać się po gładkiej powierzchni; obsuwać się po gładkiej powierzchni nie mogąc się na niej utrzymać z powodu małego tarcia; posuwać się po lodzie, najczęściej na łyżwach, dla rozrywki lub sportu’ [SJP PAN VIII 1272].

b) *ślisko* ‘tak, że coś jest bardzo gładkie lub pokryte mokrą substancją, przez co łatwo jest po tym przesunąć coś, można się na tym przewrócić lub trudno jest to wziąć do ręki’ [WSJP PAN].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Przymiotnik *śliski* jest notowany w dobie staropolskiej już od pierwszej połowy XV w. w znaczeniu ‘mający gładką powierzchnię, nie dającą oparcia dla nóg, lubricus’ oraz w przen. ‘przypochlebny, podstępny, oszukańczy, blandus, dolosus, perfidus’ [SStpol. IX 14]. W słowniku uwzględniono również adverbium *ślisko* ‘zbyt gładko, nimis leviter’, które również jest notowane od XV w. [SStpol IX 14]. Interesujący nas czasownik pojawia się w tekstach znacznie później bo dopiero w XVIII w. [KartXVII, Boryś 2005: 617]. Nieco wcześniejszy zapis ma synonimiczna forma *ślizać się / śliznąć się* z II poł. XVII w. [KartXVII].

⁶⁹ To samo źródło (*Ključ zemský Clavis terrae*) podaje też w tym znaczeniu formę *śliznatý*.

DIALEKTY POLSKIE:

W gwarach polskich analizowane wyrazy są powszechnie.

a) np. w gwarze orawskiej: *ślizgać się* ‘przesuwać się, poruszać po czymś z minimalnym tarcieniem’; ‘to co *kielzać się*’ [Kąś 2011 II 438].

b) *ślisko* przysł. do *śliski* ‘o powierzchni cechującej się bardzo słabą przyczepnością’: *Zrobiła sie lodowica i ślisko jak diabli, byś nożycka połómł* [Kąś 2011 II 438]. Udźwięcznione formy występują głównie w Małopolsce *ślizgi* ‘śliski’ [Wronicz 2018 II 109; Szewczyk 2014: 647], *ślizgo* ‘ślisko’ [Karłowicz 1900–1911 V 347].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

a) omawiany czasownik ma znacznie mniejszy zasięg na Słowiańszczyźnie niż omawiany niżej przysłówki. W zasadzie ogranicza się do następujących języków: kasz. *ślėzgac se* ‘ślizgać się’ [Sychta 1967–1976 V 76], śle. *ślizgati* ‘ślizgać się’ [Pleteršnik 1894–1895: 512],

b) natomiast odpowiedniki przymiotnika i przysłówka występują na całym obszarze Słowiańszczyzny. Wśród nich wymienić można np. czes. *ślizký* ‘lepki, wilgotny, śliski’ [SSJČ III 383], oraz na południu Słowiańszczyzny np. scs. *сльзькѣ* ‘śliski’ [SJS IV 127].

NAWIĄZANIA WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIE:

a) Odpowiedniki badanego czasownika znajdujemy we wszystkich językach wschodniosłowiańskich: ros. dial. *слизгáть* ‘ślizgać’ [SRNG XXXVIII 280], brus. *сли́згаць*, *сли́згацца* ‘poruszać się po gładkiej powierzchni nie odrywając się od niej’ [TSBM V 202].

b) wśród kontynuantów prasłowiańskiego przymiotnika i przysłówka można wymienić: ros. dial. *сли́зко* ‘ślisko’ [SRNG XXXVIII 281], ukr. *слизько* ‘ślisko’ [SUM IX 352–353; Грінченко 1907–1909 IV 150], *слизкий* ‘ślizki’ [Грінченко 1907–1909 IV 150; Желеховский 1886 II 883], brus. *сли́зка* ‘ślisko’ *сли́зки* ‘gładki, śliski, taki na którym trudno się utrzymać’ [TSBM V 202]

Jak wynika z zaprezentowanego powyżej materiału poza językiem polskim i dialektem wschodniosłowackim kontynuanty czasownika **ślizgati* występują tylko w słoweńskim i w językach wschodniosłowiańskich prócz języka ukraińskiego. Przysłówki wywodzący się od przymiotnika **ślizькѣ* ma znacznie szerszy ogólnosłowiański zasięg.

ETYMOLOGIA:

Analizowane leksemy badacze wywodzą od pie. **slěj-ǵ-* ‘śluzowaty, ślizgać, się, gładzić’ (**(s)lej-* ‘śluzowaty, kleisty’). Zostały one utworzone przy pomocy różnych sufiksów.

Są one blisko spokrewnione z psł. **slizb* ‘śluz’ [Boryś 2005: 616–617; Boryś 1981: 311, Králik 2015: 538] czy rekonstruowany przez W. Borysia czasownikiem **sliziti* ‘wydzielać z siebie, sączyć wilgoć, wilgotną lepłą substancję’ [Boryś 1981: 311].

Wszystkie te formy wyprowadza się z pie. rdzenia *(s)*lej-* ‘śluzowaty, kleisty’ [Boryś 2005: 616–617, Králik 2015: 538]. Znaczenie związane z właściwością złej przyczepności do powierzchni jest wtórne. Pierwotna motywacja jest dobrze widoczna w językach czeskim i słowackim, w których znaczenie przymiotnika często nawiązuje bezpośrednio do śluzu, określając pokryte nim powierzchnie.

a) Verbum powstało niezależnie od form przymiotnika i przysłówka. Słowniki etymologiczne rekonstruuja psł. praformę **slizgati*. Czasownik ten o charakterze ekspresywnym najprawdopodobniej został utworzony od wcześniejszego **slizati* przy pomocy infiksu -g- lub -zg-. Ten z kolei należy łączyć z pierwiastkiem **slej-ǵ-* ‘śluzowaty, ślizgać się, gładzić’ [Bezlaj 1976–2007 III 262, Boryś 2005: 616–617]. Kontynuantem tej pierwotnej formy są np. dawne polskie *ślizać*⁷⁰ ‘ślizgać’ [KartXVII], kasz. *slëzac są (ślizac się)* ‘ślizgać się, posuwać się po lodzie’ [Sychta 1967–1976 V 76, Poblócki 88] ros. dial. *слузаться* ‘ślizgać się nogami po lodzie’ [SRNG XXXVIII 280].

b) prasłowiańska forma przymiotnika **slizьkь* ‘pokryty śluzem, śluzowaty, oślizły, śliski, wilgotny’ oraz adverbium *slizьko* zostały utworzone od psł. **slizь* ‘szlam, śluz’ [Boryś 2005: 616–617].

Wśród pokrewnych wyrazów w innych językach ie. można wymienić stwniem. *slīh* ‘muł’, stnord. *slīkr* gładki [Vasmer 1964–1973 III 671–672, Boryś 2005: 616–617].

Nieco inaczej na ten temat piszą autorzy etymologicznego słownika języka ukraińskiego sugerując, że psł. przymiotnik **slizьkь* powstał w wyniku kontaminacji dwóch podstaw **skļzati* ‘ślizgać’, **skļzьkь* ‘śliski’ oraz **slizь* [ESUM V 300].

WNIOSKI:

a) powstanie czasownika **slizgati* to innowacja, która zaszła jedynie w części dialektów psł. tj. w zachodniosłowiańskiej grupie lechickiej, w dial. wschodniosłowackim, w językach wschodniosłowiańskich (poza ukraińskim) oraz w słoweńskim (wykazującym liczne podobieństwa leksykalne z językami zach.-słow.). Wsch.-sła. czasownik *śliskac še (ślizgac še)* oraz polskie *ślizgać się* kontynuują formę **slizgati* utworzoną od wcześniejszego **slizati*. Użycie formantu -zg- wskazuje na ekspresywny charakter czasownika. Zachowania wymowy

⁷⁰ Na zróżnicowanie form w pol. dial. nazwach gołodzi zwraca uwagę W. Kpiszewski, sugerując, że postaci *ślizota, ślizawka, ślizawa* (obok *ślizawica, ślizgota* itp.) należy wywodzić od dawnego czasownika *ślizać się* (wspomnianego już u Reja) lub tłumaczyć uproszczeniem grupy spółgłoskowej -zg- [Kupiszewski 1969: 99].

głoski *g* we wsch.-sła. *šlǐzgac še šlǐzgo* niekoniecznie należy tłumaczyć wpływem polszczyzny a specyfiką rozwoju grupy *-zg-* w dialekcie wsch.-sła. Czasownik **slizgati* w dobie psł. musiał mieć charakter dialektalny. Ma znacznie mniejszy zasięg niż kontynuanty psł. **slizьkbь*. Poza kaszubskim, polskim, wschodniosłowackim oraz językami wschodniosłowiańskimi na południu występuje jedynie w słoweńskim. Brak odpowiednika w słowackim języku literackim oraz w czeskim (inaczej niż w przypadku sła. *slizký*) pozwala uznać ten czasownik za przykład polsko-wschodniosłowacko-wschodniosłowiańskiej zbieżności, która ma odpowiedniki również w języku słoweńskim. Była to innowacja, która zaszła w części dialektów psł. tj. w zachodniosłowiańskiej grupie lechickiej oraz w dial. wsch.-sła., w językach wschodniosłowiańskich (poza ukraińskim) oraz w słoweńskim (wykazującym liczne podobieństwa leksykalne z językami zachodnio-słowiańskimi). Jak zwykle w podobnych przypadkach istotną rolę mogły tu odegrać trudne do odtworzenia wewnątrzsłowiańskie pożyczki.

Pomimo że zbieżność ta została sklasyfikowana jako wschodniosłowacko-polsko-wschodniosłowiańska odpowiedniki nie są obecne we wszystkich językach wschodniosłowiańskich. Wymienione zostały przykłady rosyjskie i białoruskie, natomiast brak tego leksemu w dostępnym materiale języka ukraińskiego⁷¹. Pojawienie się zatem tej innowacyjnej formy w języku polskim i dialekcie wschodniosłowackim jest rezultatem bezpośredniego kontaktu tych dwóch narodów bez interakcji z sąsiadującym z nimi językiem ukraińskim.

b) Dostępny materiał wyraźnie wskazuje na wyłącznie wschodniosłowacki zasięg przysłowka *šlisko*, pomimo że jego odpowiedniki można znaleźć na niemal całej słowiańszczyźnie. Podobnie wygląda kwestia przymiotnika *slizký*, który pomimo obecności wyrazu w języku ogólnosłowackim wydaje się mieć wschodniosłowacki zasięg. Najprawdopodobniej wyraz trafił do języka literackiego właśnie z dialektu wschodniosłowackiego lub z języka czeskiego. Istotne jest także zróżnicowanie semantyczne. Znaczenie wyrazu w słowackim języku literackim nawiązuje bardziej do właściwości mokrych, wilgotnych, pokrytych śluzem zwierząt lub przedmiotów (*slizký had*, *slizký červ*, *slizká dažd'ovka*) niż do właściwości związanych ze złą przyczepnością, śliskością. Na utrwalenie się tego leksemu wpływ mógł mieć język czeski, w którym występuje bardzo zbliżona semantyka, nawiązująca do pierwotnego znaczenia.

⁷¹ Jedynie w łemk. *slizatysja* 'ślizgać się' [Турчин 2011: 294], co zapewne można tłumaczyć wpływem polskim), ale w gwarach rusińskich na terenie wschodniej Słowacji używa się w tym znaczeniu czasownika *vozit' sa* [ASJ IV 33, ASJ IV Komentáre 47].

III.2 DAWNE INNOWACJE LEKSYKALNE

III.2.1. wsch.-sła. *pluta* : pol. *pluta* : brus. dial. *пліўта*

Kolejnym przykładem polsko-wschodniosłowacko-wschodniosłowiańskiej zbieżności leksykalnej jest płn.-słow. leksemem **pluta* ‘zła pogoda, w czasie której mają miejsce opady deszczu połączone z wiatrem’.

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

Wsch-sła. dial. *pl'uta* ‘zła pogoda, podczas której mają miejsce opady deszczu połączone z wiatrem’ [ASJ IV 27; ASJ IV Komentáre: 44]. Zasięg występowania słowa *pl'uta*⁷² w dialekcie wschodniosłowackim obejmuje wszystkie gwary. W tym samym znaczeniu leksemem *pl'uta* został odnotowany w słowniku gwary szaryskiej autorstwa F. Buffy [Buffa 2004: 209]. *Słownik gwar słowackich* również rejestruje słowo *pl'uta* ‘trwająca przez dłuższy czas słotna, deszczowa pogoda, niepogoda’ [SSN II 843]. Użycie leksemu obrazuje wypowiedź zanotowana w miejscowości Smižany (pow. Spišská Nová Ves) *Čhto bi tam išol do taki pl'uti! Ta to pl'uta! Barz mokro a veľo blata a pada dišč. Psa ňehodno vihnať do takej pl'uti!* [SSN II 843].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH ŚLÓWACKICH:

Leksemem *pl'uta* / *pluta* występuję także w innych dialektach północnosłowackich znajdujących się na obszarze wzdłuż granicy z Polską oraz z gwarami morawskimi. Najdalej wysuniętym na zachód punktami są wieś Lazy pod Makytou (pow. Puchov) oraz Fačkov (pow. Žilina) wchodzące w skład gwar górnotrenczyńskich. Leksemem *pl'uta* jest używany w północnej części dialektów zachodniosłowackich, w gwarach górnotrenczyńskich i kysuckich oraz środkowosłowackich na Orawie i w gwarach liptowskich. Autorzy atlasu języka słowackiego zauważają, że forma *pluta* pojawia się w gwarach w których miękkie *l'* przechodzi w *l*⁷³.

Obecność leksemu *pl'uta* w gwarach słowackich potwierdza słownik Kálala wydany w latach dwudziestych oraz *Slovník slovenského jazyka* z drugiej połowy ubiegłego wieku, gdzie wyraz oznaczono kwalifikatorem gwarowy [Kálal 1924: 475, SSJ III 99]. O leksemie pisze

⁷² W południowo zachodniej części gwar Spisza gdzie *l'* przeszło w *l* możliwe jest występowanie formy *pluta*. W dostępnym mi materiale nie natrafiłem jednak na wschodniosłowackie formy z twardym *l*.

⁷³ Zjawisko przejścia miękkiego *l'* w *l* miało miejsce np. w gwarach kysuckich, Taką realizację spółgłoski *l* potwierdza przykład zanotowany w słowniku gwar słowackich pochodzący z miejscowości Riečnica (pow. Kysucké Nové Mesto) *Ale prišli pluti, dežďe* [Štolc 1994: 92, SSN II 843]

także A. Ferenčíková w pracy poświęconej nazwom z zakresu meteorologii w dialektach słowackich [Ferenčíková 2005: 29–32].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

Na obszarach położonych na południe i wschód od granicy występowania badanego leksemu ‘niepogoda’ jest określana leksemem *pl'ušť*, charakterystycznym też dla języka literackiego. W użyciu są także formy opisowe *čas zlí*, *čas planí*, *čas mrxaví* [ASJ IV 27]. Na temat nazw określających niepogodę w dialektach słowackich szczegółowo pisze w swojej pracy A. Ferenčíková, wymieniając liczne synonimy og.-sła. *pl'ušť*, w tym także wyraz *pluta* [Ferenčíková 2005: 29–32].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Wyraz jest obecny w słowniku historycznym języka słowackiego: *pluta* ‘trwająca przez dłużej deszczowa pogoda’ [HSSJ III 558]. Poświadczenia pochodzą z XVII i XVIII w. z miejscowości zlokalizowanych w północnej Słowacji z miasta Martin oraz miejscowości Beckov w pow. Nové Mesto nad Váhom). Punkty te pokrywają się z zasięgiem występowania określonym przez atlas języka słowackiego (ASJ), co dowodzi długotrwałej obecności leksemu w gwarach słowackich. Wyraz odnotowuje także A. Bernolak [Bernolak 1825 III 2141].

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

W języku ogólnosłowackim w znaczeniu ‘deszczowa pogoda, zwłaszcza utrzymująca przez dłuższy czas’ występuje wyraz *pl'ušť*. Jak wspomniano wyżej w słownikach języka literackiego hasło *pluta* jest określane jako dialektalne [SSJ III 99].

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

Wyraz *pluta* nie występuje już w polszczyźnie literackiej. Najnowsze słowniki polszczyzny współczesnej [np. Dunaj 1996, WSJP PAN] już go nie odnotowują. Obecnie w języku polskim słowo *pluta* ma charakter archaizmu lub regionalizmu będącego synonimem do ogólnopolskiego *plucha* ‘długotrwały deszcz, brzydka, dżdżysta pogoda, słota, szaruga’ [SJP PAN VI 481].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Słowo *pluta* w znaczeniu ‘deszcz, słota’ było notowane w języku polskim już od XV w. „Słownik staropolski” notuje jedno poświadczenie z 1466 r., które jest glosą wprowadzoną przez Marcina z Łęczycy [Brückner 1895: 26], wtrąconą w wiersz napisany w języku łacińskim: *Nimbus, gl. pluvia pluta, ut implum[n]as grandine turbat aves* [SStpol VI 154]. Słowo jest

notowane także w słownikach dokumentujących późniejsze dzieje polszczyzny [np. SP XVI: XXIV 363, Linde 1854–1860: IV 168]. W. Kupiszewski zauważa, że najwcześniejsze zabytki staropolskie określają pojęcia z tego pola semantycznego związane ze słotą w sposób opisowy, a nazwy takie jak *pluta*, *pluskota*, *pluskotna pogoda*, pojawiają się później (w XVI i XVII w.) [Kupiszewski 1969: 36–38, 119]. Autor nie uwzględnił jednak najstarszego źródła z połowy XV w., w którym został wymieniony po raz pierwszy leksem *pluta*.

DIALEKTY POLSKIE:

Według W. Kupiszewskiego, który poświęcił monografię nazwom meteorologicznym w gwarach i historii języka polskiego *pluta* obejmowała zasięgiem występowania znaczny obszar Polski, por.

Do tej samej grupy [co *plucha* i *pluskota*] należą pokrewne etymologicznie *pluta* (tworząc zwarty obszar na zachodzie i północy Polski, SGP podaje ją z Kujaw, Lubelskiego i Podhala), jej wariant fonetyczny *fluta*, następnie *plucisko*, *plugawina* i *plugota*. *Pluta* podobnie jak *pluskota*, znana była i często używana w dawnej polszczyźnie [...] [Kupiszewski 1969: 37 (36–38)].

Leksem w dialektach ma zasięg prawie ogólnopolski, na co wskazują liczne poświadczenia. Został zapisany na Kujawach, Mazowszu, Lubelszczyźnie, w Małopolsce (gwara zebrzydowska, Podhale) [Karłowicz 1900–1911 IV 128]. J. Karłowicz podaje także poświadczenia kaszubskie. Z kolei kartoteka „Słownika gwar polskich” dostarcza dodatkowo dowodów obecności wyrazu na Kociewiu (Leśna Jania), w Wielkopolsce (np. Wieleń, Kramsk), na Śląsku Cieszyńskim (także w gwarach polskich sięgającym poza granicę państwa, na tzw. Zaolziu), Śląsku Opolskim [też: *Pluta* 1973: 115], Górnym Śląsku, Podkarpaciu, Kielecczyźnie [SGP PANKart, Karłowicz 1900–1911 IV 128]. Zebrany materiał wzbogacają ponadto liczne słowniki gwarowe poszczególnych regionów [np. Wronicz 2018 II 21].

W dialektach polskich występują też inne spokrewnione nazwy tego samego desygnatu, np. *plusk*, *pluskota*.

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

Wyraz *pluta* w interesującym nas znaczeniu znajdujemy też w innych językach zachodniosłowiańskich. W dialektach języka czeskiego słowo *pluta* w znaczeniu ‘deszczowa pogoda, długotrwały deszcz’ występuje w gwarze laskiej, mającej charakter gwary przejściowej [Bartoš 1906: 295–296] oraz wałaskiej [Kazmír 2001: 252]. Może to wskazywać na zapożyczenie do dialektów czeskich z języka polskiego albo słowackiego. Zasięg wyrazu

obejmował prawdopodobnie także języki łużyckie, na co może wskazywać archaiczne dłuż. *plut* f. ‘powódź’ [Muka 1911–1928 II 82] i wyjątkowo poświadczona forma *pluta* [Schuster-Šewc 1978–1989: 1108]⁷⁴.

NAWIĄZANIA WSCHODNIOSŁOWIAŃSKIE:

Odpowiedniki omawianego słowa występują także w językach wschodniosłowiańskich: białoruskim i ukraińskim. W białoruskim wyraz *плюта* ‘niepogoda, ślota’ został zanotowany w XVII w. w aktach języka starobiałoruskiego z terenów Wileńszczyzny: *плюта великая, дождь не преставаючы лиль* [HSBM XXIV 388].

Współcześnie wyraz ten jest dobrze poświadczony w gwarach, natomiast nie jest notowany w słownikach współczesnego języka białoruskiego. Szczególnie zaznacza się jego obecność w dialektach północno-zachodnich, np. *плюта* ‘niepogoda, ślota, plucha’ [SPZB IV 21]. Na występowanie tego wyrazu na Grodzieńszczyźnie zwraca uwagę B. Ostrowski w monografii poświęconej białoruskim gwarom Grodzieńszczyzny, odnotowując leksem *плюта* w znaczeniu ‘niepogoda’ [Ostrowski 2013: 134; też Сцяшковіч 1983: 363].

W języku ukraińskim wyraz *плюта* pojawia się już w XVII-wiecznym leksykonie E. Sławyneckiego i A. Koreckiego-Satanowskiego [Славинецький 1973: 482]. W słowniku współczesnego języka ukraińskiego wyraz *плюта* ‘niepogoda, plucha, deszczowa pogoda’ występuje z określeniem „regionalny” [SUM VI 601]. Pojawia się w tym znaczeniu też w dawnych słownikach języka ukraińskiego, obejmujących również leksykę gwarową [Грінченко 1907–1909 III 199; Желеховский 1886 II 661]. Zdaniem autorów słownika etymologicznego języka białoruskiego wyraz *плюта* ‘ślota, plucha’, ‘deszcz ze śniegiem’ pojawił się w języku białoruskim pod wpływem języka staropolskiego [ESBM IX 230; por. też Ostrowski 2013: 134].

ETYMOLOGIA:

Omawiane powyżej wyrazy są kontynuantami psł. **pluta* [np. Bańkowski 2000 II 613]. Większość etymologów skłania się ku przypuszczeniu, że leksem prasłowiański należy wywodzić od pierwotnego **pleu-t-a*, utworzonego od pie. rdzenia **pleu-*, przy pomocy sufiksu *-ta* [Boryś W., Popowska-Taborska 1994–2010 IV 73; Bańkowski 2000 II 613; Machek 1957: 379; ESBM IX 230; Ostrowski 2013: 134]. J. Pokorny w swoim leksykonie rekonstruuje dla pie. **pleu-* następujące znaczenia: ‘unosić się na powierzchni wody, płynąć; lać się, ciec,

⁷⁴ H. Schuster-Šewc uważa, że najprawdopodobniej słowo *plut* ‘powódź, fala, przypyły’ jest pożyczką z niem. *Flut* ‘powódź’, jednakże dopuszcza jako alternatywę pokrewieństwo z pol. *pluta* [Schuster-Šewc 1978–1989: 1108].

wylewać, przelewać, przeciekać; lać (o ulewnym deszczu)'; toczyć się; latać, fruwać' [Pokorny 1949–1969 I 835–837]. F. Sławski w „Zarysie słowotwórstwa prasłowiańskiego” charakteryzuje sufiks *-ta* jako formant prymarny, najczęściej przyłączany do rdzenia werbalnego. Autor zauważa, że wyrazy utworzone przy jego pomocy to „zwykle [...] pierwotne nomina actionis, abstrakta werbalne, skonkretyzowane w nomina acti, wyjątkowo w nomina instrumenti” [Sławski 2011 (1976): 153–154]. Nieco niżej badacz przytacza w swojej pracy pñ.-słow. *pluta* ‘powódź, dżdżysta pogoda, ślota’, jako przykład wyrazu utworzonego przy pomocy powyższego przyrostka, wiążąc pochodzenie tego wyrazu z psł. czasownikiem **pluti* [Sławski 2011 (1976): 153]. Zwraca się uwagę na związek z innymi prasłowiańskimi derywatami od rdzenia *pie.* **pley-*, przede wszystkim **pluskъ!*, **pluskati* [np. Boryś., Popowska-Taborska 1994–2010 IV 71; Bańkowski 2000 II 613; ESUM IV 459–460], co wskazuje na dźwiękonaśladowcze pochodzenie wyrazu.⁷⁵

WNIOSKI:

Przeważnie wyraz ten określa długotrwałą złą pogodę połączoną z opadami deszczu zagrażającą zdrowiu i plonom (np. podkarp. *pluta* ‘deszczowa pogoda’ kielec. ‘jesienny deszcz, błoto, wiatr’[SGP PANKart]. Leksemowi temu często towarzyszy pejoratywne nacechowanie emocjonalne, por.: pol. *Pluta straszno sie zrobiła, zboże zgnije, nie będzie po co jechać na polé* [SGM II 21]; *A żniwa były [...] a tu pluta przyszła* [SGP PANKart], Oprócz powyższego, najbardziej powszechnego znaczenia w języku polskim funkcjonują także inne:

- a) określenia deszczu ‘drobny deszcz’: młp. *pluta* [Biela J. 1882: 212], młp., podkarp., włkp. ‘deszcz ze śniegiem’ [SGP PANKart, Wronicz 2018 II 21];
- b) określenie brodu: włkp. *plutka* ‘mały bród’ [SGP PANKart];
- c) określenia małych stawów, sadzawek: włkp. *pluta* ‘mały stawek’ [SGP PANKart], kasz. *plëta* ‘mały staw, małe jezioro’ *To błotko to le je takã plëta, łović na plëtax* (Sychta 1967–1976: IV 76) ‘stawek koło domu dla gęsi i kaczek’ [SGP PANKart];
- d) kałuża, bajoro: pol. dial. *pluta* ‘kałuża, woda w zakłęśnięciach drogi stojąca; woda deszczowa niemająca odpływu, bajoro’ [Karłowicz 1900–1911 IV 128; SGP PANKart], włkp. ‘zbiorowisko wody po deszczu’, włkp. ‘kałuża, powstała na skutek deszczu’/ [SGP PANKart], kasz. *plëta* ‘kałuża, błoto, woda płytka, a błotnista, bajoro’ [Ramułt 1893: 139; Sychta 1967–1976: IV 76]. Powyższa semantyka jest poświadczona także w derywatach, np. w kasz.

⁷⁵ Warto też zwrócić uwagę na inne prasłowiańskie warianty wyprowadzane od *pie.* rdzenia **pley-*, a mianowicie mające zasięg ogólnosłowiański psł. **pluta*, utworzone od wariantu tego samego rdzenia z miękką spółgłoską *l*. Kontynuanty psł. **pluta* odróżniają się od pñ.-słow. **pluta* odrębną, zawężoną semantyką, nawiązującą do płynięcia, unoszenia się na wodzie (przykłady zob. Pogwizd 2021; tam też na temat wariantu **pluŕa*).

apelatywie *plutnica* oznaczającym ‘zbiornik wody deszczowej, sadzawkę’ [SGP PANKart, Karłowicz 1900–1911 IV 128–129], por. przen. ‘coś rozlanego’: kasz. *plëta* ‘coś, co jest rozlane’ *zecko zrobiło plëtą, žalněre leželě v plëtax vlásně krví*. Rzeczownik *pluta* w tym znaczeniu i pochodne od niego derywaty stały się podstawą hydronimów nazywających wody stojące np. niewielkie stawy, jeziora [zob. Pogwizd 2021: 113–121].

Kartoteka XVII wieku podaje też: pol. arch. *pluta* ‘powódź’: *Czterech ludzi, białychgłow, nie kładąc w komputy weszło w korab uchodząc Potopowej pluty* [KartXVII]. Wyraz zapewne pozostaje w związku z *pluta / plut* ‘fala, wylew, powódź’ [Muka 1911–1928 II 82], o którym niżej.

Należy zauważyć, że zasięg północnosłowiańskiego wyrazu **pluta* ‘coś rozlanego; powódź; bajoro, kałuża; ulewny deszcz’ jest mocno ograniczony. Wyrazy w znaczeniu ‘dżdżysta pogoda’ są rozpowszechnione głównie w języku polskim (mają niemal ogólnopolski zasięg), kaszubskim oraz dialekcie wschodniosłowackim. Brakuje wyrazów z tym znaczeniem w języku rosyjskim oraz w językach łużyckich. Jeśli interesują nas tylko te wyrazy, które są bezpośrednimi kontynuantami wyrazu prasłowiańskiego, to zasięg jest dodatkowo ograniczony z powodu prawdopodobieństwa, że część leksyki północnosłowiańskiej stanowią wewnętrzne pożyczki słowiańskie. Poświadczenia północnosłowackie, występujące w pasie wzdłuż granicy z Polską, oraz laskie mogą być wynikiem wpływu gwar polskich lub wschodniosłowackich. Podobnie wschodniosłowiańskie (białoruskie i ukraińskie) wyrazy mogły pojawić się pod wpływem języka polskiego lub dialektu wschodniosłowackiego.

Podsumowując analizę kontynuantów pń.-słow. **pluta* w poszczególnych językach warto zauważyć, że pomimo archaicznej budowy wyrazu jego zasięg jest ograniczony, a znaczenie ‘deszczowa pogoda’ stanowi lokalną innowację, poświadczoną w języku staropolskim już w połowie XV w. Biorąc pod uwagę powszechność wyrazu w dialektach wschodniosłowackich należy wykluczyć możliwość lokalnego zapożyczenia z polszczyzny. Zasięg omawianego wyrazu jako terminu określającego ‘czas słyty’ zdaje się raczej wskazywać, że powyższe słowo należy uznać za dawną polsko-wschodniosłowacką (względnie lechicko-wschodniosłowacką, mając na uwadze odrębność języka kaszubskiego) zbieżność leksykalno-semantyczną⁷⁶. Przy założeniu rodzimości wyrazu ukraińskiego może stanowić także jedną z paralel polsko-wschodniosłowacko-wschodniosłowiańskich.⁷⁷

⁷⁶ O możliwych kontaktach pomiędzy plemionami lechickimi a wschodnimi Słowakami wspominał w swojej pracy L. Bednarczuk [Bednarczuk 2018: 178–185].

⁷⁷ Nie można wykluczyć, że również ukr. dial. *nuoma* w tym samym znaczeniu zostało zapożyczone z języka polskiego, chociaż etymologiczny słownik języka ukraińskiego nie wypowiada się na ten temat [ESUM IV 460].

Semantyka kontynuantów pñ.-słow. **pluta* jest zróżnicowana i często koresponduje ze znaczeniami rekonstruowanymi dla pie. rdzenia **pleu-*. Można przypuszczać, że **pluta* powstała jako nomen actionis określające lanie się, rozlewanie się, wylewanie się wody bądź innej cieczy. W drodze konkretyzacji powstały inne zróżnicowane znaczenia (por. wyżej materiał języka polskiego).

III.3. INNOWACJE SEMANTYCZNE

III.3.1. wsch.-sła. *chudoba* ‘zwierzęta gospodarskie, inwentarz’: pol. dial. *chudoba* ‘inwentarz żywy’: brus. *xydóba* ‘zwierzęta gospodarskie’

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

Słownik gwar słowackich (SSN) podaje dwa znaczenie, których zasięg ogranicza się wyłącznie do obszaru wschodniej Słowacji. Pierwsze z nich ‘majetok všeobecne’ dotyczy Spiszu, gdzie użycie wyrazu ilustruje następujący przykład: *dobre še vidala, tam hudobi!* poświadczony we wsi Klčov (pow. Levoča) oraz Szarysza: *teraz už maž dom a hudobi doc, statek, koňe i peňeži, ta gazduj sebe* zanotowane w miejscowości Bertotovce (pow. Prešov). Kolejne wyłącznie wschodniosłowackie znaczenie ‘zwierzęta gospodarskie’ jest zawężeniem semantycznym w stosunku do znaczenia ‘majątek’. Mianowicie odnosi się do części majątku, jaki stanowi inwentarz żywy. Słownik podaje następujące przykłady: *idu karmic chudobu* zanotowane w miejscowości Dlhá Lúka (pow. Bardejov); drugie poświadczenie pochodzi z gwar zemplinskih ze wsi Cejkov (w pow. Trebišov) [SSN I 688]. W słowniku poświadczony jest także zdrobnienie *chudóbka* odnoszące się do wyrazu *chudoba* w znaczeniu ‘majątek’. Występuje wyłącznie na Spiszu i Szaryszu: *každi še stara o svoju chudopku* wieś Studenec (pow. Levoča), *ozdaj mi zavidziš totu moju bidnu chudopku?* (Prešov) [SSN I 688].

Obecność na obszarze wschodniej wyrazu *chudoba* w powyższych znaczeniach Słowacji potwierdzają także inne słowniki, np. wsch.-sła. *chudoba* ‘majetok, majetnosc’ [Kálal 1924: 206], *chudoba* ‘dobytok; majetok’ [Buffa 2004: 108⁷⁸], *chudoba* ‘ts’ [Halaga 2002: 305]. Ponadto F. Buffa podaje formę dem. *chudopka* ‘majetoček’ [Buffa 2004: 108].

Atlas języka słowackiego podaje szczegółowy zasięg znaczenia ‘inwentarz żywy’. Na mapie przedstawiono zróżnicowanie nazw zbiorowych zwierząt gospodarskich (‘kravy, voly, kone, ovce spolu’). W niektórych miejscowościach we wschodniej Słowacji zanotowano nazwę *chudoba* (*xudoba*). Wymieniono tu szaryską miejscowość Okrúhle (pow. Giraltovce),

⁷⁸ Badacz odnotowuje także ogólnosłowackie znaczenie ‘bieda’ [Buffa 2004: 108].

zemplinskie wsie: Míňovce, Pakostov (pow. Stropkov), Slovenská Volová, Belá nad Cirochou (pow. Humenné), uskie miejscowości: Vyšné Remety, Choňkovce, Koromľa, Jenkovce (pow. Sobrance), Lúčky (pow. Michalovce) [ASJ IV 106; ASJ IV Komentáre 90].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁOWACKICH:

W pozostałych dialektach słowackich wyraz *chudoba* występuje w znaczeniach tożsamy z językiem literackim. Mianowicie ‘nemajetnosť, nedostatok, bieda’ oraz w znaczeniu kolektywnym ‘nemajetná, chudobná vrstva obyvateľstva’. Obie definicje mają potwierdzenie na całym terytorium Słowacji [SSN I 688].

Poza gwarami słowackimi znaczenie ‘zwierzęta gospodarskie’ występują także rusińskich wsiach np. Ľvov (pow. Bardejov) [ASJ IV 106; ASJ IV Komentáre 90].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

Atlas języka słowackiego zawiera mapę, na której przedstawiono izoglosę rozdzielającą dominującą we wschodniej i środkowej Słowacji nazwę *statek / statok* oraz zachodniosłowacki wyraz *lichva* [ASJ IV 106; ASJ IV Komentáre 90].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Leksem jest pojawia się w języku słowackim od XV wieku. Pierwszy zapis: *v chudobie buducz umrzela* pochodzi z kroniki miejskiej pt. *Žilinská kniha*, zabytku o cechach językowych zachodniosłowackich. Również późniejsze zapisy pochodzą w głównej mierze z terenów zachodniosłowackich. Wśród poświadczeń wymienionych przez *Historický slovník slovenského jazyka* brak przykładów znaczenia ‘majątek, dobytek’ typowych dla gwar wschodniosłowackich. Dominuje znaczenie odziedziczone z prasłowiańszczyzny ‘bieda, nędza, ubóstwo’, np. z XVII w. *do velikej chudoby upadli* (Soblahov (Trenčín), *pany matka pry chudobe se ma* (Krupina (Banská Bystrica). Efektem zmiany metonimicznej jest znaczenie ‘niemajetna warstwa ludności; biedota’, np. *kdy se chudobe obed varil* (Trenčín z XVII w.) [HSSJ I 481].

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

We współczesnym języku słowackim leksem *chudoba* ma znaczenie ‘stav veľkého materiálneho nedostatku; synonimy: *bieda, núdza*’, ‘nemajetná vrstva obyvateľstva, chudobní ľudia’ [SSJ I 577; SSSJ II 303]. W języku ogólnosłowackim w znaczeniu ‘inwentarz żywy’ występują leksemy *statok, dobytok*.

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

We współczesnym języku polskim *chudoba* występuje z kwalifikatorem „przestarzały” i oznacza ‘niewielki, ubogi dobytek, mienie, gospodarstwo’ [Dunaj 1996: 116].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Wyraz notowany od XV w.: stpol. *chudoba* zdefiniowano jako: 1. ‘chudość, macies’, 2. ‘ubóstwo, inopia’ [SSStpol I 260; Reczek 1968: 44], ale już w Słowniku polszczyzny XVI wieku oprócz powyższych znaczeń pojawia się ‘majątek, mienie ubogie, ubogiego’ [SP XVI III 336]. Znacznie wcześniejsze poświadczenie, bo z końca XIII w. ma nazwa miejscowa odnosząca się do wsi Chudoba w gminie Lasowice Wielkie (zapis *Chudobici*) [NMP II 101].

DIALEKTY POLSKIE:

W dialektach polskich wyraz ma kilka znaczeń. Interesujące nas znaczenie ‘mienię, gospodarstwo, dobytek’ jest poświadczone przede wszystkim w Małopolsce np. Ocinek (pow. Sandomierz), Wieciórka (pow. Myślenice), Niskowa (pow. Nowy Sącz), Nowy Targ, Facimiech (pow. Kraków) oraz z Podkarpacia (okolice Kolbuszowej) [SGP IV 124–125]. Potwierdzenie tego znaczenia znajdujemy także w „Słowniku gwar małopolskich” *chudoba* ‘gospodarstwo, mienie’ czy w „Słowniku gwary Lachów Sądeckich” ‘ts’ [Wronicz 2018 I 55, Szewczyk 2014: 115]. Semantyka ta wykracza poza południową Polskę, np. we wsi Libiszów (pow. Opoczno) zanotowano następującą definicję omawianego wyrazu ‘całe, ale marne gospodarstwo’ [SGP IV 124–125].

Kolejne znaczenie ‘inwentarz żywy, głównie bydło’, jest poświadczone w różnych częściach Polski: w Małopolsce, np. Trzetrzewina, Frycowa (pow. Nowy Sącz), Sękowa (pow. Gorlice), Kacwin (Spisz, pow. Nowy Targ), na Podkarpaciu np. Komańcza (pow. Sanocki), na wschodzie Polski np. Jacnia (pow. Zamość), Miłkowice Maćki (pow. siemiatycki), Olszanka (pow. Suwalski). Także w nowych dialektach mieszanych na Mazurach np. Sucholaski (pow. Giżycko) czy na Dolnym Śląsku np. Krzelów (pow. Wołów) Łagów. Powyższe znaczenie występuje również w gwarach poza granicą państwa, np. w enklawach na Bukowinie (Plesza w Rumunii), w polskiej gwarze lwowskiej. Potwierdzają je także mniejsze słowniki np. „Słownika gwar małopolskich”, „Słownik gwary Lachów Sądeckich” [Wronicz 2018: I 55; Szewczyk 2014: 115]. „Słownik gwary Górali Żywieckich” definiuje wyraz jako ‘biedne bydło, biedota’ [Nowak 2012: 64].

Podobne znaczenie odnoszące się do majątku ruchomego funkcjonuje także w języku kaszubskim *x^hdoba* ‘Habe an beweglichen Dingen’ *chudoba* ‘majątek ruchomy’ [Lorentz 1958–1983 I 290; SGP IV 124–125].

Oprócz powyższych „Słownik gwar polskich” odnotowuje następujące znaczenia: ‘ludzie biedni, biedak, nędzarz’, ‘ubóstwo, nędza’, ‘ktoś lub coś chudy (chude), mizerny’ nawiązujące do znaczeń rozpowszechnionych na całej Słowiańszczyźnie [SGP IV 12–125].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

Kontynuanty prasłowiańskiego wyrazu występują na całej Słowiańszczyźnie:

W językach zachodniosłowiańskich można wymienić: dłuż. *chudoba* ‘bieda, ubóstwo’, coll. ‘biedota’ [Muka 1911–1928 I 504], głuż. od XVII w. *chudoba* ‘bieda, nędza’ [Stachowski 1978: 42], stczes. *chudoba* od XIV w. ‘bieda’ [Gebauer 1970: 563], czes. ‘ts’ [Přir. slov. I 1082–1083]. W językach południowosłowiańskich odpowiedniki spotykamy np. w słu. *hudoba* (od XVI w.) ‘wada, nałóg’, ‘gniew, złość’ [Megiser 1592: 33, Pleteršnik 1894–1895 I 286], ch./s. od XV w. *húdoba* ‘zło; nieszczęście’, dawniej też ‘grzech’, ‘zły człowiek’, ‘nieczysta siła; diabeł’ [RJAZ III 724–725] dial. *hudobà* ‘diabeł’ [Olesch 1979: 274], scs. *худоба* ‘słabość’ [SJS IV 802].

NAWIĄZANIA WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE:

W językach wschodniosłowiańskich także znajdujemy nawiązania do pierwotnej semantyki związanej z niedostatkiem np. strus. *худоба* ‘bieda’ [Срезневский 1893–1912 II 1414] oraz znaczenia przenośne ros. *худоба́* m.in. ‘nieszczęście, bieda, zło’ [SSRJ XII 507].

Na temat zmiany semantycznej w kierunku ‘majątek, gospodarstwo, zwierzęta’ pisze w swojej monografii W. Budziszewska. Badaczka ogranicza jednak jej zasięg do języków polskiego, kaszubskiego oraz ukraińskiego, konstatując, że w pozostałych językach północnosłowiańskich wyraz zachował znaczenie ‘bieda’ [Budziszewska 1965: 57]. Jednak według dostępnych danych zmiana semantyczna dokonała się również w innych językach wschodniosłowiańskich. Oprócz wspomnianego ukr. *худоба́* ‘zwierzęta domowe; bydło’ [SUM XI 167], tak też w dialektach całej zach. Ukrainy [AG Bojk. t. I. cz.2. s. 72] – komentarz do m. 61), znaczenie to występuje w rosyjskim: reg. *худоба́* ‘dobytek, skarb’, ‘bydło domowe (zwykle rogate)’ [SSRJ XVII 507], ‘bydło rogate’ [Миртов 1929: 347], oraz w białoruskim, zarówno w języku literackim, jak i dialektach: *худоба́* ‘zwierzęta gospodarskie’ [TSBM V 221; TSBLM 901], dial. np. *худоба́* ‘ts’ *нада ж худобу дагледець, а то ена, бедная, з рання не еўшы* [Янкова 1982: 397]. W ukraińskich dialektach doszło również do zawężenia znaczenia ‘majątek’ > ‘skrzynia z wianem panny młodej’ [Лисенко 1974: 226]. Wymienione znaczenia są innowacjami, brak ich w staroruskim: por. strus. *худоба* ‘bieda’ [Срезневский 1893–1912

II 1414], a także w ruskiej odmianie języka cerkiewnosłowiańskiego: rus.-cs. худоба ‘zło, nieszczęście’, ‘chudość’ [SCSRJ IV 870]. Występowanie znaczenia ‘majątek, inwentarz żywy’ we wszystkich językach wschodniosłowiańskich zdaje się wskazywać na to, że analogiczny rozwój w języku polskim może być rezultatem zapożyczenia semantycznego z któregoś z tych języków. Geografia wyrazu w gwarach polskich częściowo potwierdza to przypuszczenie. Chociaż wyraz ma zasięg niemal ogólnogwarowy, to dwa pierwsze przywołane wyżej znaczenia z SGP najlepiej są zaświadczone w Małopolsce oraz na wschodzie Polski (Podlasie, Suwałki, dawne Kresy Wschodnie) [Horodyska-Gadkowska 1967: 28; SGP IV 124–125]. Warto jednak zauważyć, że znaczenia ‘mienie, gospodarstwo, dobytek, inwentarz żywy’ są odnotowywane także na południowo-wschodniej Kaszubszczyźnie (Kościerzyna, Łąg w pow. chojnickim) [Lorentz 1958–1983 I 290; SGP IV 124–125; Budziszewska 1965: 57].

ETYMOLOGIA:

Wyraz jest derywatem z sufiksem *-oba* utworzonym od psł. przymiotnika **chudъ* ‘chudy’, ‘słaby’, ‘mały, drobny’, ‘marny, zły’, ‘ubogi’. Trudno określić, które z wymienionych znaczeń przymiotnika w języku prasłowiańskim było pierwotne, ponieważ zależy to od przyjętego objaśnienia etymologicznego [więcej na ten temat Jakubowicz 2010: 114–115].

Nie ulega jednak wątpliwości, że znaczenie ‘dobytek’ rozwinęło się z pierwotnego ‘ubóstwo, nędza’. Rozwój semantyczny słowa *chudoba*: ‘ubóstwo’ > ‘skromny (ubogi) majątek; majątek ubogiego’ > ‘inwentarz, zwierzęta gospodarskie’ (jako część mienia) > ‘cały majątek’.

WNIOSKI:

Według O. N. Trubaczowa [Трубачев 1960: 103–104] powyższy rozwój znaczeniowy wyrazu najprawdopodobniej ma podłoże tabuistyczne. Liczne słowiańskie nazwy bydła są związane z rdzeniem oznaczającym nabycie, posiadanie, majątek, jak np. te utworzone od psł. **by-* (*byti, bytъ, do-by-*), np. czes. *dobytek* ‘bydło’, dłuż. *dobytk* ‘ts’, pol. *bydło*, a także chorw. *blâgo* ‘ts’, dłuż. *zbôžo* ‘ts’. W tym wypadku określenie bydła za pomocą wyrazu derywowanego od przymiotnika *chudy* było jakby zaprzeczeniem posiadania majątku. Zabieg ten miał na celu wprowadzenie w błąd sił nieczystych, a tym samym ochronę przed urokami i wpływem istot nadprzyrodzonych [Трубачев 1960: 103–104; Фасмер 1964–1973: IV 282; ESUM V 220]. Paralelę stanowi tu pol. dial. mazur. *ubóstwo* ‘bydło domowe’ [Horodyska-Gadkowska 1967: 28].

Powyższa innowacyjna zmiana ma charakter innowacyjny. Poza językiem polskim i dialektem wschodniosłowackim zaszła również w kaszubskim i we wszystkich językach wschodniosłowiańskich. Trudno ustalić jej pierwotny zasięg i kierunek rozprzestrzenia się tym wypadku zbieżność semantyczna. Znaczenie dotyczące zwierząt hodowlanych koncentruje się przede wszystkim w południowo-wschodniej części Polski i gwarach wschodniosłowackich, najczęściej sąsiadujących z wsiami rusińskimi (podczas, gdy na większości obszaru wschodniej Słowacji dominuje leksem *statok*). Wydaje się zatem, że w przypadku tego konkretnego znaczenia możliwy jest wpływ sąsiednich gwar ukraińskich.

Poświadczenia znaczenia ‘majątek’ z okolic Opoczna oraz z języka kaszubskiego wskazują na pierwotnie szerszy zasięg tej zmiany, który zaszedł na obszarze lechickim, w dialekcie wschodniosłowackim oraz w części obszaru wschodniosłowiańskiego.

III.3.2. wsch.-sła. coll. *zrno* (*zerno, zarno, zjerno*) ‘zboże’ : pol. *ziarno* ‘ts’

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

We wschodniej części Słowacji zboże określa się kolektywnym terminem *zrno* (wsch.-sła. *zerno, zarno, zjerno*) [ASJ IV 75; ASJ IV Komentáre 72; Orlovský 1982: 416]. F. Buffa podaje w słowniku gwar szaryskich postaci *zarno / żarno*, gdzie ilustruje znaczenie wyrazu następującymi przykładami: *už še zarna nal'ivaju* ‘ziarno dojrzewa, dorasta’ *zarno češe jak pl'eva* tzn. ‘wartościowe łatwo poznać’. Autor ogranicza zasięg tego wyrazu do północnego Szarysza. W osobnym haśle słownikowym odnotowuje wyraz *zarna* oznaczony jako pluralia tantum w znaczeniu ‘zboże’ *potem še koša zarna* [Buffa 2004: 321]. Obecność wyrazu *zarno* w znaczeniu ‘zrno, obilie’ potwierdza również O. Halaga w swoim słowniku [Halaga 2002 II 1285].

Zasięg specjalizacji znaczenia prasłowiańskiego w kierunku ‘zboże’ jest zilustrowany na mapie w OLA. Według tego źródła zboże określa się przy pomocy kontynuantów psł. **zǫno* przede wszystkim na terenie wschodniej Słowacji. Tylko tutaj określenie to funkcjonuje na zwartym terytorium [OLA IV 149].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH ŚLÓWACKICH:

Podobna sytuacja do dialektu wschodniosłowackiego ma miejsce również w przyległych dialektach południowo-środkowsłowackich, np. gemer. *zrno / zerno* ‘zboże’ [ASJ IV 75; ASJ IV Komentáre 72; Orlovský 1982: 416].

Na pozostałym obszarze Słowacji powyższego leksemu używa się w znaczeniu ‘pojedyncze ziarno’ [ASJ IV 75; ASJ IV Komentáre 72].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

Na mapie w atlasie języka słowackiego jest przedstawiona izoleksa dzieląca obszar Słowacji pod względem terminu określającego zboże, jako ‘zebrane ziarno, które mieli się na mąkę’. W gwarach środkowosłowackich i zachodniosłowackich dominują terminy *obilie* (także w wariantach: *obilé, obilí, obil’ja, obilej, obile*) oraz *zbožie* (*zbožé, zboží, zbož’ja, zbož’á, zbože*). Autorzy atlasu stwierdzają, że oba te wyrazy są używane równolegle i nie można wyznaczyć wyraźnych granic między nimi na obszarze zachodniej i środkowej Słowacji. Kontynuanty leksemu **ṣbožbje* obejmują języki zachodniosłowiańskie oraz bliższe języki wschodniosłowiańskie. Pierwotnym znaczeniem tego prasłowiańskiego leksemu było ‘pomyślność, bogactwo, majątek’, czego ślady widać w części języków z tej grupy np. stczes. *zbožie*, czes. *zboží* ‘majątek, bogactwo, pieniądze’ [Bělič–Kamiš–Kučera 1979: 438] czy w łżyckich formach dłuż. *zbože* ‘szczęście’ [Muka 1911–1928 II 1060], dłuż. *zbožo* ‘majątek, bydło’ [Muka 1911–1928 II 1061], głuż. *zbožo* ‘szczęście’ [Kral 1927–1931: 874].

Użycie tego leksemu w znaczeniu ‘ziarno, które miele się na mąkę’ stanowi innowację występującą na obszarze lechickim (polskim i kaszubskim) oraz słowackim. Ponadto zmiana ta obejmuje także język białoruski i ukraiński, stpol. *zbože* ‘majątek, dobra; pomyślność; zboże’, kasz. *zbože* ‘zboże’, sła. *zbožie* ‘ts’, ukr. *збіжжя* ‘ts’, brus. *збожжя* ‘ts’. Podobna motywacja miała miejsce w przypadku ogólnosłowiańskiego wyrazu **obilbje* oznaczającego pierwotnie ‘obfitość, mnóstwo, majątek’. Innowacja znaczeniowa ‘zboże’ występuje wyłącznie w grupie czesko-słowackiej oraz w północnych gwarach rosyjskich [Budziszewska 1965: 178; Sędzik 1977: 11, 106].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Wyraz jest notowany w znaczeniu ‘zboże’ w dawnych źródłach języka słowackiego już od XVI. Poświadczenia pochodzą z terenów wschodniej Słowacji, Liptova i powiatu trenczyńskiego, na północno-zachodnim krańcu kraju co może wskazywać na pierwotnie szerszy zasięg tego leksemu w tym znaczeniu. Najstarszy zapis pochodzi z drugiej połowy XVI w. z miejscowości Liptovský Trnovec. Fraza ta odnosi się do posianego nasienia zboża ([...] *Petro Zubaty posiath swogim zrnom*), kolejny zapis pochodzi z Chocholnej (pow. Trenčín) i nawiązuje do ziarna wykorzystywanego w procesie warzenia piwa. We wschodniosłowackich

Kendicach (pow. Prešov) odnotowano następujące zdanie: *mame try polya, na kteryh se wšeligake zerno zrodi; nektere se kupčyme y ze zarnem y ze statkem* [HSSJ VII 396].

JĘZYK OGÓLNOSŁOWACKI:

Słowniki języka ogólnosłowackiego również odnotowują wyraz *zrno* występujący jako kolektiwum. Semantyka ‘zboże’ jest jednak opatrzona kwalifikatorem wskazującym na charakter potoczny. W słowniku znajdujemy następujące przykłady użycie leksemu: *siat' zrno; mliet' zrno; sušit' zrno; k'rmít' zrnóm* (np. kury). Frazy przytoczone w słownikach wskazują raczej na to, że określa on ziarno pozyskane z roślin zbożowych, a nie same rośliny [SSJ V 717; KSS 575]. Postaci *zrno* i *zarno* znajdujemy również w słowniku M. Kálala w znaczeniu ‘zboże’ [Kálal 1924: 843, 885–886]

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

Znaczenie zbiorowe leksemu *ziarno*, występujące w języku słowackim nie jest obce językowi polskiemu, w którym wyraz ten jest definiowany jako ‘jednonasienny nie pękający owoc traw dzikich i hodowlanych (np. zbóż)’, oprócz tego występuje także w znaczeniu zbiorowym’ [SJP PAN X 1087]. Inną definicję stanowi ‘plon, nasiona zbóż przeznaczone głównie do jedzenia lub siania’ [WSJP]. Istotne dla naszych rozważań są dwa znaczenia zanotowane w Słowniku Warszawskim, mianowicie: pierwsze, mieszczące się w normie literackiej to jest coll. ‘ziarna, zbiór ziaren’: *zboże wymłócone i wychędożone daje ziarno*, nieco niżej zamieszczono znaczenie ‘zboże’ o charakterze gwarowym. Niestety, słownik nie podaje ani geografii wyrazu ani przykładów użycia w tym znaczeniu [SW VIII 493].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Leksem *ziarno / zarno* jest notowany w języku polskim od XV w [Słownik Stpol. XI 353]. Znaczenie kolektywne w języku polskim istniało na pewno już w XVII w., na co wskazuje zdanie zapisane przez Jana Andrzeja Morsztyna: *W zwieszonym kłosie tłuste ziarno mnoży i dżdżem pomiernym odwilżywszy role, Okryje wdzięcznym urodzajem*. W połowie wieku XVIII Benedykt Chmielowski w swej encyklopedii umieścił zdanie: *na wzrost będzie skąpa, ale w ziarno hoyna*, [Korpus Barokowy; KartXVII].

DIALEKTY POLSKIE:

Podobnie, jak w języku literackim, w gwarach polskich oprócz znaczenia ‘pojedyncze ziarno’ np. w Woli Życkiej (pow. Garwoliński) znajdujemy liczne przypadki funkcjonowania tego wyrazu w znaczeniu zbiorowym ‘ziarna zbóż’ np. Huszcza (pow. Bialski), Babice (pow.

Garwoliński), Stoczek Łukowski. Warto jednak zauważyć, że w tym przypadku termin ten nie odnosi się bezpośrednio do samego zboża, jako rośliny, jak w dial. wschodniosłowackim, a określa raczej jego wymłócone nasienie, co dobrze obrazują następujące poświadczenia: *zarno* ‘zboże wymłócone, czyli ziarno (nie słoma)’ Niedzica (Spisz), *żarno syře s pšeniicy* (Giełczew pow. Krasnostawski).

Znaczenie ‘zboże’ znajdujemy w różnych gwarach polskich stosunkowo często np. w Brudzewicach (pow. opoczyński), także w wyrażeniu *mysy cuju żarno (zboże)* Uchacze (pow. Garwoliński). W języku kaszubskim określenia *xlebove zârno* oraz *kolčove zârno* określają żyto i pszenicę [SGP PANKart; Sychta 1967–1976 II 35]. Zdaje się jednak, że nawiązują one do zebranego ziarna zbóż, a nie do samej rośliny. Wynika to z wieloznaczności leksemu *zboże* w polszczyźnie, który może oznaczać obydwie te pojęcia.

Podobna sytuacja ma miejsce w gwarach małopolskich, gdzie terminy *ziarno / zarno* oznaczają ‘zboże w ogólności’ (Skawa), ‘zboże, pszenica i żyto’, ‘owies’ w Mszanie Dolnej, Mszanie Górnej (pow. limanowski), w gwarach góralskich po stronie polskiej *zarno* ‘zboże’ Łapszanka (Spisz), oraz po słowackiej *zarno* ‘zboże’ (Jaworzyna, Mały Sławków, Podsadek, Relów, Hagi) [SGP PANKart].

O ile materiał z Kartoteki SGP nie zawsze pozwala na precyzyjne określenie o którym ze znaczeń leksemu *zboże* jest mowa w danym zapisie (‘wymłócone ziarno zbóż’ czy ‘zboże jako rosnące na polu rośliny’), o tyle wypowiedzi znajdujące się w Korpusie Spiskim doskonale obrazują znaczenie, które jest tożsame z tym występującym we wschodniej Słowacji:

jeszcze ... teraz pry... opryski mają a dawno my czy ziarno było czy owies czy jarzec (Dursztyn), *ziarno my kosili to my podbierały owies my tak do snopków* (Dursztyn), *a ściernie no to były wtedy jak się już no ziarno skosiło nie* (Nowa Biała), *a zbo... gdzie tam ziarno żeście opryskiwali* (Nowa Biała) [Korpus Spiski].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

Leksem *zrno* ma znaczenie kolektywne także w czeskim języku literackim: ‘zrni obilí’ oraz w dialektach, np. morawskim [Přír. slov. VIII 816; Bartoš 1906: 552]. Powyższe znaczenie spotykamy również w pojedynczych punktach dialektach chorwackich [OLA IV 149].

NAWIĄZANIA WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE:

Na mapie zamieszczonej w OLA możemy zaobserwować, że kontynuanty psł. **zŕno* w znaczeniu ‘zboże’ występują także na przyległym graniczącym ze Słowacją Zakarpaciu (w

miejsowościach Баранинці, Довге, Затисівка) i w pojedynczych punktach w dialektach ukraińskich położonych nieco dalej na wschód, np. Велика П'ятигірка (Житомирська обл.), Озеряни (Чернігівська обл.), Коровинці, Чуйківка (Сумська обл.) i gosyjskich, np. Жуки (Псковская обл.), Шушелово, Осташово (Новгородская обл.). W dialektach wysuniętych bardziej na wschód występują pojedyncze poświadczenia kontyuantów postaci formalnie kolektywnej *zŕnje*, np. Калиново (Костромская обл.).

ETYMOLOGIA:

Badany tu wyraz jest derywatem prymarnym opartym na pie. **ger-* 'dojrzewać'. Prasłowiańskiemu wyrazowi **zŕno* odpowiadają strpus. *syrene*, lit. *žirnis*, łot. *zīrns*, łac. *granum*, gos. *kaurn*, niem. *Korn* [Sędzik 1977: 102; Куркина 2011: 197]. Warto zauważyć, że wyrazy wywodzące się z tego rdzenia najczęściej oznaczały 'ziarno przeznaczone do spożycia'⁷⁹.

Na zjawisko pojawienia się znaczenia zbiorowego w kontyuantach psł. **zŕno* zwraca uwagę W. Sędzik:

Nazwy utworzone wtórnice uściślają znaczenie podstawowe. Chodzi tu o nazwy, które oznaczały np. zbiorowość bez wykładnika formalnego (urabiano wówczas dla nich odrębną formę np. deminutywną, która stawała się wtórnice syngulatywną. Ewentualnie dla podkreślenia zbiorowości tworzono kolektywa drogą derywacji sufiksальной [Sędzik 1977: 107]

Taka sytuacja miała miejsce w przypadku leksemu *zŕno* oznaczającego pierwotnie 'pojedyncze ziarno'. Gdy forma ta w części dialektów słowiańskich nabrała znaczenia kolektywnego (tj. 'ziarna zbóż'), do oznaczenia pojedynczego ziarna zaczęto używać zdrobnienia *zŕnko* 'ziarenko' > *zŕno*. Powyższe zjawisko jest częste w polskich dialektach. Warto zauważyć, że prawdopodobnie już od czasów prasłowiańskich istniała forma *zŕnъje* 'ziarna' z sufiksem *-ъje* tworzącym kolektiwa [Sędzik 1977: 51, 107].

WNIOSKI:

Funkcjonowanie znaczenia kolektywnego dla sła. *zrno* (wsch.-sła. *zerno*, *zarno*, *zjerno*) niewątpliwie wyróżnia obszar wschodniosłowacki na tle pozostałych gwar. Na pozostałym

⁷⁹ Wyrazy pokrewne słowiańskim **zŕno* oraz **semę* stanowiły w niektórych dialektach praindoeuropejskich parę, w której oba znaczenia tworzyły względem siebie pewną opozycję. Polegała ona na rozróżnieniu nasiona zboża, przeznaczonego do spożycia (*granum*), oraz takiego, którego używa się do zasiewu (*semen*) [Sędzik 1977: 57]. W. Budziszewska zauważa, że oba te wyrazy wyróżniają się na tle słowiańskim jednolitością form. Sprzyjać temu miałyby fakt, że są one związane z rolnictwem, które odgrywało kluczową rolę w egzystencji Słowian [Budziszewska 1965: 174].

obszarze rośliny, z ziaren których miele się mąkę, określa się terminami *obilie* oraz *zboże*. Innowacją która zaszła w języku polskim oraz w dial. wschodniosłowackim (oraz sporadycznie w innych wymienionych częściach tj. sąsiednich gwarach gemerskich) było użycie leksemu *zrno* w znaczeniu kolektywnym ‘ziarno zbóż, zboże’. Możliwe jednak, że miała ona kiedyś szerszy zasięg, na co mogłyby wskazywać przykłady z okolic Liptova czy dzisiejszego powiatu trenczyńskiego (choć tu możliwy wydaje wpływ zewnętrzny). Innowacja ta jest obecna również w języku czeskim. Jej ślady są widoczne także w gwarach ukraińskich, rosyjskich i chorwackich. Kolejnym etapem powyższego rozwoju semantycznego było określanie tym mianem roślin zbożowych spotykane w wschodniej Słowacji (*potem še koša zarna*). Analogiczne przykłady znajdujemy także na polskim Spiszu (*jak się już no ziarno skosiło*). Mimo kwerendy w polskich leksykonach oraz kartotekach słownikowych, poza polskim Spiszem nie udało mi się znaleźć przykładu, który wskazywałby jednoznacznie na określanie upraw zbożowych leksemem *ziarno*.

III.3.3. wsch.-sła. *ščipl'ak*, *ščipak*, *ščipaŭka*, *ščipalka* ‘skorek pospolity *Forficula auricularia*’ : pol. *szczypawka*, *szczypawica* ‘ts’

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

W dial. wsch.-sła owad skorek pospolity bywa określany na znacznym obszarze (od Szarysza aż po wschodnią granicę, czyli w gwarach szaryskich, abowskich, zemplinskich, uskich, sotackich) jako: *ščipl'ak*, *ščipak*, *ščipaŭka*, *ščipalka*. Powyższe nazwy na terenie Słowacji występują wyłącznie w gwarach wschodniosłowackich [ASJ IV 84; ASJ Komentáre IV 76–77; SGP PANKart]. Potwierdzenie znajdujemy również w materiale słownikowym *ščipl'ak*, *ščipak* ‘chrobák, ucholák (*Forficula*)’, *ščipavica* *ščipl'afka* ‘chrobák ucholák (*Forficula*)’ [Buffa 2004: 265; Buffa 1953: 217].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH ŚLÓWACKICH:

W publikacji na temat nazw owadów w języku słowackim znajdujemy podobne nazwy. Odnoszą się one jednak do innych gatunków. W słowackiej nomenklaturze entomologicznej funkcjonuje określenie rodziny owadów *štípavkovité* ‘*Naucoridae*, żyrytwowate’. W stosunku do konkretnego owada z tej rodziny stosuje się nazwę *štípavka* stanowiącą co prawda dokładny odpowiednik wsch. formy *ščipaŭka*, ale odnosi się do innego owada ‘*Ilyocoris*’. Omawiany przez nas gatunek *Forficula auricularia* jest określany jako *ucholák* lub *škvor* [Ferianc 1975: 55, 46].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

W atlasie języka słowackiego zamieszczono mapę obrazującą zróżnicowanie nazw gatunku *Forficula auricularia*. Owad ten zdefiniowany jest jako ‘podlhovastý hmyz, čo lezie do ucha’.

Jednym z określeń tego owada są zachodnio- i środkowosłowackie formy *škvor*, *čkor*, *čkorec*. Powyższe nazwy nawiązują do pol. *skorek*, stpol. *skwor*, kasz. *skórc*, czes. *škvor*, og.-sła. *škvor*. Stanowią one polsko-kaszubsko-czesko-słowacką innowację. Zachsłow. **skvorь* pochodzi prawdopodobnie od dźwiękonaśladowczego czasownika **skvertiy* ‘trzeszczeć, skwierczeć, cykać, piszczeć’ i pierwotnie oznaczało owada wydającego dźwięki tego typu [Boryś 2005: 553; Budziszewska 1965: 150]. Wyraz ten nie ogranicza się jednak do obszaru polsko-wschodniosłowackiego, więc problematyka z nim związana nie została szczegółowo omówiona w tej pracy.

Ponadto w dialektach słowackich występują również inne określenie o ciekawej motywacji. Mianowicie *uxhár*, *ucholaz*, *ucholak* [ASJ IV 84; SGP PANKart; Ferianc 1975: 46]. Ich powstanie wiąże się zapewne z przekonaniem o posiadaniu przez omawiane owady umiejętności wchodzenia do ucha człowieka podczas snu, wkręcania się w nie, powodującego uszkodzenie błębenków i w konsekwencji ogłuchnięcie, należy łączyć inne gwarowe nazwy słowackie, takie jak: Wierzenie to zapewne wynikało z zaobserwowanych u tego owada umiejętności chowania się w ciasnych szczelinach oraz drażenia korytarzy⁸⁰.

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Jeden z XVIII-wiecznych zabytków języka słowackiego (*Kamaldulský slovník*) podaje formę *štipavka* ‘hmyz kt. štipe’ (źródło:) [HSSJ V 672]. Zabytek ten nie odnosi się do interesującego nas obszaru, ale przedstawia odmianę kulturalnego (literackiego?) zachodniosłowackiego, z czego należy wnioskować, że w przeszłości wyraz ten był znany na szerszym obszarze niż dziś. Zapis nie odnosi się do omawianego przez nas gatunku ‘*Forficula auricularia*’.

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

⁸⁰ Słowacka nazwa ma liczne odpowiedniki w językach słowiańskich, np. ukr. *вуховертка звичайна* (co do motywacji por. też pol. *zauszniak*, kasz. *zaušník*, głuź. *wuchać*, ch./s. *uholaca*, *uholaz*, ukr. *уховертка* [Karłowicz 1900–1911: VI 331; Pobłocki 1887: 145; Sychta 1967–1976: VI 192; Budziszewska 1965: 150]).

Leksemy *ščiplak*, *ščipak*, *ščipauka*, *ščipalka* nie występują we współczesnych słownikach języka słowackiego. Owad ten *Forficula auricularia* w słowackiej terminologii entomologicznej jest określany jako *škvor*.

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

W języku ogólnopolskim *skorek pospolity* jest definiowany jako ‘duży, ciemnobrunatny, drapieżny i wszystkożerny chrząszcz, mający odwłok zakończony kleszczami’. Oprócz terminu naukowego funkcjonują także synonimiczne nazwy *szczypawica* oraz *szczypawka* mająca charakter potoczny [WSJP PAN].

W słowniku pod redakcją W. Doroszewskiego przy pomocy tego leksemu określa się dwa różne desygnaty. W haśle *szczypawka* mowa jest o dwóch różnych gatunkach. Najpierw wspomina się chrząszcza biegacza *Carabus*. Następnie w cytacie wymienia się nazwę *szczypawki złocistej*, którą zapewne powiązać można z łacińską nazwą skorka pospolitego *Forficula auricularia* [SJP PAN VIII 1068].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Nazwę *szczypawka* odnotowuje już w swoim słowniku S.B. Linde. Obok znaczenia ‘owad, którego tył kadłuba zakończony nożycami, którymi szczypie Forticula’, autor podaje także objaśnienie zdecydowanie bardziej ogólne: ‘każdy szczypiący owad, np. pchły, wszy, pluskwy’ [Linde 1854–1860 V 574]. W Słowniku Wileńskim wyraz ten odnosi się do gatunków z rodzaju *Carabus*, np. ‘*Carabus hortensis*’ oraz do pijawki [SWil II 1627].

DIALEKTY POLSKIE:

W polskim materiale gwarowym także nazwy tej używa się w stosunku do różnych owadów (choć najczęściej mamy do czynienia z gatunkiem *Forficula auricularia*), np. w gwarze Lachów Sądeckich *scypawica* ‘*Forficula auricularia*, chrząszcz z charakterystycznymi szczypcami, żyjący pod korą ściętych pni; skorek’ [Szewczyk 2014: 580]. Wielokrotnie jednak obserwujemy dużą różnorodność znaczeniową, np. J. Karłowicz definiuje hasło *szczypawka* w sposób następujący ‘każdy owad mający szczęki zdolne uszczypnąć’ [Karłowicz 1900–1911 V 283–294]. Także materiał dostępny w kartotece SGP cechuje rozbieżność form i znaczeń np. *szczypaw* ‘szczypawka (owad)’ (Tarnowskie Góry), *szczypawa* ‘*Carabus*’ (Woźniki Sieradz), ‘każdy owad, który może ugryźć człowieka’ (Biłgoraj), ‘mącznik, młynarek’, wlkp. ‘skorek’, *szczypawka* ‘skorek pospolity’ (Brzozów, Zuzułka pow. węgrowski), ‘chrząszcz biegacz *Corabus*’ (Łęczycza, Wilków pow. kielecki, Kramsk pow. koniński, Kluki, pow. Mińsk

Mazowiecki, Knyszyn), *szczypawica* ‘Carabus’ (Poręby Majdańskie), ‘skorek pospolity’ (Brzozów) [SGP PANKart].

NAWIĄZANIA WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE:

Poza polszczyzną i dialektami wschodniosłowackimi nawiązania spotykamy również w języku ukraińskim, gdzie *щипавка звичайна* ‘комаха, що має видовжене плоске тіло з недорозвиненими придатками у вигляді кліщів на задній частині черевця’ stanowi nazwę naukową. Odpowiedniki znajdujemy także w łemkowskim *щипак* ‘Forficula auricularia’, ‘Carabus’ [SUM XI 584; Грінченко 1907–1909: IV 525; Верхатский 1902: 487; Турчин 2011: 351]. Ponadto pokrewnych nazw używa się także w stosunku do innych owadów, np. ukr. dial. *щипавка* ‘Staphilinus’, ‘Dyticus’ [Грінченко 1907–1909 IV 525], brus. *жчыпак* określa żuka [Кунцевіч, Крывіцкі 1999: 95].

ETYMOLOGIA:

Wszystkie omówione powyżej wyrazy zostały utworzone od psł. czasownika **ščipati* ‘szczypać, skubać’ Wyraz został utworzony od pie. rdzenia **skēi-p-* (*skēi-b-*) ‘ciąć, oddzielać’, stanowiącego rozszerzenie pie. **(s)kēj-* ‘ciąć, krajać, oddzielać, odłączać’. Wyraz jest spokrewniony np. z litewskim *skiēpti* ‘dziurawić’ [Boryś 2005: 600]. Nazwy określające skorka pospolitego nawiązują do charakterystycznych szczypców jakie posiada ten owad.

Funkcjonują liczne inne ekspresywne nazwy utworzone przy pomocy tych samych sufiksów, nazywające zwierzęta, głównie owady, wśród których wymienić można np.: pol. dial. *szczypawa* ‘ryba Gasterosteus aculeatus’, *szczypawka* ‘szczupak Esox lucius’ [SGP PANKart]. Ponadto mogą to być również leksemy określające zjawiska czy przedmioty np. kasz. *szczypawica* ‘ostry mróz’, pol. *szczypawki* ‘kluski szczypane tj. rwane’ [Karłowicz 1900–1911 V 283–294, SGP PANKart], czy ch./s. *štipavica* ‘obcegi służące do polowania na węże, Schlangenscheere, forfex, quo utitur serpentium venator (serpentarius)’ [Hirtz 1928: 154], *štipavka* ‘kolac na kraju rasječen kojim se skida voče sa drveća’ [RJAZ XVII 795].

WNIOSKI:

Wszystkie wymienione nazwy, utworzone od psł. **ščipati* ‘szczypać, skubać’, określające skorka pospolitego (pol. *szczypawka*, *szczypawica*, wsch.-sła. *ščiplak*, *ščipak*, *ščipauka*, *ščipalka*, ukr. *щипавка* łemk. *щипак* ‘Forficula auricularia’) stanowią wspólną polsko-wschodniosłowacko-ukraińską innowację semantyczną. Pomimo występowania na całej Słowiańszczyźnie licznych odpowiedników utworzonych przy pomocy paralelnych sufiksów,

powyższe znaczenie określające gatunek *Forficula auricularia* ogranicza się wyłącznie do wskazanego terytorium.

III.3.4. wsch.-sła. *brud* : pol. *brud* : ukr. *бруд*

DIALEKT WSCHODNIOSŁOWACKI:

Na obszarze wschodniej Słowacji powszechnie występuje leksem *brud*. Geografia wyrazu *brud* w gwarach słowackich jest dobrze zobrazowana w atlasie języka słowackiego, gdzie przedstawiono leksykę odnoszącą się do pojęcia ‘nieczystość na głowie (we włosach)’ [AJS 1984 IV 403; AJS IV Komentáre 257–258].

W atlasie języka słowackiego (ASJ) zasięg badanego wyrazu obejmuje cały obszar wschodniej Słowacji wraz ze wszystkimi gwarami na tym terenie [AJS 1984 IV 403, AJS IV Komentáre 257–258]. Poświadczenia leksemu *brud* w słowniku gwar słowackich (SSN) pochodzą, głównie z gwar wschodniosłowackich (Spisz i Szarysz) np. *Ja bi s teho tañira polifku ñejedla, ta dze, šak to čisti brud!* ze wsi Šalgovík (dziś dzielnica Preszowa) [SSN I: 169]. Leksem *brud* wymienia również M. Kálal w swoim słowniku, gdzie wyraz jest opatrzony kwalifikatorem sugerującym przynależność do obszaru dialektu wschodniosłowackiego [Kálal 1924: 43]. W związku semantycznym z brudem pozostaje wsch.-sła. szaryski derywat *brudota* ‘ropa’. Oprócz semantyki związanej z zanieczyszczeniem w poświadczeniu spod Lewoczy występuje znaczenie ‘biała larwa chrząszcza’ [SSN I 169].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁOWACKICH:

Atlas języka słowackiego prezentuje szczegółowy zasięg badanego wyrazu. Najdalej wysuniętym na południowy zachód punktem, w którym leksem jest poświadczony jest miejscowość Hviezdoslavovo (pow. Dunajská Streda)⁸¹, poza tym w dialekcie zachodniosłowackim leksem występuje wyłącznie na północy w gwarach górnotrenczyńskich: Kolárovice (pow. Veľka Bytča), oraz kysuckich: Makov, Turzovku (pow. Čadca), Terchová (pow. Žilina). W środkowej Słowacji wyraz występuje w północnej części na Orawie np. Osádka (pow. Dolný Kubín), w Liptowie Liptovské Kláčany, Hybe, Važec (pow. Liptovský Mikuláš) [AJS 1984 IV 403; AJS IV Komentáre 257–258]. W pojedynczych punktach występuje również w południowej części środkowej Słowacji: w gwarach zwolenskich np. Detva (pow. Zvolen), Čierny Balog (pow. Brezno), narzeczach horehronskich, np. Švermovo (pow. Brezno), oraz w gwarach gemerskich, np. Kokava nad Rimavicou, Rovne (pow.

⁸¹ Jednakże tutejsza ludność ma charakter napływowy i przybyła tu po 1918 roku na pierwotnie węgierski obszar językowy [ASJ I Komentáre 167].

Rimavská Sobota), Markuška (pow. Rožňava) [AJS 1984 IV 403; AJS IV Komentáre 257–258].

Słownik gwar słowackich podaje poświadczenia słowa *brud* ‘nieczystość we włosach’ z gwar orawskich i gemerskich [SSN I 169]. Obecność wyrazu poza obszarem wschodniosłowackim potwierdzają również słowniki np. *brud* ‘nečistota, špina’ [Orlovský 1982: 40].

Leksem występuje także w gwarach góralskich, np. Oravská Polhora (pow. Námestovo), Lechnica (pow. Spišská Stará Ves) [AJS 1984 IV 403; AJS IV Komentáre 257–258].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

Obok og.-sła. określenia *špina* (*vo vlasoch*) na całym terytorium Słowacji istnieje spore zróżnicowanie leksykalne, a w poszczególnych gwarach w tym znaczeniu funkcjonuje kilka wyrazów, np. *popolice*, *popol'ki*, *xronta*, *pisok*, *lupini*, *paprini*, *repa* [AJS 1984 IV 403; AJS IV Komentáre 257–258].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

W tekstach słowackich leksem *brud* po raz pierwszy został poświadczony w źródłach z XVIII w. [Králik 2015: 84]. Trzeba tu zauważyć, iż słowo to nie zostało ujęte w historycznym słowniku języka słowackiego (HSSJ). Wyraz odnotowuje A. Bernolak w swoim słowniku *brud* ‘sordes, squallor’ [Bernolak 1825: 147].

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

Ogólnosłowackim odpowiednikiem omawianego leksemu jest wyraz *špina*. Leksem *brud* pojawia się stosunkowo rzadko, np. w słowniku współczesnego języka słowackiego występuje z kwalifikatorem „książkowy” w znaczeniu ‘dawna, zasiedziała nieczystość, brud’ [SSSJ I 367]. M. Kálal odnotowuje wyraz, powołując się na źródła literatury słowackiej [Kálal 1924: 43].

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

W polskim języku literackim wyraz *brud* ma następujące znaczenie ‘błoto, kurz lub inne podobne substancje znajdujące się na czymś lub w czymś i powodujące, że wygląd tego odbiega od takiego, jaki uznaje się za dobry’ [WSJP PAN].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

W języku polskim słowo *brud* jest notowane od XV w. (po raz pierwszy pojawiło się w *Psalterzu puławskim*) w znaczeniu ‘brud, plugastwo, sordes’ [SSSpol I 166].

DIALEKTY POLSKIE:

Wyraz *brud* w znaczeniu ‘zanieczyszczenie’ jest powszechny także w gwarach polskich [Karłowicz 1900–1911 I 122, SGP II 539]. Ponadto występują innowacje semantyczne takie jak ‘ropa gromadząca się w ranach, wrzodach’ [SGP II 539] oraz ‘robactwo’ [Karłowicz 1900–1911 I 122].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

Kontynuanty północnosłowiańskiego **brudь* występują także w innych językach zachodniosłowiańskich. Słowo właściwie nie funkcjonuje we współczesnym języku czeskim, jest jednak wymieniane w XIX-wiecznym słowniku Jungmanna, jako polonizm [Jungmann 1835–1839 I 191]. Leksem w formie *břud*⁸² ‘brud, nieczystość’ [Bartoš 1906: 28] występuje w gwarach na terenie Moraw, np. w mającej polską proveniencję gwarze laskiej. Słowo jest dobrze poświadczane w językach dolnołużyckim [Muka 1911–1915 I 82–83] i górnołużyckim [Pfuhl 1886: 51].

NAWIĄZANIA WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE:

Słowo **brudь* ma również kontynuanty we wszystkich językach wschodniosłowiańskich w ukraińskim i białoruskim językach literackich i dialektach oraz w rosyjskich gwarach: ukr. ‘*бруд* ‘те, що робить що-небудь нечистим; грязь, болото, сміття, різні покидьки’ [SUM I 240], dial. *brud* ‘nieczystość’ [Janów 2001: 18], brus. *бруд* ‘тое чым што-н. забруджана, запэцкана; грязь’ [ТСБМ I 407], ros. dial. *бруд* ‘нечистота, грязь, сор, гадость’ [SRNG III 200]. W słownikach białoruskich dialektów występują innowacyjne znaczenia, takie jak ‘owady, pasożyty na ciele człowieka’ [Крывіцкі 1982–1987 I 83], ‘pasożyty’ [Мацкевіч 1979–1986 I 219], ‘ropa’ *у нас не кажучь гной а кажучь бруд* [Мяцельска 1990 I 42], ‘ropa, o wrzodach, ranach’ [Мацкевіч 1979–1986 I 219]. Tożsamy rozwój semantyczny znajdujemy w dialektach ukraińskich: *бруд* ‘ropa z wrzodu, rany’ [Грінченко 1907–1909 I 101],

ETYMOLOGIA:

⁸² Pojawienie się zmiękczonej głoski *ř* w formach morawskich V. Machek tłumaczy ekspresywnym nacechowaniem wyrazu [Machek 1957: 45].

Słownik prasłowiański na podstawie zebranego materiału leksykograficznego rekonstruuje dla powyższego rzeczownika o zasięgu północnosłowiańskim następujące znaczenie: ‘nieczystość, pył, kurz, błoto osiadłe na czym, sordes [SP I 390].

Pochodzenie psł. **brudъ* nie zostało w sposób jednoznaczny ustalone. Autorzy niektórych słowników etymologicznych uważają wyraz za niewyjaśniony [tak np. Фасмер 1964–1973 I 219; Machek 1957: 45]. Obecnie językoznawcy przychylają się do jednej z dwóch konkurencyjnych hipotez, wywodzących wyraz od homonimicznych praindoeuropejskich rdzeni: I. pie. **bher-* ‘kipieć, fermentować, poruszać się (przy kiszeniu)’ lub II. **bher-* ‘ciąć itp.’ (por. pol. *brzytwa*).

Do pierwszej hipotezy przychylają się m. in. autorzy etymologicznego słownika języków słowiańskich „Этимологический словарь славянских языков” [ESSM III 44–45]. Według nich wyraz pochodzi od pie. **bhreu-dh-/*bhro u-dh*, a jego znaczeniem wyjściowym byłby ‘osad na dnie, męt’. Wyraz porównują z kontynuantami pie. **bhrou-t* w łac. *de-frutum* ‘gotowana brzezka, moszcz’, łac. *fermentum* ‘napój z jęczmienia, kwas’, ilyr. *brīsa* (**brutja*, skąd łac. *brīsa* ‘wyciśnięte winogrona’, i dalej pie. **bhereu-* ‘kipieć, fermentować, o winie, piwie’). Według autorów słownika rozwój znaczenia byłby następujący: ‘szumowiny, osad (czyli coś, co powstaje w wyniku fermentacji, kiszenia)’ > ‘brud, nieczystość, błoto’. Jeśli przyjąć powyższą hipotezę za prawdziwą, to zdaje się, że relikty dawnej semantyki mogłyby zachować się w poświadczeniach takich, jak np. moraw. *bruda* ‘śmietana powstała przy gotowaniu żętycy’ [Kazmír 2001: 29].

Zwolennikiem drugiej z hipotez jest Franciszek Sławski. W tekście pt. „Północnosłowiańskie brud, brudzić”, opublikowanym w „Języku Polskim” [Sławski 1952–1982: 158–160] stwierdza on istnienie pokrewieństwa omawianego wyrazu z psł. **bridъ* i uważa, że oba wyrazy **brudъ* i **bridъ* (p. III.3.4. *bridky*) stanowią rozszerzenie pie. rdzenia **bher-* ‘ciąć czymś ostrym’ i zostały utworzone przy pomocy tego samego formantu (-d-). Sławski wywodzi północnosłowiański wyraz **brudъ* od postaci **bhreu* (**bhrou-*, **bhru-*). O bliskości wspomnianych wyrazów pisze w sposób następujący:

Ta zbieżność znaczeń i budowy formalnej nie jest bynajmniej przypadkowa, mamy tu do czynienia z jedną rodziną wyrazów. *Brud*, *bryd*, *brydź* sprowadzają się do pierwotnego **bru-d-*, **bry-d-*, a wyrazy *brzydź*, *brzydki* do **bri-d-*. Obie postacie są rozszerzeniem ie. pierw. **bher-* ‘o cięciu czymś ostrym’ [Sławski 1952–1982: 160].

Sławski zwraca również uwagę na wschodniosłowiańskie znaczenie ‘zarost, broda’, np. strus. бруди ‘zarost’ [SRJ XI–XVII I 339], ukr. бруд ‘ts’ [SUM I 101], które także dowodzą związków z psł. *brudъ* oraz **briti* [ESUM I 265]⁸³.

Autor słownika etymologicznego języka słowackiego Ľ. Králik, rozwijając myśl Sławskiego, proponuje następujący rozwój semantyczny wyrazu **brudъ*: ‘tnący, ostry’ > ‘mający ostry, nieprzyjemny smak’ > ‘nieprzyjemny, wstrętny, odrażający’ > ‘paskudztwo, brud; wstręt, odraza’ [Králik 2015: 84].

WNIOSKI:

Geografia wyrazu, który jest powszechny w dialekcie wschodniosłowackim, a w pozostałych częściach Słowacji jest poświadczony najczęściej w miejscach, gdzie możliwe było oddziaływanie gwar wschodniosłowackich lub polskich, pozwala na zaliczenie go do grupy wschodniosłowacko-polskich zbieżności leksykalnych.

Obszar języka polskiego oraz dialektu wschodniosłowackiego łączą wspólne innowacje semantyczne w kontynuantach omawianego wyrazu oraz utworzonych od nich derywatów. Wśród nich zachodzą ciekawe zbieżności w sferze znaczeniowej, niemożliwe do zrekonstruowania w języku prasłowiańskim. Jednym z przykładów takich zbieżności jest znaczenie ‘robactwo’ odnotowane w słowniku Karłowicza [Karłowicz 1900–1911 I 122]. Analogię stanowi tutaj wschodniosłowacki przykład, zapisany pod Lewoczą: *brud* ‘biała larwa chrząszcza’ [SSN I 169]. Co ciekawe, podobną semantykę można odnaleźć w słownikach białoruskich dialektów, które podają znaczenie ‘owady, pasożyty na ciele człowieka’ [Крывіцкі 1982–1987 I 83], ‘pasożyty’ [Мацкевіч 1979–1986 I 219]. Kolejnym znaczeniem pojawiającym się zarówno w gwarach polskich jak i wschodniosłowackich jest ‘ropa’ (w gwarach wsch.-słow. jako derywat z sufiksem *-ota*) [Buffa 2004: 3]. Analogiczny rozwój semantyczny miał miejsce w językach ukraińskim i białoruskim. Przykłady z języków ukraińskiego i białoruskiego można zapewne tłumaczyć sąsiedztwem z językiem polskim (a w przypadku języka ukraińskiego być może także kontaktami z dialektem wschodniosłowackim).

III.3.5. wsch.-sła. *bridky* : pol. *brzydki* : ukr. *брудкiй*

DIALEKT WSCHODNIOŚLOWACKI:

⁸³ Zob. też na ten temat: Гиндин 1986: 40-42.

W swoim słowniku M. Kálal odnotowuje wsch.-sła. przymiotnik *bridký blidl(iv)ý* podając następujące znaczenia ‘oškľivý, špinavý (tlustý, odporně velký)’ [Kálal 1924: 40].

Oba znaczenia: pierwsze związane z zanieczyszczeniem, brudem oraz drugie określające wygląd zewnętrzny stanowią innowację łączącą wschodniosłowacko-polsko-wschodniosłowiański obszar językowy.

Obecność wsch.-sła. przymiotnika *bridky* w znaczeniu ‘škaredý’ potwierdza słownik dialektu wschodniosłowackiego autorstwa O. Halagi [Halaga 2002 I 150]. W słowniku gwary szaryskiej F. Buffy znajdujemy formę *brid’* w znaczeniu ‘brudny’ [Buffa 2004: 30]. Nawiązanie do semantyki związanej z brudem występuje także w licznych derywatach, np. wsch.-sła. *brid’a*, *bridota* ‘hnusný, špinavý muž (žena), špina člověk’ [Kálal 1924: 40], wsch.-sła. *bridota* ‘hnus, špina’ [Halaga 2002 I 150] wsch.-sła. ekspr. *briduľa* ‘špinavá žena’ [SSN I 163; Halaga 2002 I 151]. Rzeczownik *bridota* ‘hnus, špina’ [Halaga 2002 I 150]. Rzeczownik *brid / brid’* ma w słowniku M. Kálala dwa znaczenia. Jako pierwsze autor wymienia ‘špina, nečistota’, jako drugie ‘hnus’ [Kálal 1924: 40]. Potwierdzenie tego pierwszego znaczenia znajdujemy także w atlasie języka słowackiego (ASJ) na mapie poświęconej pojęciu: špina (vo vlasoch). Na całym obszarze wschodniej Słowacji oraz w niektórych gwarach środkowosłowackich i zachodniosłowackich dominuje leksem *brud* (patrz III.3.4. wsch.-sła. *brud.*). Interesujący dla naszych rozważań jest fakt, że w niektórych wschodniosłowackich miejscowościach wymiennie z rzeczownikiem *brud* w powyższym znaczeniu występuje *brid*. Są to Richnava (pow. Gelnica) na Spiszu, Šemša i Hutníky (pow. Košice), gdzie używa się gwar aboskich [ASJ IV 403; ASJ IV Komentáre 257].

Kolejną innowacją zanotowaną na obszarze wschodniej Słowacji jest znaczenie ‘nieładny, nieatrakcyjny’, które jest dobrze poświadczone w dialekcie wsch.-sła. np. *bric / britki* ‘bardzo nieładny, brzydki’ *ten kabat taki bric* [Buffa 1953: 135], słownik gwar słowackich podaje przykłady z gwar szaryskich i abowskich: *kak ti much take britke lachi kupic? ze wsi Dlhá Lúka* (pow. Bardejov), *Ja zo šumnim aj zoz britkim na ňoho, aľe ta dze vun ce posluchňe!* (Sobrance) [SSN I 163].

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁOWACKICH:

Znaczenie ‘brud, nieczystość’ dla leksemu *brid* znajdujemy również w gwarach wschodniego Gemeru, np. w miejscowościach Vlachovo, Rejdová (pow. Rožňava) oraz w gwarach horehronskich w punkcie Švermovo (pow. Brezno) [ASJ IV 403; ASJ IV Komentáre 257].

Kolejne rozpatrywane znaczenie, które odnosi się do negatywnych doznań estetycznych, występuje poza wschodnią Słowacją jedynie w gwarach gemerskich: *bridký* ‘škaredý, ošklivý, nevzhľadný’ *takí britkí šľevék zahl’ad’eu na mňa* miejscowość Klenovec (pow. Rimavská Sobota). Na pozostałym areale gwar słowackich wyraz funkcjonuje w znaczeniu ‘niesmaczny, mający wstrętny smak, obrzydliwy’ [SSN I 163].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

Inne określenia związane z pojęciem brudu i nieczystości zostały wymienione przy omawianiu wsch.-sł. *brud*. Spośród określeń odnoszących się do wyglądu zewnętrznego można wymienić np. występujący także w języku literackim wyraz *ošklivý* ‘nepekny, nevzhľadný, škaredý’ [SSN II 662]

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Wśród wyrazów cytowanych przez *Historický slovník slovenského jazyka* można wyróżnić dwie grupy znaczeń. Przymiotnik *bridký* jest notowany w XVII w. w znaczeniu ‘niedobry, niesmaczny’: *kysle mlieko gest britke, mlade slatke mlieko ne*. Cytat pochodzi z anonimowego przekładu podręcznika do nauki łaciny *Ianua linguae latinae reserata aurea sive scientiarum linguae latinae et scientiarum omnium*. Nie znamy miejsca powstania przekładu (fakt, że rękopis jest przechowywany w Kežmarku na Spiszu nie jest wystarczający dla określenia jego proveniencji). W późniejszych, XVIII-wiecznych, poświadczeniach wyraz *britky* występuje w połączeniu z desygnatami z różnych pól semantycznych: *britké olhárstvo* ‘łgarstwo’, *britka vira* ‘wiara’, wszystkie jednak wskazują na znaczenie ‘wstrętny, obrzydliwy’, podobnie jak czasownik *bridit’ sa* ‘odczuwać wstręt’. Chodzi więc o znaczenia charakterystyczne dla gwar z terenu całej Słowacji. Kolejna grupa znaczeń – związanych z brudem – dotyczy XVIII-wiecznego rzeczownika odprzymiotnikowego *britkost* ‘brud’ oraz również XVIII-wiecznego czasownika *bridit’* ‘brudzić’. Brak danych dla lokalizacji pochodzenia poszczególnych cytatów⁸⁴. Wschodniosłowacką lokalizację geograficzną można przypisać jedynie XVII-wiecznemu zapisowi *Martinus Bridyikowi* z Preszowa, ale z cytatu tego, będącego nazwą własną, nie możemy wysnuć żadnych wniosków na temat semantyki [HSSJ I 156].

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

⁸⁴ Część cytatów pochodzi z wydanego w Debreczynie przekładu kościelnych pieśni z języka węgierskiego na słowacki, część z rękopisu „Sermones Jasov.” przechowywanego w archiwum Maticy Słowackiej w Martinie.

W języku ogólnosłowackim występuje przymiotnik *bridký* w znaczeniu ‘hnusný, špinavý, odporný, ohavný’, nieodmienny przymiotnik *brid’* oznaczony jako dialektalny ‘špinavý, hnusný, odporný’ oraz rzeczownik *brid* z kwalifikatorem „rzadki” z odsyłaczem do hasła *brud* ‘nečistota, špina, hnus’ [SSJ I 130].

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

Leksem *brzydki* w języku ogólnopolskim występuje w znaczeniu ‘taki, który jest oceniany negatywnie pod względem wyglądu lub innych wrażeń zmysłowych’ [WSJP PAN].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Wyraz notowany jest w polszczyźnie od XV w. Jeszcze w okresie staropolskim leksem funkcjonował jako ‘ostrzy, surowy’, ‘budzący niechęć, obrzydzenie’, ‘przykry’ [SStpol I 173]. Natomiast już w polszczyźnie XVI wieku znajdujemy jednoznaczne nawiązania do odczuć wizualnych, gdzie wyraz *brzydki* objaśnia się jako ‘odrażający, nieprzyjemny pod względem fizycznym, szpetny, szkaradny [SP XVI: II 481–422].

DIALEKTY POLSKIE:

Leksem *brzydki* w znaczeniu ‘odznaczający się cechą przeciwstawną do piękności; bardzo nieładny’ ma zasięg ogólnogwarowy. Poświadczenia w słowniku pochodzą m.in. z Opolszczyzny, z gwar góralskich na słowackiej Orawie, z Podhala, wsi Domaniewek (pow. Łęczyca), Bilwinowa (pow. suwalski) itd. [SGP III 12–14]. Znaczenie odnoszące się do tego pojęcia znajdujemy także w języku kaszubskim: *břědki* ‘brzydki szpetny’ *ta baba je břědkã jak noc* [Sychta 1967–1976 I 76].

W słowniku tym odnajdujemy także drugie interesujące nas znaczenie: ‘brudny’. Przykłady pochodzą z Małopolski z miejscowości Śmigno (pow. tarnowski) oraz z Suwalszczyzny Bilwinowo (pow. suwalski) [SGP III 13]. Analogie znajdujemy również w języku kaszubskim *břědki* ‘brudny’ [Sychta 1967–1976 I 76].

Nawiązująca do obszaru wschodniosłowackiego semantyka związana z brudzeniem jest odzwierciedlona także w polskich gwarowych czasownikach, np. *brzydzić* ‘zanieczyszczać, zwłaszcza kałem’, *brzydzić się* ‘brudzić się’ [SGP III 18].

W gwarach polskich pojawia się leksem *brzydula* w znaczeniu ‘brzydka kobieta, dziewczyna’. Poświadczenia pochodzą przede wszystkim z Małopolski [SGP III 17]. Ponadto

na terenie Małopolski, Śląska Cieszyńskiego i Podkarpacia zanotowano znaczenie równe wsch.-sła. *briduľa* ‘kobieta niechlujna, nieporządna’ [SGP III 17].

„Słownik gwar polskich” odnotowuje również formę krótką przymiotnika – *brzyd* ‘brzydki’ zanotowaną w Sękowej (w pow. gorlickim). Na Sądecczyźnie, w gwarze górali pienińskich oraz w okolicach Krosna, występuje wyraz *brzydź* ‘ktoś bardzo brzydki, brzydal’ [SGP III 19] nawiązujący do północnoszaryskiego *bridz bridž* ‘niečo ošklivé; ošklivosť’: *ta to bridž človek* [Buffa 2004: 31].

ZASIĘG NA SŁOWIAŃSZCZYŹNIE:

Poświadczenia tego słowa w znaczeniu ‘ostrzy’ pojawiają się już w tekstach staro-cerkiewno-słowiańskich np. *áďčăúéú* ‘ostrzy’ [SJS I 144]. Są też obecne w dzisiejszej leksyce: sła. *brídek* ‘ostrzy, tnący’, ch./s. *brídak* ‘ostrzy, dobrze tnący’, ‘szybki gwałtowny przenikliwy’ [SP I 379], ros. dial. *брѣткѣи* ‘отсрый (о режущих инструментах)’ [SRNG III 181], *брѣдкѣи* ‘резкий пронзительный, холодный (о ветре)’ [SRNG III 179], ukr. *брѣткѣи* ‘ostrzy, dobrze tnący’ [Желеховский 1886 I 44].

NAWIĄZANIA WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE:

Nawiązania do znaczenia ‘brud’ znajdujemy także na obszarze wschodniosłowiańskim, np. w gwarach rosyjskich wzdłuż granicy z Ukrainą i Białorusią: *брѣдко* ‘грязно’, kolejny przykład pochodzi z gwary łemkowskiej wsi Tylicz na Sądecczyźnie. Autorka słownika tej wsi jako pierwsze znaczenie dla przymiotnika *брѣдь* podaje ‘brudny, nieczysty, obrzydliwy’ obok drugiego znaczenia: ‘nieatrakcyjny, nieładny’ [Турчин 2011: 33]. Analogiczna sytuacja ma miejsce w przypadku formy z sufiksem *-k*: *брѣдки* – 1. ‘brudny’ *брѣдки руки ноги*; 2. ‘nieładny, nieurodziwy, odstręczający swoim wyglądem’ [Турчин 2011: 32].

Przedstawione powyżej znaczenia innowacyjne mają ograniczony zasięg. Semantyka ‘brzydki, nieatrakcyjny’ w grupie zachodniosłowiańskiej jest poświadczona jedynie w językach łużyckich [Muka 1911–1928 I 77]. Nawiązania znajdujemy także w językach wschodniosłowiańskich: ros. dial. *брѣдкѣи* występuje m.in. w znaczeniu ‘противный’ [SRNG III 179⁸⁵]. Analogicznie w ukraińskim i białoruskim, zarówno w odmianach literackich, jak i

⁸⁵ Autorzy zaznaczają fakt, że wyraz występuje wyłącznie wzdłuż zachodniej granicy ówczesnej Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, co może wskazywać na wpływ języków białoruskiego i ukraińskiego.

dialektach, np. brus. *брыдки* ‘непрыгоді з выгляду, гадкі’ [TSBM I 409–410], ukr. *брудкий* ‘дуже поганий, негарний; потворний’ [SUM I 98].

ETYMOLOGIA:

Przymiotnik **bridъ* jest derywatem od czasownika **briti* ‘ścinać ostrym nożem włosy, zarost, golić’ [SP I 380]. Według „Słownika prasłowiańskiego” dla prasłowiańszczyzny można rekonstruować zróżnicowane znaczenia tego przymiotnika: ‘ostry, tnący’, ‘cierpki, nieprzyjemny, o smaku’, ‘wstrętny, odrażający’ [SP I 378]. Znacznie bardziej rozpowszechnione w językach słowiańskich są kontynuanty formy rozszerzonej sufiksem strukturalnym *-ькъ*. Dla utworzonego w ten sposób przymiotnika **bridъкъ* słownik rekonstruuje znaczenia: ‘ostry’, ‘cierpki, gorzki, niesmaczny’, ‘wstrętny, odrażający, szpetny, brudny’ [SP I 379–380]. Psł. **briti* jest wywodzone z pie. **bher-* ‘ciąć’ [por. ESSM III 44–45 i SP I 378–379].

WNIOSKI:

Na polsko-wschodniosłowackim obszarze odnotowuje się wiele zbieżności słowotwórczych i semantycznych w derywatach utworzonych od podstawy **brid-*, np. młp. *brzyd* ‘brzydki’, wsch.-sł. *brid’ / bridž* ‘*ts taki bric ten kabat*’ [SSN I 162; Buffa 2004: 30], *brzydzić* ‘zanieczyszczać, zwłaszcza kałem’ [SGP III 18] oraz wsch.-sł. *bridit’* ‘špinit’, *znečistovat’* (výkalmi), *brzydula* w znaczeniu ‘brzydka kobieta, dziewczyna; kobieta niechlujna, nieporządna’ [SGP III 17] i szaryskie *briduľa* ‘špinavá žena’ [SSN I 163], *briduľa* ‘žena hnusník-skupán’ [Halaga 2002 I 151], itd.

Istotne dla rozwoju powyższych wyrazów jest pokrewieństwo z wyrazem **brudъ*, co odzwierciedla się w licznych zbieżnościach znaczeniowych, słowotwórczych oraz kontaminacjach obu wyrazów [Sławski 1951; Pogwizd 2020].

Występowanie znaczenia ‘brudny’ w kontynuantach psł. **bridъ* jest zapewne dość dawne i wynika z bliskiego pokrewieństwa obu wyrazów⁸⁶.

W przypadku rozwoju kontynuantów psł. **bridъ* rozwój znaczeniowy w kierunku ‘nieładny, nieatrakcyjny’ ma charakter innowacyjny. Łączy on obszar łużycki z polsko-

⁸⁶ F. Sławski pisze na ten temat w sposób następujący: „Ta zbieżność znaczeń i budowy formalnej nie jest bynajmniej przypadkowa, mamy tu do czynienia z jedną rodziną wyrazów. *Brud, bryd, brydž* sprowadzają się do pierwotnego **bru-d-*, **bry-d-*, a wyrazy *brzydž, brzydki* do **bri-d-*. Obie postacie są rozszerzeniem ie. pierw. **bher-* ‘o cięciu czymś ostrym’⁸⁶ [Sławski 1951: 160].

wschodniosłowackim oraz z językami białoruskim i ukraińskim. Na powyższą zmianę semantyczną zwróciła uwagę w swojej pracy M. Jakubowicz. Badaczka zauważa obecność w językach czeskim i słowackim form, w których doszło do asymilacji postępowej (czes. *břitký*, ślą. *britký*). Formy te zachowały znaczenie pierwotne związane z pojęciem ‘ostrzy, dobrze tnący’, natomiast regularne kontynuanty (czes. daw. *břidký*, ślą. *bridky*) przyjęły nowe znaczenie ‘nieprzyjemny, wstrętny’. Innowacja ta występuje na całej Słowiańszczyźnie. Kolejnym etapem zmiany była specjalizacja znaczenia w kierunku ‘brzydki, nieatrakcyjny wizualnie’, polegająca na przeniesieniu do sfery odczuć estetycznych. Badaczka przypuszcza, że powyższa zmiana mogła zajść w językach górnołużyckim i dolnołużyckim oraz polskim, skąd zapewne trafiła do ukraińskiego i białoruskiego [Jakubowicz 2010: 151]. Powyższe stwierdzenie należy uzupełnić o dane pochodzące z dialektu wschodniosłowackiego.

III.3.6. wsch.-ślą. *hodovac* : pol. *hodować* : ukr. *zodyvámu*

DIALEKT WSCHODNIOŚLÓWACKI:

Wsch.-ślą. wyraz *hodovac* występuje w znaczeniu ‘chovať domáce zvieratá’. Słownik gwar słowackich zawęży występowanie powyższego znaczenia do gwar szaryskich. Zanotowane przykłady pochodzą z okolic Preszowa i Sabinowa np. *prez žimu hodoval tri koňe a das osem abo i dzevec statki*. Powyższa fraza została zanotowana we wsi Šalgovík (pow. Pešov) [SSN I 592]. Szerszy zasięg tego znaczenia wyznacza atlas języka słowackiego (ASJ). Przedstawiono w nim zróżnicowanie leksykalne dla pojęcia ‘hodować, chować (o zwierzętach gospodarskich) (ślą. ‘chovať (statok)’). Wschodniosłowacki leksem *hodovac* występuje w tym znaczeniu przede wszystkim na ziemiach dawnego Komitatu Zemplińskiego: na południu sięga po miejscowość Čerhov (pow. Trebišov), na północy po Hrabovec nad Laborcom (pow. Medzilaborce). Ponadto wymienił można poświadczenia w miejscowościach: Soľ, Žalobín (pow. Vranov), Slovenská Volová (pow. Humenné). Powyższa semantyka występuje również w gwarach uskich: Jenkovce, Vyšne Remety (pow. Sobrance), Lúčky (pow. Michalovce). Atlas podaje tylko jedno poświadczenie tego znaczenia w gwarach szaryskich z miejscowości Bystre (pow. Giraltovce) [ASJ IV 116; ASJ IV Komentáre 95–96].

Obecność wyrazu w powyższych znaczeniach potwierdza także słownik gwary szaryskiej F. Buffy: *hodovac* ‘chovať domáce zvieratá’ (autor wyznacza dolnoszaryski⁸⁷ zasięg

⁸⁷ Autor przypisuje pojęcie dolnoszaryski (dolnošarišský) do obszaru rozciągającego się na południe od Preszowa [Buffa 2004: 9].

wyrazu) [Buffa 2004: 94], oraz słownik O. Halagi: *hodovac* ‘živiti’, *zaopatrovati*; *hodovati*’. Ponadto badacz wymienia także rzeczownik *hodovľa* ‘opatera dobytká za úžitok z neho’ *vžalam kravu na hodovľu*’ [Halaga 2002 I 227].

Podanto gwarach zemplinskich i uskich występuje znaczenie ‘chovať’, *vychovávať*, *opatrovat’* używane w stosunku do ludzi, co ilustrują następujące przykłady: *trubi do sveta že oca hoduje* zapisane w miejscowości Nižný Hrabovec (pow. Vranov), *od maľučka me hodovau* (Sobrance); *madz me hodovala vieš Komárovce* (pow. Sobrance) [SSN I 592; Halaga 2002: 277].

Leksem o semantyce związanej z pielęgnowaniem, karmieniem, wychowywaniem (zarówno zwierząt jak i ludzi) obejmuje swym zasięgiem centralną i wschodnią część wschodniej Słowacji (gwary szaryskie, zemplńskie i uskie).

OBECNOŚĆ BADANEGO LEKSEMU W INNYCH DIALEKTACH SŁOWACKICH:

Poza wymienionymi gwarami wschodniosłowackimi wyraz w powyższym znaczeniu występuje wyłącznie w gwarach rusińskich np. Čabalovce (pow. Medzilaborce) [ASJ IV 116; ASJ IV Komentáre 95–96].

W dialektach zachodniosłowackich i środkowosłowackich semantykę leksemu *hodovat’* określa następująca definicja: ‘byť účastníkom hodov, hostiti’ sa’. Powyższe znaczenie ilustrują frazy: *ňebuďeme každy d’ň len hodovat’* zapisane we wsi Veličná (pow. Dolný Kubín), *ňeskáj hodujme a zajtrá bud’eme hodencuvat’* wieś Svätoplukovo (pow. Nitra) [SSN I 592].

INNE OKREŚLENIA W GWARACH SŁOWACKICH:

Oprócz omawianego czasownika na terenie wschodniej Słowacji używa się leksemów: *trimac* (p. II.4.5. *trimac*), *chovac*, a w pozostałych dialektach: *krmit’*, *opatrovat’* [ASJ IV 116; ASJ IV Komentáre 95–96].

POŚWIADCZENIA W SŁOWACKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

W źródłach starsłowackich leksem *hodovat’* ma liczne poświadczenia w znaczeniu ‘ucztować, obficie jeść i pić’, najwcześniejsze z drugiej połowy XVI w.: *s otcem i s matkú i s pani sestrú budeš hodovati*. W tym samym znaczeniu występuje forma zwrotna *hodovat’ sa*: *kdyss sinowe neglepssi se hodowali*. W XVIII w. poświadczone jest też uogólnione znaczenie ‘oddawać się rozkoszom, mieć dostatnie życie’: *kdo pilne v lete shleduge, ten v zime dobre hoduge*. Powyższą semantykę potwierdzają również dawne derywaty: *hodový*, *hodovný*,

hodovník i *hodovač*. [HSSJ I 422]. W materiale starosłowackim brak poświadczeń znaczeń ‘chować zwierzęta gospodarskie’ i ‘wychowywać, opiekować się’.

SŁOWACKI JĘZYK LITERACKI:

W słowackim języku literackim wyraz *hodovať* oznacza ‘być uczestnikiem uczty (*hody*)’; ‘ucztować, biesiadować’ [SSJ I 497].

JĘZYK OGÓLNOPOLSKI:

W polskim języku literackim wyraz *hodować* definiuje się w sposób następujący: ‘dopomagać do wzrostu; rozwoju; pielęgnować, uprawiać, wychowywać’ [SJP PAN III 89].

POŚWIADCZENIA W POLSKICH ŹRÓDŁACH HISTORYCZNYCH:

Zanim w języku polskim pojawiła się forma z nagłosowym *h-*, w języku staropolskim funkcjonowało rodzime, notowane od XV wieku, *godować* w znaczeniach: ‘ucztować’ [SStpol II 445], ‘biesiadować, bankietować ucztować’, ‘odprawiać wesele’ [Reczek 1968: 113]⁸⁸.

W języku polskim forma *hodować* jest notowana od końca XVI wieku w znaczeniu ‘czcić, otaczać kultem religijnym’: *hodować święta* [SP XVI: VIII 354], *święte ołtarze hodują* [Linde 1854–1860 II 183], *Obchodzili to święto, całe dwie niedziele pijąc i hodując* [Linde 1854–1860 II 183]⁸⁹. Jak zauważają autorzy „Słownika prasłowiańskiego” leksem znika z polszczyzny w wieku XVII [SP VIII 17].

DIALEKTY POLSKIE:

W nielicznych gwarach polskich zachował się czasownik z pierwotnym nagłosowym *g-*, przede wszystkim w gwarze Śląska Cieszyńskiego *godować* ‘świętować, ucztować’. Słownik podaje również poświadczenie z okolic Tarnowa oraz z języka kaszubskiego [SGP VIII 559].

Wyraz *hodować* w znaczeniu ‘żywić, pielęgnować zwierzęta lub uprawiać rośliny jest w słowniku gwar polskich poświadczony zarówno we wschodniej części kraju jak i na innych obszarach, np. Śląsk Cieszyński, Żywiecczyzna, Kielecczyzna, Mazowsze. Natomiast

⁸⁸ Jak zauważa Janusz Siatkowski, wyraz niesłusznie został uznany przez niektórych badaczy za bohemizm. Według autora zastosowanie go po raz pierwszy w tekstach pisarzy związanych z wschodnimi kresami Rzeczypospolitej oraz stosunkowo późna chronologia zdają się przemawiać za wpływem wschodniosłowiańskim [Basaj, Siatkowski 2006: 71].

poświadczenia znaczenia ‘zapewniając opiekę osobie niedorosłej, doprowadzać do osiągnięcia przez nią pełnego rozwoju fizycznego i psychicznego; wychowywać, pielęgnować kogoś’ pochodzą wyłącznie z wschodniej Polski lub dawnych Kresów. Podobnie jest w przypadku znaczenia ‘karmić, dawać jeść’ przykłady pochodzą wyłącznie spod Lwowa oraz Tarnopola, co może wskazywać na wpływ języka ukraińskiego [SGP X 39–40].

NAWIĄZANIA WSCHODNIOŚLOWIAŃSKIE:

We współczesnym języku ukraińskim funkcjonuje wyraz *зодувати* ‘dawać komuś jeść’, ‘utrzymywać kogoś’ [SUM II 104], podobnie w białoruskim – *задаваць* ‘dogładając, wychowując zapewniać czyjś wzrost i rozwój’ [TSBM II 10] oraz w ros. dial. *зодовать* ‘hodować, karmić, wychowywać chować, wychowywać dzieci’ (o zwierzętach lub o dzieciach), ‘karmić, częstować, gościć’ [SRNG VI 271]. Autorzy „Słownika prasłowiańskiego” zawężają rekonstruowane znaczenie ‘dogadzać, dopomagać do wzrostu, rozwoju, karmić, wychowywać’ wyłącznie do arealu wschodniosłowiańskiego [SP VIII 17].

ZASIĘG NA ŚLOWIAŃSZCZYŹNIE:

Pomimo ogólnosłowiańskiego charakteru leksemu w poszczególnych grupach języków słowiańskich istnieją rozbieżności semantyczne. Podobne do siebie znaczenia mają kontynuanty w językach grup zachodnio- i południowsłowiańskiej, które zachowały pierwotną semantykę, np. czes. *hodovati* ‘urządzać ucztę, ucztować’ [SSJČ I 615], ch./s. *зодовати* ‘ucztować, świętować’ [RMat. I 519]. Powyższe fakty wskazują, że semantyka ‘karmić, pielęgnować, wychowywać’ pojawiła się w języku polskim pod wpływem dawnego st.-ukr. *годовати съ* ‘dawać jeść, karmić’ [Sławski 1952–1982 I 422–423].

ETYMOLOGIA:

Dla wyrazu rekonstruuje się prasłowiańską formę **godovati*, która jest czasownikiem denominalnym od psł. **godъ* ‘coś dogodnego, odpowiedniego, przyjemnego; dogodny, odpowiedni czas pora’ [Boryś 2005: 194; SP VIII 17].

WNIOSKI:

Można wnioskować, że znaczenia ‘karmić, pielęgnować, wychowywać’ zarówno polskiego *hodować*, jak i wschodniosłowackiego *hodovac* są efektem wpływu XV-wiecznego ukr. *годовати съ* ‘dawać jeść, karmić’ [SSUM I 247]. Zbieżność znaczeń polskich i

wschodniosłowackich jest spowodowana zapożyczeniami semantycznymi z języka ukraińskiego (staroukraińskiego).

PODSUMOWANIE:

W rozprawie starano się ustalić, jakie typy zbieżności leksykalnych i semantycznych są charakterystyczne dla badanych terenów. W tym celu przeanalizowano dogłębnie dwadzieścia jednostek, wybranych przede wszystkim na podstawie ekscerpcji atlasu języka słowackiego (AJS) oraz wybranych słowników gwar wschodniosłowackich. Jednostki najczęściej były reprezentowane przez pojedyncze leksemy (np. *grad*, *rucac*, *cma*, *chudoba*), niekiedy były to jednak (zwłaszcza w wypadku innowacji semantycznych i leksykalnych) rodziny wyrazowe skupione wokół wspólnego rdzenia (*mentel*, *gacek*, *ščipaŭka*). Na analizę dwóch bliskich etymologicznie wyrazów zdecydowano się również w wypadku archaizmów *šlisko* (*šlisko*) / *šliskac še* (*šl'izgac še*), z uwagi na to, że oba leksemy stanowią typowe przykłady zbieżności wschodniosłowacko-polskiej.

Zasadniczy podział części materiałowej na rozdziały ma u podstaw zasięg geograficzny badanych jednostek. W rozdziale drugim została zawarta leksyka ograniczona do gwar wschodniosłowackich i języka polskiego, natomiast w trzecim leksyka, którą poza tymi obszarami odnaleziono też w językach wschodniosłowiańskich.

W ramach obu rozdziałów zastosowano jednolity, krzyżujący się, podział oparty na dwóch kryteriach. Z jednej strony na uznaniu zestawianych leksemów za archaiczne, bądź innowacyjne, a z drugiej strony na charakterze samej zbieżności – leksykalnej albo semantycznej.

Część zbieżności przedstawionych w rozdziale drugim wywodzi się bezpośrednio z języka prasłowiańskiego. W przypadku wsch.-sła. wyrazu *hrad* stanowiącego kontynuant prasłowiańskiego **gradъ* można mówić o archaizmie – leksemie, który utrzymał się we wschodniej Słowacji, natomiast nie zachował się w pozostałych dialektach słowackich. Inny przykład analogii w zasobie leksyki odziedziczonej z prasłowiańszczyzny stanowią kontynuanty psł. **kropiva*, których wsch.-sła. postać z metatezą *pokriva* występuje niemal wyłącznie i powszechnie na całym obszarze dialektu wschodniosłowackiego w opozycji do formy *kopriva* oraz leksemów niespokrewnionych w innych częściach kraju. Z kolei w rozdziale trzecim archaiczna warstwa semantyki reprezentowana jest przez leksemy *tani* i *šlisko* / *šl'izgac*. Przymiotnik *tuni*, uznawany przez leksykalne źródła słowackie za polonizm, stanowi raczej przykład zachowania dawnego słownictwa odziedziczonego z języka prasłowiańskiego. Podstawową przeszkodę w uznaniu wyrazu za pożyczkę z polskiego stanowi różnica w

wokalizmie form wschodniosłowackiej i polskiej. Także wsch.-sła. przysłówek *šlisko / slisko* jest prasłowiańskiego pochodzenia, co potwierdza zasięg jego kontynuantów na Słowiańszczyźnie. Podstawą uznania danej zbieżności za archaizm leksykalny jest więc uznanie danego leksemu za prasłowiański w formie i znaczeniu, co ma potwierdzenie w innosłowiańskich kontynuantach. W wypadku archaizmów leksykalnych fakt ich nieobecności w języku słowackim, poza gwarami wschodniosłowackimi, wynika z wyparcia danego wyrazu przez jego synonimy. I tak *hrad* został wyparty przez wyparty przez innowacyjne leksemy *kameňec* i *ladovec*, *pokriva* przez *žihľava*, *tuni* przez *lacný*, *šlisko / šliskać* przez *klzko*, *šmykl'avo / šliskac še (šl'izgac še)* przez *klzat'*, *chmura* przez *mrak*.

Za archaizm semantyczny uznano tylko jedną z badanych jednostek – pol. *rzucać*, sła. *rucat'* występujący na obu obszarach w znaczeniu ‘rzucać, miotać’, odziedziczonym z prasłowiańszczyzny, na co wskazują kontynuanty z innych języków słowiańskich. Znaczenie to nie zachowało się w języku literackim i w pozostałych gwarach słowackich, gdzie występuje odrębna semantyka ‘burzyć’.

Drugą grupę stanowią innowacje, które również można podzielić na leksykalne i semantyczne. Do innowacji leksykalnych zaliczono wyrazy *mentel*, *gacek* oraz *pluta*. W wypadku dwóch pierwszych już sama różnorodność form wskazuje na ich innowacyjność.

Pozostałe innowacje polegają na zmianach semantycznych, zachodzących w wyrazach odziedziczonych z doby wspólnoty prasłowiańskiej. Wyrazy te, odznaczające się na omawianym terytorium unikalnym rozwojem znaczeniowym, stanowią ponad połowę przeanalizowanych jednostek. Za innowacje semantyczne uznano: *cma*, *skurka (skura) / skorka*, *jarec*, *čapac*, *trimac*, *ščipaŭka*, *ščipak*, *chudoba*, *zarno*, *brud*, *bridky*, *hodovac*.

Innowacja semantyczna może polegać albo na zastąpieniu odziedziczonego znaczenia innym (*cma*, *hodovac*, *bridky*, *ščipaŭka*) albo na dodaniu na omawianych terenach nowego znaczenia obok zachowanego dawnego. Przykłady tego to: *skorka / skurka* w znaczeniu ‘kożuszek na mleku’, *zarno* w znaczeniu ‘zboże’, *brud* w znaczeniach ‘ropa z rany’ i ‘robactwo’.

Należy zauważyć, że przyporządkowanie leksemu do danej grupy nie zawsze jest oczywiste. Na przykład dużą trudność sprawiło ustalenie charakteru wyrazu **chmura* w znaczeniu meteorologicznym. Poświadczenia z innych języków zachodniosłowiańskich (kaszubski, czeski i oba łużyckie) oraz szeroki zasięg postaci *chmara* w gwarach słowackich skłaniają do uznania wyrazu za archaizm. Z drugiej strony można by traktować powyższy

leksem jako innowację, i to zarówno leksykalną – powstałą w drodze substancytywizacji z formy przymiotnikowej, jak i semantyczną (wyraz *chmura* jeszcze w dobie staropolskiej oznaczał ‘mgłę, ciemność’). Ustalenie chronologii zmian było kluczowe dla rozstrzygnięcia, czy badany wyraz należy uznać za archaizm odziedziczony z języka prasłowiańskiego, czy za innowację powstałą już na gruncie wyodrębnionych języków słowiańskich.

Odrębny problem stanowi rozstrzygnięcie, czy w wypadku danej zbieżności chodzi o wyrazy odziedziczone, czy o wpływy międzyjęzykowe. Ze względu na częste kontrowersje wśród badaczy związane z tym zagadnieniem, w rozprawie przyjęto, że rodzimość obu zestawianych leksemów nie jest koniecznym warunkiem wzięcia ich pod rozwagę. W związku z tym w pracy omówione zostały także jednostki leksykalne, które z dużym prawdopodobieństwem są polonizmami. Uwzględnienie tych wyrazów w materiale miało na celu zaprezentowanie całego spektrum zbieżności słownikowych. Oprócz archaizmów i wspólnych innowacji w badanej leksyce znajdują się liczne pożyczki powstałe na skutek wielowiekowych kontaktów wschodniosłowacko-polskich.

W miarę możliwości starano się oczywiście ocenić, o jaki typ zbieżności chodzi w danym wypadku. Czasem zjawiska fonetyczne, które można zaobserwować w danym wyrazie ułatwiały ustalenie proveniencji wyrazu. Jeden z przykładów stanowi wsch.-sła. *mentel*, gdzie grupa *-en* zastępuje dawną samogłoskę nosową. Mając na względzie fakt, że samogłoski tego typu nie zniknęły z języka słowackiego przed XI w. (oraz geografię wyrazu wskazującą na możliwe oddziaływanie osadników z Polski) jednoznacznie należało uznać wyraz za polonizm. Kolejnym przypadkiem, w którym fonetyka wskazywała na wpływ języka polskiego był wsch.-sła. leksem *gacek*. Brak przejścia $g > h$ w powyższej postaci, a także występowanie pokrewnych form złożonych (łudzaco przypominających leksemy występujące na całym terytorium Polski, najczęściej z zachowanym *g*) w innych dialektach słowackich pozwala zakwalifikować powyższy wyraz jako pożyczkę. Dodatkowym argumentem skłaniającym do uznania polskiej proveniencji wyrazu był jego zasięg ograniczony do gwar spiskich i szaryskich, w których polskie wpływy są najsilniejsze.

Powracając do podziału materiału przydzielonego do rozdziałów drugiego i trzeciego, należy zauważyć, że i w tym wypadku problemów przysporzyło odróżnienie wyrazów rodzimych od zapożyczonych z języka polskiego. Za przynależne do rozdziału trzeciego uznano te wyrazy, które najprawdopodobniej w językach wschodniosłowiańskich mają charakter rodzimy (w wypadku uznania ich za polonizmy omawiano je w drugim rozdziale). Oczywiście, co normalne w wypadku zapożyczeń między blisko spokrewnionymi językami,

ustalenie czy dany leksem nie należy do liczego grona polonizmów w językach ukraińskim i białoruskim niejednokrotnie powodowało trudności. Pomimo ustalenia pewnych faktów często wnioski oparte na zgromadzonym materiale sprzyjały przyjęciu kilku równie prawdopodobnych hipotez. Niejednokrotnie przeprowadzenie nawet dokładnej analizy nie dawało jasnej odpowiedzi na temat charakteru danej zbieżności.

Nie zawsze dostępne dane pozwalały ustalić w sposób jednoznaczny, czy mamy do czynienia z wspólną innowacją, czy z zapożyczeniem, zwłaszcza biorąc pod uwagę wielość i różnorodność kontaktów między omawianymi nacjami. W grę wchodzi np. pożyczki będące skutkiem osadnictwa polskiego na ziemiach wschodniosłowackich, kontaktów wschodniosłowacko-ukraińskich we wschodniej Słowacji i Zakarpaciu, liczne polonizmy w językach ukraińskim i białoruskim lub przeciwnie wpływy ze strony tych języków, które trafiły do języka polskiego. W niektórych przypadkach na podstawie dostępnych źródeł dotyczących historii i geografii danego wyrazu udało się ustalić pierwotny kierunek rozprzestrzeniania się badanych zmian.

Zebrany i przeanalizowany materiał z pewnością dowodzi, że wschodniosłowacko-polskie kontakty były wielowiekowe i dotyczyły różnych sfer życia. W pewnej grupie leksyki widać także liczne nawiązania do obszaru wschodniosłowiańskiego. Nazewnictwo omawiane w tej pracy najczęściej dotyczyło świata roślin i zwierząt, zjawisk pogodowych, rolnictwa i hodowli oraz innych szeroko rozumianych kwestii związanych z handlem, życiem codziennym i społecznym. Trzeba podkreślić, że przeanalizowane tu jednostki stanowią zaledwie niewielką, ale reprezentatywną, część licznych zbieżności słownikowych na tym terenie, stanowiąc swoistą próbkę całości. Każda zbieżność odznaczała się indywidualnym rozwojem i historią, ale zaprezentowane w tej pracy mechanizmy zachodziły zapewne w pozostałym nieomówionym w tej pracy słownictwie.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

dawn. – dawny,

dial. – dialektalny,

gen. – genetivus,

pld. – południowy,

pln. – północny,

por. – porównaj,

pow. – powiat,

sg. – singularis,

ts – to samo,

wsch – wschodni,

zach. – zachodni,

zob. – zobacz,

Języki i dialekty:

anglosas. – anglosaski (staroangielski),

awest. – awestyjski,

bsł. – bałtosłowiański,

brus. – białoruski,

bułg. – bułgarski,

ch./s. – chorwacki / serbski,

czes. – czeski,

cs. – cerkiewnosłowiański,

dłuż. – dolnołużycki,

gemer. – gemerski,

głuż. – górnołużycki,

goc. – gocki,

ie. – indoeuropejski,

liptow. – liptowski,

łac. – łaciński,

łemk. – łemkowski,
lipt. – liptowski,
lit. – litewski,
łot. – łotewski,
łuż. – łużycki,
maced. – macedoński,
mazur. – mazurski,
mlp. – małopolski,
moraw. – morawski,
ogsła. – ogólnosłowacki,
oraw. – orawski,
orm. – ormiański,
pie. – praindoeuropejski,
pln.-słow. – północnosłowiański,
pol. – polski,
połab. – połabski,
psł. – prasłowiański,
ros. – rosyjski,
scs. – staro-cerkiewno-słowiański,
sg. – singularis,
śła. – słowacki,
śle. – słoweński,
spis. – spiski,
śrdk.-śła. – środkowosłowacki,
stbrus. – starobiałoruski,
stczes. – staroczeski,
stind. – staroindyjski,
stpol. – staropolski,
strus. – staroruski,
ukr. – ukraiński,

ural. – uralski,

wsch.-śla. – wschodniosłowacki,

wsch.-słow. – wschodniosłowiański,

zach.-śla. – zachodniosłowacki,

BIBLIOGRAFIA

SKRÓTY (SŁOWNIKI – ATLASY)

ASJ *Atlas slovenského jazyka*, I–IV (mapy), opracował A. Habovštiak i inni, red. J. Štolc, E. Pauliny, J. Ružička, Bratislava 1968–1984.

ASJ Komentáre *Atlas slovenského jazyka*, I–IV (úvod – komentáre – materiály), opracował A. Habovštiak i inni, red. J. Štolc, E. Pauliny, J. Ružička, Bratislava 1968–1984.

ESSM *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, red. O.H. Трубочев, A.Ф. Журавлев, Ж.Ж. Варбот, I–, Москва 1974–.

ESUM *Етимологічний словник української мови*, red. O. C. Мельничук I–VI, Київ 1982–2012.

HSBM *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, red. A.I. Жураўскі, A.M. Булыка, I–XXXVII Мінск 1982–2017.

HSSJ *Historický slovník slovenského jazyka*, red. M. Majtán, I–VII, Bratislava 1991–2008.

KartXVII *kartoteka Słownika języka polskiego XVII wieku i I. połowy XVIII wieku* (online: <http://rcin.org.pl/dlibra/>).

KSSJ *Kratký slovník slovenského jazyka*, red. J. Káčala, M. Pisárčiková, Bratislava.

MAGP *Mały atlas gwar polskich*, red. K. Nitsch, J. Reichan, I–XIII, Wrocław 1957–1970.

NMP *Nazwy miejscowe Polski*, red. K. Rymut, U. Bijak, B. Czopek-Korpciuch, I–, Kraków 1996–.

OKAD *Общекарпатский диалектологический атлас*, red. P.Я. Удлер, I–VII, Кишинев 1989–.

OLA *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная*, I–XII, 1998–2020.

Přír. slov. *Příruční slovník jazyka českého*, red. B. Havránek, V.Šmilauer, A. Získal, I–IX, Praha 1935–1957.

RBKE *Речник на съвременния български книжовен език*, red. C. Романски, I–III, София 1955–1959.

RMat. *Речник српскохрватскога књижевног језика*, red. Љ. Јонке, М. Стефановић, I–VI, Нови Сад–Загреб 1967–1976. (*Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika*, red. L. Jonke, M. Stevanović, I–VI, Zagreb–Novi Sad, 1967–1976).

RSAN *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, red. М. Стевановић, М. Павловић и инни, I–, Београд 1959–.

SCSRJ *Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный вторымъ отдѣленіемъ Императорской Академии Наукъ* (2. wyd.), I–IV, Санктпетербургъ 1867–1868 (przedruk fotomechaniczny: Leipzig 1972).

SGP *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś, J. Reichan, S. Urbańczyk, J. Okoniowa, B. Grabka, R. Kucharzyk, I–, Kraków 1977–.

SGP PANKart *Kartoteka Słownika gwar polskich* (online: <http://rcin.org.pl/dlibra/>).

SJP PAN *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, I–XI, Warszawa 1958–1969.

SJP PWN *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, I–III, Warszawa 1978–1981.

SJS *Slovník jazyka staroslověnského*, red. J. Kurz, I–, Praha 1966–.

SSJČ *Slovník spisovného jazyka českého*, red. J. Bělič, I–IV, Praha 1960–1971.

SP *Słownik prasłowiański*, red F. Sławski, I–, Kraków 1974–.

SP XVI *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa (I–XXIV), K. Mrowcewicz (XXXV–XXXVI), Wrocław–Warszawa–Kraków Warszawa 1995–.

SRJ XI–XVII *Словарь русского языка XI– XVII вв.*, ред. С.Г. Бархударов–, I, Москва 1975–.

SRNG *Словарь русских народных говоров*, red. Ф.П. Филин, О.Г. Порохова, Ф.П. Сороклетов, С.А. Мызников, I–, Ленинград 1965–.

SSJ *Slovník slovenského jazyka*, red. Š. Peciar, I–VI, Bratislava 1959–1968.

SSN *Slovník slovenských nářečí*, red. I. Ripka, I–, Bratislava 1994–.

SSN Kartoteka *Kartoteka Słownika slovenských nářečí* znajdująca się na Wydziale dialektologii Instytutu Językoznawstwa im. Ludovita Štura Słowackiej Akademii Nauk w Bratysławie (Dialektologické oddelenie. Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied).

SSNO *Słownik staropolskich nazw osobowych*, red. W. Taszycki, I–VI, Wrocław 1965.

SSRJ *Словарь современного русского литературного языка*, I–XVII, Москва–Ленинград 1948–1965.

SSSJ *Slovník súčasného slovenského jazyka*, red. K. Buzássyová, A. Jarošová, I–, Bratislava 2006–.

SStpol *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, I–X, Kraków 1988–2002.

SSUM *Словник староукраїнської мови XIV–XVст.*, red. Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький, I–II, Київ 1977–1978.

SUM *Словник української мови*. red. І. К. Білодід, I–XI, Київ 1970–1980.

SW *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, I–VIII, Warszawa 1900–1927.

SWil. *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i inni, Wilno 1861.

TSBLM *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, red. І. Л. Капылоў, Мінск 2016.

TSBM *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, red. М.П. Лобан, I–V, Мінск 1977–1984.

WSJP PAN *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Źmigrodzki (online: <http://wsjp.pl>, dostęp 31 marca 2022).

SŁOWNIKI – ATLASY

Bańkowski A. 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, I–II, Warszawa.

Bartoš F. 1906, *Dialektický slovník moravský*, Praha.

Bělič, J., Kamiš, A., Kučera, K., 1979, *Malý staročeský slovník*. Praha.

Bezljaj F. 1976–2007, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, I–V, Ljubljana.

Berneker E. 1908–1913, *Slavisches etymologisches Wörterbuch A-morъ*, Heidelberg 1908–1913.

Bernolák A. 1825–1827, *Slovár Slowenský Česko-Latínsko-Ňemecko-Uherský seu Lexicon Slavicum Bohemico-Latino-Germanico-Ungaricum*, Budae.

Bilčíková J. 1998, *Krátky slovník nárečia slovenského zemplínskeho z Budkoviec*, Bratislava.

- Boryś W., Popowska-Taborska H. 1994–2010**, *Słownik etymologiczny Kaszubszczyzny*, I–V, Warszawa.
- Boryś W. 2005**, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brückner A. 1970**, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Buffa F. 1953**, *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*, Bratislava.
- Buffa F. 2004**, *Slovník šarišských nářečí*, Prešov.
- Dunaj B. (red.) 1996**, *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Gebauer J. 1970**, *Slovník staročeský*, I–II (*a-netbalivost*) (2. vyd.), Praha.
- Halaga O. (red.) 2002**: *Východoslovenský slovník: Historicky dokumentovaný (921–1918)*, I–II, Košice.
- Jungmann J. 1835–1839**, *Slovník česko-německý*, I–V, Praha
- Kálal M. 1924**, *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*, Banská Bystrica.
- Kazmír S. 2001**, *Slovník valašského nářečí*, Vsetín.
- Kaś J. 2011**, *Słownik gwary orawskiej* (wyd. 2.), I–II, Kraków.
- Karłowicz J. 1900–1911**, *Słownik gwar polskich*, I–VI, Kraków.
- Kott F. 1878–1893**, *Česko-německý slovník*, I–VII, Praha.
- Kott F. 1910**, *Dodatky k Bartošovu dialektickému slovníku moravskému*, Praha.
- Kral J. 1927–1931**, *Serbsko-němski slovník hornjołužiskeje serbskeje řeče / Sorbisch-deutsches Wörterbuch der Oberlausitzer sorbischen Sprache*, Budzišyn / Bautzen.
- Králik E. 2015**, *Stručný etymologický slovník slovenčiny*, Bratislava.
- Kucala M. (red.) 1994–2012**, *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, Kraków.
- Linde S. B. 1854–1860**, *Słownik języka polskiego*, I–VI (2. wyd.), Lwów 1854–1860.
- Lorentz F. 1958–1983**, *Pomoranisches Wörterbuch*, I–V, Berlin.
- Machek V. 1957**, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.
- Matejčík J. 1975**, *Lexika Novohradu. Vecný slovník*, Martin.
- Kuraszkiewicz W. 1962–1963**, *Wyrazy polskie w słowniku łacińsko-polskim Jana Mączyńskiego*, I–II, Wrocław.

- Megiser H. 1592**, *Slovensko-nemško-latinski slovar*, red. A. Lägereid, Wiesbaden 1967.
- Milerski W. 2009**, *Zachodniocieszyński słownik gwarowy*, Czeski Cieszyn.
- Muka E. 1911–1928**, *Słownik dolnoserbskeje řečy a jeje narěcow*, I–III, Petrohrad–Praha.
- Nowak J. 2012**, *Słownik gwary górali żywieckich*, Żywiec.
- Olesch R. 1958–1959**, *Der Wortschatz der polnischen Mundart von Sankt Annaberg*, I–II, Berlin.
- Olesch R. (red.) 1979**, *Čakavisch-deutsches Lexikon*, Teil I von M. Hraste, P. Šimunovic. Unter Mitarbeit und Redaktion von R. Olesch, Köln–Wien 1979.
- Orlovský J. 1982**, *Gemerský nářečový slovník*, Martin.
- Pfuhl Ch. 1886**, *Lausitzisch-Wendisches Wörterbuch / Němsko-hornjoserbski słownik*, Bautzen.
- Pleteršnik M. 1894–1895**, *Slovensko-nemški slovar*, I–II, Ljubljana.
- Pobłocki G. 1887**, *Słownik kaszubski*, Chełmno.
- Pokorny J. 1949–1969**, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I–II, Bern.
- Polański K., Sehnert J. A. 1967**, *Polabian-English Dictionary*, Paris.
- Ramułt S. 1893**, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, Kraków.
- Roman J. 1974**, *Kokavské nářečie*, Rimavská Sobota.
- Schuster-Šewc H. 1978–1989**, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, I–XXIV, Bautzen.
- Sławski F. 1952–1982**, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V, Kraków.
- Stachowski S. 1978**, *Słownik górnołużycki Abrahama Frencla (1693–1696)*, Wrocław.
- Stamirowska Z. (red.) 1987–**, *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, I–, Wrocław
- Steffen W. 1984**, *Słownik warmiński*, Wrocław.
- Sychta B. 1967–1976**, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, I–VII Wrocław.
- Szewczyk Z. 2014**, *Słownik gwary Lachów Sądeckich*, Podegrodzie.
- Wronicz J. (red.) 2018**, *Słownik gwar małopolskich*, I–II (wyd. II), Kraków.
- Zborowski J. 2009**, *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, Zakopane – Kraków.

- Верхатский И. 1899**, *Знадобы для пізнання угорско-руських говорів. Словарець* [w:] „Записки Наукового Товариства імені Шевченка” XLV.
- Верхатский И. 1902**, *Про говор галицких Лемків*, Львів.
- Грінченко Б. Д. 1907–1909**, *Словарь української мови*. Зібрала редакція журналу „Кіевская Старина“, I–IV, Київ.
- Дзєндзелівський Й.О 1958–1993**, *Лінгвістичний атлас українських народних говорів закарпатської області УРСР*, I – III, Ужгород.
- Желеховский С. 1886**, *Малоруско-німецький словар*, I–II, Львів.
- Кривіцкі А. А. (ред.) 1982–1987**, *Тураўскі слоўнік*, I–V Мінск.
- Лисенко П. С. 1974**, *Словник поліських говорів*, Київ.
- Мацкевіч Ю. (ред.) 1979–1986**, *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, I–V, Мінск.
- Миртов А. В. 1929**, *Донской словарь. Материалы к изучению лексики донских казаков*, Ростов на Дону.
- Мызников С.А. 2019**, *Русский диалектный этимологический словарь. Лексика контактных регионов*, Москва.
- Мяцельска Е. С. (ред.) 1990**, *Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі*, I–II, Мінск.
- Романски С. (ред.) 1955–1959**, *Речник на съвременния български книжовен език*, I–III, София.
- Славинецький Є. 1973**, *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словоко-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*, ред. В. В. Німчук, Київ.
- Срезневский И. И. 1893–1912**, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ*, I–III, Санктпетербургъ
- Сцяшковіч Т. 1983**, *Слоўнік гродзенскай вобласці*, Мінск.
- Толстой Н.И. (ред.) 1968**, *Материалы для полесского диалектного словаря*, Москва.
- Турчин Є. 2011**, *Словник села Тилич на Лемківщині*, Львів.

Фасмер М. 1964–1973, *Этимологический словарь русского языка* (tłumaczenie z niem. i uzupełnienie О. Н. Трубачев), I–IV, Москва

Цейтлин Р.М., Вечерка Р., Благова Э. (red.) 1994, *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Москва.

Черных П. Я. 1994, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, I–II, Москва.

Янкова Т. С. 1982, *Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны*, Мінск.

KORPUSY

Korpus Barokowy *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII I XVIII w.* (do 1772 r.), Projekt opracowany przez Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, we współpracy z Zespołem Inżynierii Lingwistycznej w Instytucie Podstaw Informatyki PAN pod kierownictwem W. Gruszczyńskiego (https://korba.edu.pl/query_corpus/).

Korpus Spiski **Korpus** H. Grochola-Szczepanek, R. Górski, R. von Waldenfels, M. Woźniak, 2019, *Korpus języka mówionego mieszkańców Spisza*, „LingVaria” LV/1, s. 165–180. Korpus Spiski to baza dokumentująca język mówiony mieszkańców Spisza w Polsce oparta na nagraniach prowadzonych w latach 2015–2018 przez zespół badaczy w Instytucie Języka Polskiego PAN (<https://spisz.ijp.pan.pl/#!/>).

POZOSTAŁA LITERATURA

Basaj M., Siatkowski J. 2006, *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*, Warszawa.

Bednarczuk L. 2001, Językowe dziedzictwo świętego Świerada [w:] *Święty Świerad i jego czasy. Materiały z Sympozjum Naukowego w Tropiu 10–11 lipca 1998*, red. S. Pietrzak, Nowy Sącz, s. 190–217.

Bednarczuk L. 2007, *Związki i paralele fonetyczne języków słowiańskich*, Warszawa.

Bednarczuk L. 2018, *Początki i pogranicza polszczyzny*, Kraków.

- Belchnerowska A. 1991**, *Die Namen der stehenden Gewässer im Zuflußgebiet der Ostsee zwischen unter Oder und Weichsel/Nazwy jezior w dorzeczu Bałtyku między dolną Odrą i dolną Wisłą*, Stuttgart.
- Berneker E. 1908–1913**, *Slavisches etymologisches Wörterbuch A-morъ*, Heidelberg 1908–1913.
- Biela J. 1882**, *Gwara zebrzydowska. Studyjum dyjalektologiczne* [w:] „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, seria I, t. 9, Kraków, s. 149–217.
- Borek H. (red.) 1983**, *Hydronimia Odry. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*, Opole.
- Boryś 2007 (1963)**, *Śląskie tůni i ogólnopolskie tani* [w:] *Język Polski XLIII* (przedruk: W. Boryś, *Etymologie słowiańskie i polskie, Wybór prac z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. W. Sędzik, Z. Babik, T. Kwoka, Warszawa, 2007), s. 471–474.
- Boryś W. 1981**, *Ze studiów etymologicznych nad leksyką kaszubską* [w:] „Prace Filologiczne” XXX, s. 307–315.
- Budziszewska W. 1965**, *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław.
- Buffa F. 1967**, *K charakteristike východoslovanských nářečí* [w:] „Nové Obzory” IX, s. 263–277.
- Buffa F. 1969**, *Slabičné r, l vo východoslovenských nářečiach*. [w:] „Nové Obzory” XI, s. 395–418.
- Buffa F. 1972**, *Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatúry. K histórii slovenského odborného slovníka*, Bratislava.
- Buffa F. 1978**, *Východoslovenské nářečia* [w:] *Studia Academica Slovaca VII. Prednášky XIV Letného seminaria slovenského jazyka a kultúry*, s. 41–56.
- Buffa F. 1986**, *O slovo tvorných svojskostiach východoslovenských nářečí* [w:] „Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska” XXVIII, s. 177–184.
- Buffa F. 1998**, *Z pol'sko-slovenských jazykových vzťahov. Konfrontačný náčrt. Vydané z príležitosti XIII. medzinárodného zjazdu slavistov v Krakove 1998*, Prešov.
- Bystroń J. 1887**, *O mowie polskiej w dorzeczu Stonawki i Łucyny w Księstwie Cieszyńskim*, [w:] „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, Seria I, t. XII.

Cambel S. 1887, *Príspevky k dejinám jazyka slovenského*, Budapešť.

Cambel S. 1906, *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, 1. oddelenie: *Osnovy a iný materiál rečový*. 1. Čiastka: *Východoslovenské nárečie*. Turčianski Sv. Martin.

Chochol M. 2004, *Zo zemplínskej kuchyne*, [w:] „Kultúra slova”, roč. 38, č. 6, s. 342–350.

Chochol M. 2005, *K vnútornej diferenciacii zemplínskych nárečí*. [w:] „Varia” 12. Zborník materiálov z XII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 4. – 6. 12. 2002), red.. M. Šimková. Bratislava.

spoločnosť pri SAV 2005, s. 193 – 199. ISBN 80-89037-04-6.

21. storočia. Na počesť profesora Ivora Ripku. Ed. M. Imrichová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove

Čaplovič D. 1991, *Sídliskový vývoj Košíc a okolia v 10.-13. storočí* [w:] „Archaeologia historica 1991” XVI, s. 73–84.

Čeripková M. 1995, *Nárečie sotackej oblasti pri Sobranciach z hľadiska slovensko-ukrajinských jazykových vzťahov*. In: *Varia*. 4. Zborník materiálov z 4. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra – Piesok 30.11.–2.12.1995). red. M. Nábělková a P. Odaloš, Banská Bystrica 1995, s. 30–33.

Čovan M. 2011, *Stredoveká a ranonovoveká kultúra východného Slovenska vo svetle najnovších epigrafických, paleografických a heraldických zistení* [w:] „Slovenská Archivistika” XLVI, nr 1–2, s. 106–108.

Dejna K. 1973, *Dialekty polskie*, Wrocław.

Dudášová-Kriššáková J. 1993, *Goralské nárečia: odraz slovensko-polských jazykových kontaktov na fonologickej rovine*, Bratislava.

Dudášová-Kriššáková J. 2016, *Goralské nárečia z pohľadu súčasnej slovenskej jazykovedy*, Prešov.

Fałowski A. 2020, *Polskie etymologie: 1. ancymon, ancymonek; 2. szubrawiec, szudrawiec* [w:] *Kontakty językowe. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor Elżbiecie Mańczak-Wohlfeld z okazji 70. urodzin*, Kraków.

Ferianc O. (red.) 1975, *Slovenské mená hmyzu*, Bratislava.

Grodziski S. 1999, Z dziejów spiskiego zastawu uwag kilka, [w:] „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” IV, s. 67–77.

Habovštiak A. 1954, *Slovenská dialektológia v rokoch 1938–1953*, [w:] „Jazykovedný Časopis” VIII/2, s. 69–103.

Hirtz M. 1928, *Rječnik narodnih zoologickih naziva*, Zagreb.

Horodyska-Gadkowska H. 1967, *Polskie słownictwo gwarowe z zakresu hodowli zwierząt domowych*, Wrocław.

Janów J. 2001, *Słownik huculski*, opracował i przygotował do druku J. Rieger Kraków.

Jakubowicz M. 2010, *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*, Warszawa.

Jop R. 2013, *Delimitacje Podolińca z Toporcem w XIII–XVIII wieku. Z dziejów kształtowania się granicy linearnej na Spiszu* [w:] „Res Historica. Czasopismo Instytutu Historii UMCS”, s. 31–48.

Karaś M. 1965, *Polskie dialekty Orawy. Cz. I, Fonologia i fonetyka* [w:] „Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze”, z. 16, Studia Orawskie, nr 4, Kraków.

Kniezsa I. 1935, *Z historycznych zagadnień dialektu wschodniosłowackiego* [w:] „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” XL, s. 108–115.

Kniezsa I., 1948, *Zur Geschichte der Jugoslawismen im Mittelslowakischen*, [w:] Études Slaves et Roumaines I, s. 139–147.

Kolberg O. 1871–1875, *Materiały do etnografii słowiańskiej, cz. I–IV*, Kraków.

Koneczna H. 1965, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa.

Koseska, V. 1972. *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle ogólnosłowiańskim*, Wrocław.

Kotulič I. 1963, *K otázke tzv. „polonizmov“ vo východnej slovenčine. (Príspevok k otázke genézy východoslovenských nárečí.)* [w:] „Jazykovedný časopis” XIV, s. 30–40.

Kotulič I. 2017, *Historické hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nárečí*, wyd. II, red. S. Habijanec, Bratislava.

Kováčová V. 2007a, *Slovensko-ukrajinské vzťahy a ich odraz v sotáckych dialeктоch severovýchodného Zemplína* [w:] *Slovensko-slovanské jazykové, literárne a kultúrne vzťahy. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie 4.–7. októbra 2006*, red. J. Dudášová Prešov.

Kováčová V. 2007b, *Odraz slovensko-ukrajinských jazykových vzťahov v sotáckych dialeктоch severovýchodného Zemplína* [w:] *Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti histórie, kultúry, jazyka a literatúry. Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku*, zv. 24. (Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie, Svidník 23.–24. 6. 2006), red. M. Sopoliga, Svidník 2007.

Kováčová V. 2010, *Sotácke nárečia severovýchodného Zemplína z aspektu pertifikácie a nivelizácie*, Ružomberok.

Krajčovič R. 1974, *Slovenčina a slovanské jazyky. Praslovanská genéza slovenčiny*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo

Krajčovič R. 1988, *Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Vysokoškolská učebnica pre filozofické a pedagogické fakulty vysokých škôl*, Bratislava.

Krajčovič R. 1997, *Genéza a vývin východoslovenských nárečí* [w:] „*Studia Academica Slovaca*. 26. Prednášky XXXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry”, red. J. Mlacek, Bratislava, s. 191–197.

Kupiszewski W. 1969, *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, Wrocław.

Kuraszkiewicz W. 1970, *Podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego*, Kraków.

Kurtyka J. 2009, *Badania nad późnośredniowiecznymi i nowożytnymi dziejami Spiszu. Przegląd źródeł i literatury* [w:] „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*” MCCCIV.

Lipták Š. 1963, *Geografické rozšírenie zmeny ch > h vo východoslovenských nárečiach* [w:] „*Jazykovedný časopis*” 7, XIV, 2, s. 62–65.

Lipták Š. 1980, *Lexika zemplínskych a užských nárečí vo svetle vzťahov k iným nárečiam a cudzím jazykom* [w:] „*Nové obzory*” XXII, s. 179–190.

Liška J. 1944, *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí*, Martin.

- Machek V. 1954**, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha.
- Małecki M. 2004 (1929)**, *Archaizm podhalański* (przedruk w M. Małecki, *Dialekty polskie i słowiańskie*, red. J. Rusek).
- Małecki M. 2004 (1934)**, *Do genezy gwar mieszanych i przejściowych (ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowackiej)*, (przedruk w M. Małecki, *Dialekty polskie i słowiańskie*, red. J. Rusek).
- Małecki 2004 (1935)**, *O wpływie słowackim na polskie gwary na Orawie* (przedruk w M. Małecki, *Dialekty polskie i słowiańskie*, red. J. Rusek).
- Małecki M. 2004 (1938)**, *Język polski na południe od Karpat (Spisz, Orawa, Czadeckie, wyspy językowe)*, Kraków (przedruk w M. Małecki, *Dialekty polskie i słowiańskie*, red. J. Rusek).
- Moszyński K. 1967–1968**, *Kultura ludowa Słowian*, I–II (cz. 1–2) (wyd. 2.), Kraków.
- Múcsková G. 2009**, *Nárečová diferenciacia a vymedzenie nárečových oblastí (na príklade Štolcovho členenia spišských nárečí)*, „Jazykovedné štúdie” XXVI. *História, súčasný stav a perspektívy dialektologického badania*, s. 63–70.
- Nalepa J. 2003**, *Etymologia nazwy „Spisz” (nazwa góry, grodu i krainy)* [w:] *Terra Scepusiensis: Stav bádania o dejinách Spiša*, red. R. Gładkiewicz, M. Homza, Levoča–Kláštorisko–Wrocław, s. 235–240.
- Nemeth M. 2008**, *Zapóžyczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania*, Kraków.
- Nitsch K. 1920**, *Granice państwa a granice języka polskiego* [w:] „Język Polski” V.
- Nitsch K. 1939**, *Dialekty polskie Śląska*, I (2. wyd.), Kraków.
- Novák E. 1980**, *K najstarším dejinám slovnského jazyka*, Bratislava.
- Ostrowski B. 2013**, *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia*, Kraków.
- Palkovič K. 1974**, *Nárečový výskum*. Bratislava.
- Palkovič K. 1981**, *Slovenské nárečia. Príručka pre terenny výskum*, Banská Bystrica.
- Pastusiak K. 2007**, *Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin*, Warszawa.
- Pietrzak S. (red.) 2001**, *Święty Świerad i jego czasy. Materiały z Sympozjum Naukowego w Tropiu 10–11 lipca 1998*, Nowy Sącz.

Pogwizd Sz. 2019, *Wybrane przykłady polsko-wschodniosłowackich zbieżności semantycznych na tle ogólnosłowiańskim (wsch.-sła. skura, cma, chudoba, hodovac)* [w:] „Język Polski” XCIX, s. 98–106.

Pogwizd Sz. 2020, *Rozwój pln.-słow. *brudъ i psł. *bridъ w języku polskim i w dialekcie wschodniosłowackim oraz ich stosunek do języków wschodniosłowiańskich* [w:] „Slavia Orientalis” LXIX nr 4, 2020, s. 887–896.

Pogwizd Sz. 2021, *O pochodzeniu i rozwoju semantycznym leksemu pluta jako przykładzie zbieżności polsko-wschodniosłowackich w leksyce meteorologicznej* [w:] „Język Polski” CI, s. 113–121.

Polivka J. 1907, *K dialektologii československé* [w:] Listy Filologické XXXIV, s. 22–42.

Ramovš F. 1935, *Historična gramatika slovenskega jezika*, VII Dialekti, Ljubljana.

Reczek J. 1968, *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku. Wybrane zagadnienia*, Wrocław.

Ruttkay A. 2003, *Poznámky k etnickým a kultúrnym vzťahom na územi Slovenska pred 13. storočím* [w:] „Archaeologia historica” XXVIII, s. 223–234.

Rymut K. 2001, *Gewässernamen im Linken Zuflußgebiet der Weichsel zwischen Pilica und Brda (Nazwy wodne w zlewisku lewych dopływów Wisły od Pilicy po ujście Brdy)*, Stuttgart.

Semjanová M. 1976, *Pokus o vnútornú diferenciáciu zemplínskych nářečí* [w:] „Nové Obzory” XVIII s. 371–378 + 6 map.

Sędzik W. 1977, *Prasłowiańska terminologia rolnicza. Rośliny uprawne. Użytki rolne*, Wrocław.

Sipos I. 1958, *Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta-und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges*, Budapest.

Slivka M., Vallašek A., 1982, *Hospodárské zázemie šľachtických sídiel v oblasti Horného Zemplína* [w:] „Archaeologia historica” Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Brno, s. 289–294.

Sławski F. 2011 (1945), *Prasłowiańskie *rutiti, *rjutiti, *rōtiti* [w:] „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” XLV, (przedruk F. Sławski, Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska, Kraków 2011, s. 296–298).

- Sławski F. 2011** (1974, 1976, 1979), *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego* [w:] *Słownik prasłowiański 1974–*, (przedruk F. Sławski, *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska*, Kraków 2011, s. 11–182).
- Sławski F. 1951**, *Północno-słowiańskie brud, brudzić*, “*Język Polski*” XXXI, s. 158-160.
- Sławski F. 1962**, *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej*, Warszawa.
- Sobotka P. 2015**, *Etymologia i etymologizowanie. O d semantyki ontologicznej do etymologii hermeneutycznej*, Toruń.
- Sowa F. 1990**, *System fonologiczny polskich gwar spiskich*, Wrocław.
- Sowa F., Sowa W. 2002**, *Bemerkungen zur Etymologie einiger polnischer Dialektwörter* [w:] *Studia Etymologica Cracoviensia* 7. 133–149.
- Sowa W. 2004**, *Namenkundliches aus der Zips*. [w:] *Österreichische Namenforschung* 31, s. 61–71.
- Sowa W. 2005**, *Ein verschollenes Namengut Europas? Zur Substratproblematik in der Tatraregion* [w:] *Österreichische Namenforschung* 32. 145–163.
- Sowa W. 2007**, *Zur Herkunft und Funktion des Namens Zips* [w:] *Österreichische Namenforschung* 35, 1–3. 69–82.
- Sowa W. 2008**, *Zur Herkunft des Namens Poprad* [w:] *Etymologie Slave aujourd’ hui. Actes du Symposium tenu du 5 au 7 septembre 2006*. red. A. Loma, 369–380. Belgrad: Institut de la langue Serbe de l’Academie.
- Stanislav J. 1932**, *Liptovské nárečia*, Turčiansky sv. Martin.
- Stanislav J. 1935**, *Pôvod východoslovenských nárečí*, Bratislava.
- Stanislav J. 1956–1973**, *Dejiny slovenského jazyka*, I–V, Bratislava.
- Steenwijk H. 1992**, *The Slovene dialect of Resia: San Giorgio* *Studia in Slavic and General Linguistics*, Amsterdam – Atlanta.
- Stieber Z. 1932**, *Etymologisches* [1. *Poln. tani, abg. tunjъ*; 2. *Abg. usw. nevěsta*; 3. *Obersorb. žadny*] [w:] “*Zeitschrift für Slavische Philologie*” IX, 3–4, s. 381–383.
- Stieber Z. 1933**, *Ze studiów nad dialektami wschodniosłowackimi* [w:] *Lud słowiański* III s. 140–151.

- Stieber Z. 1935**, *Z historycznych zagadnień dialektu wschodniosłowackiego*. [w:] Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności XL 115-118.
- Stieber Z. 1956**, *Zarys dialektologii języków zachodniosłowiańskich z wyborem tekstów*, Warszawa.
- Stieber Z. 1974 (1930)**, *Dyspalatalizacja *e > o i ě > a w dawnych dialektach pogranicznych lużycko-polskich* [w:] „Slavia Occidentalis” IX (przedruk w: *Świat językowy Słowian* 216–221).
- Stieber Z. 1974 (1937)**, *Stanowisko mowy Słowaków* [w:] „Prace Filologiczne” XVII 1937 (przedruk w: *Świat językowy Słowian* 174–191).
- Stieber Z. 1974 (1938)**, *Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych* [w:] „Prace Komisji Językowej PAU” nr 27, Kraków 1938 (przedruk w: *Świat językowy Słowian* 33–68).
- Stieber Z. 1974 (1950)**, *Problé pôvodu východoslovenských nárečí* [w:] „Svojina” (przedruk w tłumaczeniu na polski w: *Świat językowy Słowian* 191–203).
- Štolc J. 1937, 1938/1939**, *Slabičné r, ĺ na pomedzi stredoslovensko-východoslovenskom*, JS I/II 1946/1947, 317–389; *Zmeny o > u a ie > i v nárečí spišskom*, SMS XV, 1937, 75–96 s mapou; II SMS XVI/XVII, 1938/1939, 50–76 s 2 mapami.
- Štolc J. 1939/1940**, *Dialektické členenie spišských nárečí* [w:] „Linguistica Slovaca“, 1–2, s. 191–207.
- Štolc J. 1949**, *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku*, Bratislava.
- Štolc J. 1994**, *Slovenská dialektológia*, Bratislava.
- Šafařík P. J. 1826**, *Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Mit Kö. Ung.
- Šmilauer V. 1933**, *Bol Spiš v XIII polsky?* [w:] *Bujnákův Sborník*, Bratislava, s. 28–33.
- Tóbiš Š. 1965**, *Východoslovenské nárečia (Úvod do ich ďalšieho výskumu a štúdia)* [w:] “Nové Obzory” VII, s. 235–268.
- Trávníček F. 1935**, *Historická mluvnice československá*, Praha.
- Uličný F. 2013**, *Dejiny Slovenska v 11. až 13. storočí*, Bratislava.
- Vážný V. 1955**, *O jménech motýlu v slovenských nárečích*, Bratislava.

Vojna M. 2018, *Petrovce nad Laborcom v rokoch 1254-1526 z dejín obce a života jej obyvateľov v stredoveku* [w:] „Dejiny” Internetový časopis Inštitútu FF PU v Prešove [http://dejiny.unipo.sk]

Wijk van N. 1927, *O stosunkach pokrewieństwa językowego* [w:] „Prace Filologiczne” XI 1927.

Witkowski W., 2002, *O rosyjskich rzeczownikach хмура і хмара tudzież o ich derywatach*, [w:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Krakow, s. 533–538.

Бернштейн С. Б. 1961, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*, Москва.

Вэкслер П. 2004, *Гістарычная фаналогія беларускай мовы*, Мінск.

Веселовский С.Б., 1974., *Ономастикон. Древнерусские имена прозвища и фамилии*, Москва.

Гарбуль Л. 2014, *Лексические полонизмы в русском приказном языке первой половины XVII века*, Вильнюс.

Дзензелівський Й. О. 1969, *Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі*, Київ.

Гиндин Л.А. 1986, *Проблемы лексикографии в словаре Гесихия и этимология* [w:] „Этимология 1984”, ред. О.Н. Трубачев, Москва.

Гура А.В. 1997, *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва.

Куркина Л.В. 2011, *Культура подсечно-огневого земледелия в зеркале языка*, Москва.

Лифанов К.В. 2022, *История в языке «Левочских формул присяг» XVI–XIX вв.* [w:] „Stephanos Мультиязычный научный журнал”
Электронный проект филологического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова (https://istina.msu.ru/journals/28235420/).

Кунцевіч Л.П., А.А. Крывіцкі (red.) 1999, *Жывёлны свет. Тэматычны слоўнік*, Мінск.

Мартынов В. В. 1968, *Славянская и индоевропейская аккомодация*, Минск.

Трубачев О. Н. 1960, *Происхождение названий домашних животных в славянских языках (Этимологические исследования)*, Москва.

Шалаева Т. 2021, *К вопросу о семантике и дериватах праслав. *КОРЪ [w:]*, „Филолог – часопис за језик, књижевност и културу” XII (23), Бања Лука.